VANA-AEG

TOIMETANUD
PROF. A.V. MIŠULIN

RK „PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"

Rmd. defective
fd. bk. 1118 - 124

1434

1434 Jalukse
rahvaraamatukogu
Läänemaal, Oru vald

9
V 19.
A-17402 II

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

VANA-AEG

ÕPPERAAMAT KESKKOOLI VIII KLASSILE

Toimetanud
PROF. A. V. MIŠULIN

1434 Jalukse
rahvaraamatukogu
Läänemaal, Oru vald

RK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"
TALLINN 1948

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
96798

Sissejuhatus.

§ 1. Urginimeste elu.

Urgjõuk. Inimelu tekkis maa peal mitusada tuhat aastat tagasi. Urginimesed olid metslased ja elasid loomade taoliselt karjadena. Suurtes jõukudes hulkusid nad maad mööda ringi kasina toidu otsinguil, valmistasid ühiselt kohmakaid tarberiistu ja kasutasid neid ühiselt.

Urginimesed nägid palju vaeva toidu hankimisega. Nad ei tundnud karjapidamist, põlluharimist ega hangitud toiduainete ümbertöötamist. Nad lihtsalt pidid otsima ja koguma seda, mis kõlbas toiduks.

Vanema kiviaja (paleoliitikumi) riistad.

Sellel oma elu esimesel ajajärgul polnud inimestel veel elamuid, nad polnud veel õppinud neid ehitama. Seepärast elasid nad metsades, peitsid end võsastikesse, pugesid sügavatesse koobastesse. Töövahendid valmistasid nad kivist ja luust. Need olid kohmakad, ilma mingisuguse töötlemiseta ja lihvimiseta riistad. Neid esimesi kivist riistu, mida inimesed õppisid valmistama, nimetatakse vanema kiviaja (p a l e o l i i t i k u m i) riistadeks. Nende abil pidasid inimesed jahti metsloomadele,

kaevasid päevavalgele söödavaid juuri. Vähe suudeti valmistada niisuguste lihtsate riistadega. Seepärast ähvardas nende inimeste elu alaliselt metsloomade ja nälja oht. Võitluses oleluse eest tuli inimestel rännelda koos suure jõuguna, koos toitu ja ajutist peatuspaika otsida. Niisugune oli ürgjõugu elu.

Suguharu ja sugukond. Inimelu ei püsinud ühel paigal. Tekkiv inimühiskond liikus väga pikkamisi, kuid kindlasti

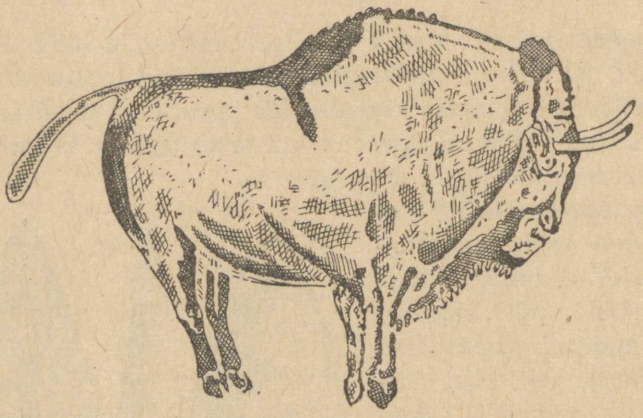

Piisoni pilt (paleoliitilise ajastu koopamaal).

edasi. Inimelu hakkas arenema kiiremini, kui õpiti kasutama tuld, mida leiti tegutsevate tulemägede juurest või võeti metsatulekahjudest. Hiljem õppisid inimesed tuld ise hankima kas ühe puutüki teise vastu hõõrumise või ränikivist löömise teel. Tehnika tõusis uuele astmele. Kivist hakati parema töötlemise ja lihvimise teel valmistama nuge, peitleid, nooleotsi. Niisuguseid kivist riistu nimetatakse uuema kiviaja (neoliitikumi) riistadeks. Samaaegselt leiutasid inimesed vibu, õppisid savist nõusid voolima,

loomanahku parkima. Koos töövahendite muutumisega muutusid ka inimesed ja elatustarvete hankimise vahendid. Nüüd hakkasid inimesed siirduma loomade taltsutamisele, kalastamisele, ürgsele karjandusele. Koos sellega tekkis ka üleminek paiknevale elule. Inimeste rändjõugud hakkasid eralduma ja asusid kindlatele maa-aladele. Nõnda tekkisid juba vanema kiviaja lõpul suguharud, s. o. suured sugulusvahekorras olevad inimrühmade koondised. Need suguharud jagunesid üksikutesse sugukondadesse. Sugukond koostus inimeste rühmast, kes olid omavahel seotud veresugulusega. Inimeste sugukondlik organisatsioon polnud mitte püsiv, vaid arenes ja muutus samuti.

Emaõiguslik ja isaõiguslik sugukond. Sugukondliku korra juures etendas algul juhtivat osa naine. Tema kaevas kõblasega maad, hakkas vilja külvama, kodustas loomi. Kui mees läks jahile toitu hankima, jäi naine laagrikohale, hoolitses laste ja vanakeste, elamuhoiu ja laagripaiga korra eest; tema töö oli kojujääjate peamiseks elatusallikaks. Kõik see asetas naise esikohale ja niisugust naise ülimust sugukonnas nimetatakse matriarhaadiks.

Möödus palju aastatuhandeid, enne kui astuti uus samm edasi. Ürginimesed ei saanud enam rahulduda juhuslikult leitud toidusega, metsikute rohtudega ja juurtega või mitte alati õnnestunud loomajahiga. Inimeste nõuded kasvasid toidus ja rõivaste töötlemises, elamute ehitamises ja riistade valmistamises. Nad siirdusid nüüd karjandusele ja põllundusele kui peamisele elatustarvete hankimisviisile. Loomade kodustamisest toimus üleminek loomapidamisele (karjandusele). Suurte lehmakarjade pidamine andis inimestele piima, liha, nahka ja luud. Maaharimine arenes. Kõblas asendati adraga. Adra ette rakendati kodustatud härg. Nüüd purustati pinnas paremini, teostati põldude kunstlikku niisutamist, külvati otra, maisi, kasvatati meloneid, kõrvitsaid ja teisi toidutaimi.

Sellise majapidamise juures suurenes ka mehe töö tähtsus. Karjanduses ja põllunduses osutusid mehed juba vajalikumaks kui naised. Meeste töö mitmesugustel majapidamise aladel nihutas naiste kodutöö teisele kohale. Sugukonna etteotsa tõusis mees. Mehe ülimust sugukonnas nimetatakse p a t r i a r h a a d i k s.

Kasvavas sugukondlikus k o g u k o n n a s liitusid karjaja põllupidajad, kes sooritasid majapidamist ühistööna. Kõiki kogukonna toiminguid juhtis v a n e m — sugukonna vanim meesliige, kel olid suured elukogemused. Tema lahendas kõik vaidlusküsimused sugukonna liikmete vahel, määras inimesed tööle, jagas saagi kõigi vahel, jaotas toidumoona. Tollal polnud veel eraomandust, polnud klasse, polnud kurnamist. Niisugune oli elu ü r g k o g u k o n d l i k u korra ajal.

§ 2. Kuidas tekkisid orjapidamisriigid.

Ajaloolised mälestusmärgid.

Klasside teke. Ürgkogukondlik kord on inimeste esimene arenguaste, mille on läbinud kõik rahvad. Käesoleval ajal on see aste jäänud juba kaugele seljataha, ta on läbi käidud palju aastatuhandeid tagasi. Ainult hoopis vähesed Austraalia, Aafrika ja Ameerika (näiteks indiaanlaste) suguharud elavad veel senini metsikuis, ürgseis oludes (metsrahvad). Peale selle meenutavad mõningad üksikute rahvaste juures säilinud minevikujäänused, mida nimetatakse igandeiks (näiteks veretasu), ammu kadunud ürgaega.

Ürgkogukondliku korra lagunemise kutsus esile hulk põhjusi. Vastavalt tehnika arengule ja pronks-, hiljemini raudtööriistade levikule kasvasid kogukonnas rikkused ja nende rikkuste kuhjumised üksikisikute kätte. Metalliteh-

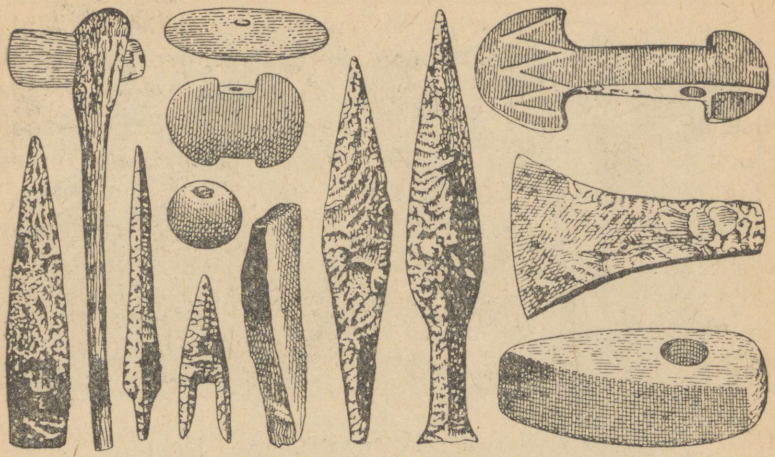

Uuema kiviaja (neoliitikumi) riistad.

nika kasutuselevõtt soodustas käsitöö eraldumist põllutööst. See omakorda aga soodustas kaubavahetuse kasvu sugukondade ja koguni üksikute isikute vahel. Nõndaviisi tekkis kaubandus ja koos sellega ka rikkus.

Endine võrdsus sugukonnas hakkas juba kaduma. See tuli sellest, et ühisomanduse asemele ilmus eraomandus. Ühtede perekondade kätte kuhjusid suuremad maatükid, rohkem kariloomi, vange, teiste kätte vähem. Nüüd vange enam ei tapetud, nagu varemini, vaid nad muudeti orjadeks ja sunniti rasket tööd tegema. Nõndaviisi kuhjusid üksikute isikute kätte tootmisvahendid: tööriistad, maa ja koguni inimesed — orjad. Need aga, kel polnud midagi, sattusid sõltumusse rikastest omanikest. Nõndaviisi muutusid siis ühed sugukonnaliikmed rikkaks, teised jäid vaeseks.

Riigi tekkimine. Rikkad sundisid varatuid enda heaks töötama. Peale selle koondasid rikkad juhid sõdurite salku ja võtsid nende abil ette kallaletunge teistele suguharudele. Saagi ja vangid jätsid nad endile ja oma sõdureile. Kord-

Võitlus mammutiga (Vasnetsovi pildi järgi).

korralt hakkasid juhid ja rikkad muutma orjadeks mitte ainult vange, vaid ka oma vaesunud ja võlastunud suguharukaaslasi.

Algul mõistsid kohut ja karistasid elanikkonda mitmesuguste süütegude eest juhid ise. Pärastpoole kerkisid rikaste hulgast esile juhtide abilised: maakondade valitsejad, väejuhid, kohtunikud, kogukonnavanemad ja kirjutajad. Juhid, suurnikud ja rikkuste valdajad kujutasid endast *valitsevat klassi*, muu rahvas aga *orjastatud klassi*. Nõnda tekkisid *klassiriigid*, algul väikesed, pärastpoole suuremad. Orjapidajate käes oli kogu võim, mille tõttu nad valitsesid orje ja sundisid neid jääma orjusse.

Vanimad meile tuntud suurriigid tekkisid jõgede orgudes: Aafrika kirdeosas Niiluse jõe orus; Ees-Aasias Tigrise ja Eufrati jõe madalikul; Indias Induse ja Gangese jõe kaldail; Hiinas Kollase jõe kaldail. Neis orgudes siirdusid inimesed varem kui muis paigus laiemapiirilisele põllundusele, hakkasid varem kuhjama rikkusi ja arenema. Hiljem tekkisid juba riigid Euroopas — Kreeka ja Rooma riik.

Ürgkogukonna laagripaik.

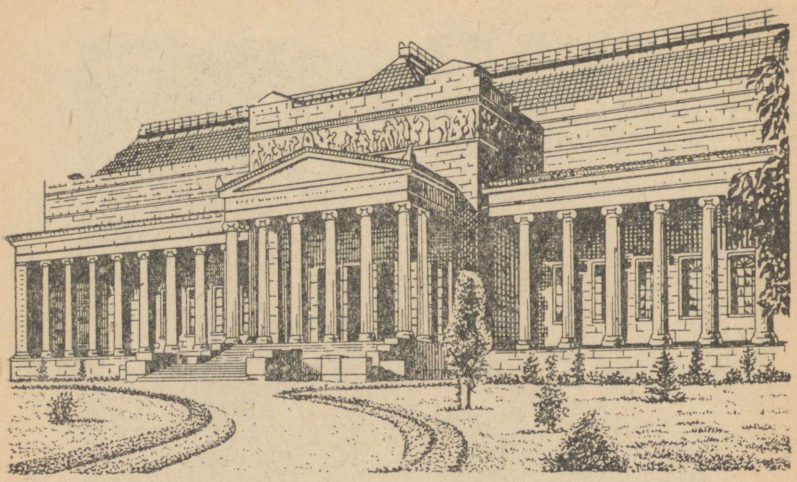

A. S. Puškini nimeline Kujutavate Kunstide Muuseum (Moskvas).

Ajaloolised mälestusmärgid. Kuidas õpib teadus tundma neid vanimaid riike? Nende tundmaõppimine rajaneb ajaloolistele mälestusmärkidele. Need mälestusmärgid on esemelised ja kirjalikud.

Esemelised mälestusmärgid kujutavad endast mitmesuguste vanaaegsete ehitiste jäänuseid, säilinud majapidamisriistu, muistseid tööriistu, münte, ühe sõnaga kõike seda, mis inimesed muiste kasutasid.

Kirjalikud mälestusmärgid on ulatunud meie ajani muistsete pealiskirjadena kividel, templiseintel, savitahvlikestel, samuti muistsete kirjanike mitmesuguste teoste näol.

Paljud mineviku mälestusmärgid saadakse kätte väljakaevamiste teel. Niisuguste mälestusmärkide otsimise ja uurimisega tegeleb teadus, mida nimetatakse arheoloogiaks.

Mitmesuguseid mälestusmärke, niihästi esemelisi kui ka kirjalikke, säilitatakse muuseumides ja arhiivides.

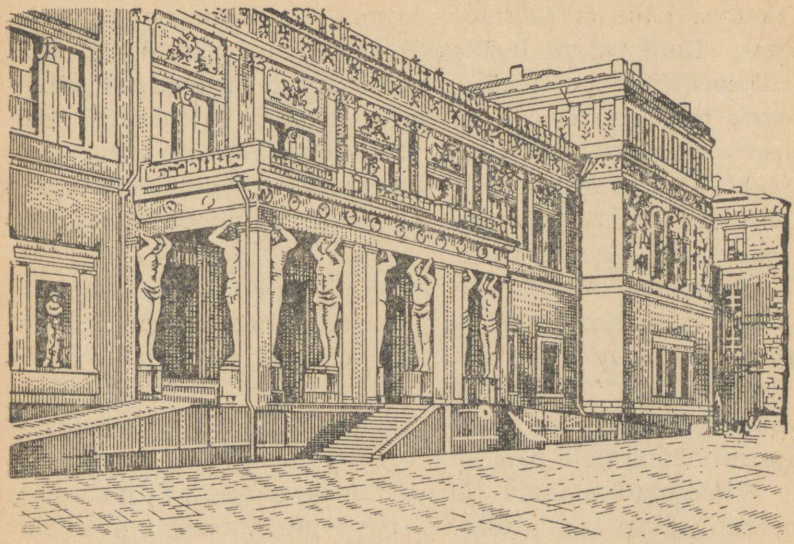

Riiklik Ermitaaž (Leningradis).

Tähelepandavaiks muististe kogudeks on Ajalooline Muuseum ja Kujutavate Kunstide Muuseum Moskvas ning Ermitaaž Leningradis, mis on maailma parimaid muuseume. Igas liiduvabariigis on oma kohalikud muuseumid.

Ajaarvamine. Ajaloo tundmaõppimisel omab suurt tähtsust õige ajaarvamine.

Muiste polnud ühist ajaarvamist; iga vana-aja rahvas alustas ajaarvamist mingist oma ajaloo tähtsast sündmusest. Egiptlased arvasid aega oma vaaraode valitsemise, kreeklased olümpiaadide, s. o. võimlemismängude järgi, mida nad pidasid Olümpias; muistsed roomlased alustasid ajaarvamist oma pealinna Rooma asutamise aastast.

Käesoleval ajal kasutatakse kristlikku ajaarvamist. Kristlased alustasid ajaarvamist Rooma keisri Augustuse 30-ndast valitsemisaastast. Siis sündis legendi järgi Jeesus Kristus.

Teaduse poolt on tõestatud, et pole olnud mingisugust Kristust. Kuid paljud hakkasid temasse uskuma (kristlased). Hiljem (VI sajandil) võtsid nad Kristuse legendaarse sünniaasta oma ajaarvamise esimeseks aastaks. Ajaarvamist sellest aastast meie aja poole nimetatakse „meie ajaarvamiseks"; ajaarvamist sellest aastast tagasi mineviku sügavusse teostatakse ümberpöördud järjekorras ja nimetatakse ajaks „enne meie ajaarvamist".

Ajalooteadus uurib sündmusi nõnda, kuidas nad voolasid järgnevuses üksteise järel, üksteist asendades; sellist sündmuste järgnevust ajas nimetatakse kronoloogiliseks järgnevuseks. Tänu niisugusele uurimisele muististe alusel õnnestub inimkonna ajalugu üles ehitada, alates ürgaegsest korrast kuni meie päevini.

Mida uurib ajalugu. Uurides ühiskonna ajalugu saame teada, kuidas tekkis üks või teine inimühiskond ja kuidas ta arenes. Ajalooteadus näitab, et inimesed on oma arengus läbi teinud mitmesugused ühiskondliku elu astmed. Me nägime, et ajaloo algul elasid inimesed ürgkogukondliku korra tingimustes. Hiljem tekkisid klassid ja ühiskonna klassiorganisatsioonid: orjapidamiskord, seejärel pärisorjuslik kord ja hiljem kapitalistlik kord, mis rajanevad kurnamisele.

Ühiskonna ajalugu näitab, kuidas rõhutute pikaajalise võitluse tulemusena oma rõhujate vastu võidetakse kätte uus kord, mis on ilma kurnamiseta ja rõhumiseta, ilma mõisniketa ja kapitalistideta. See uus sotsialistlik kord on võitnud meie maal, NSV Liidus. Selle eest võitlevad ka teiste maade töötajad.

Ajaloo tundmine aitab meil mõista, mispärast sotsialism peab võitma kogu maailmas.

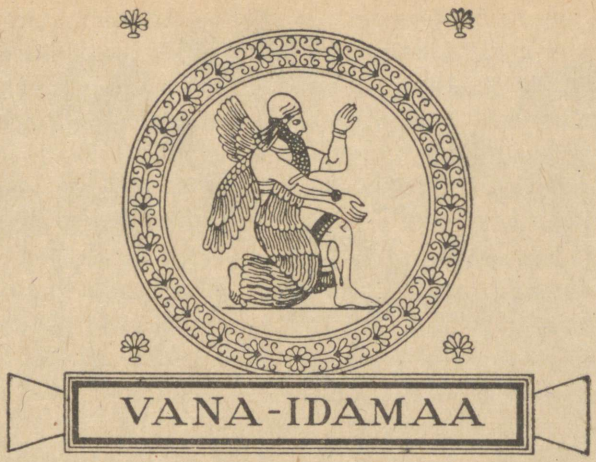

I. Egiptus.

§ 3. Egiptuse loodus ja rahvas.

Egiptuse loodus. Läbi Põhja-Aafrika Atlandi ookeanist kuni Punase mereni küünivad viljatud Sahara kõrbe liivad. Ainult idas asetseb kitsas viljakas org, mida mööda voolab Niiluse jõgi. See on maailma üks suuremaid ja veerikkamaid jõgesid.

Niilus moodustub kahe jõe liitumisest — Valgest Niilusest, mis algab Kesk-Aafrika järvedest, ja Sinisest Niilusest, mis lähtub Tana järvest ja langeb alla Abessiinia mäekõrgustikelt. Niiluse jooksu tõkestavad kuues kohas kärestikud.

Egiptuseks nimetatakse ainult Niiluse oru põhjapoolset osa. Org on palistatud mäeahelikega, mis on rikkad raudkivist, paest, liivakivist ja teistest ehituseks sobivaist kiviliikidest. Läänes laiub Liibüa kõrb. Idas lahutab Niiluse

Pilliroopadrikud Niiluse ülemjooksul.

orgu Punasest merest Araabia kõrb. Idakõrbes, mis ulatub kuni Punase mere kallasteni, leiti kulda ja vasemaake. Vaske saadi samuti ka S i i n a i poolsaarelt.

Niilus moodustab laia suudme, mida nimetatakse d e l t a k s. Niiluse ja tema delta harude kallastel kasvasid vesitaimed lootos ja papüürus. Papüürus on ülikasulik taim. See on rootaim, mille jämedatest vartest valmistati kergeid venesid, peenemaist punuti korve, keerutati nööre; ta juured läksid kütteks, noori võrseid aga tarvitati toiduks.

Papüürusest valmistasid egiptlased kirjutusmaterjali, mida nimetatakse samuti papüüruseks (vt. § 11).

Egiptuses puudusid metsad; puid esines harva ja seetõttu hinnati puud Vana-Egiptuses väga kõrgelt.

Kiviaeg Egiptuses. Sügavas minevikus, umbes 50 tuhat aastat tagasi, oli Niiluse org asustamata. Ta kaldad kujutasid endast sood. Kliima oli väga ebatervislik. Niilusest lääne pool, kus praegu asub Sahara kõrb, olid Niiluse lisajõgede õitsvad orud. Rohtlais elutsesid antiloobid, pühvlid, metssead ja elevandid. Seal esines ka ohtlikke kiskjalisi — lõvisid ja leoparde. Neid paiku külastasid sageli rändjahimehed. Nende peamiseks relvaks olid nui ja ränikivikirves.

Möödus väga palju aega, enne kui jahimehed õppisid valmistama täielikumaid kiviriistu ja jahipidamine hakkas andma rohkem saaki. Nüüd ei tarvitsenud jahimehed enam nõnda tihti vahetada asupaiku ja püsisid kauemini ühel paigal.

Egiptuse rahvastik. Põllunduse algus. Aja jooksul muutus Põhja-Aafrika kliima. Niiluse lisajõed kuivasid, õitsvad rohtlad muutusid pikkamisi kuivaks veeta kõrbeks. Elanikud hakkasid otsima uusi asumispaiku; osa neist jäi paikselt elama Niiluse orgu ja oaasidesse. Nõnda tekkis umbes 10 tuhat aastat tagasi Egiptuse rahvastik.

Algul oli egiptlaste peamiseks tegevusalaks endiselt jahindus. Kuid kord-korralt hakkas tekkima ka põllundus. Õpetlased on Niiluse oru mitmeis paigus välja kaevanud Egiptuse vanimate elanike muistsete asumispaikade jäänuseid.

Hulk põletamata telliskividest või pilliroost onne moodustas asula. Need onnid olid akendeta, sissekäiku kattis niinmatt. Katus oli samuti mattidest, põrand aga tambitud savist. Onni kasutati ainult magamiseks. Kõik päevased tööd toimusid lahtise taeva all.

Naised keetsid tuleasemeil savinõudes toitu, hõõrusid kivist viljauhmreis teri peeneks, kudusid kangast ja õmblesid sellest rõivaid.

Mehed püüdsid kalu, harisid maad või hoidsid karja: härgi, oinaid, kitsi, sigu. Niiluse kaldaluhad olid kaetud

rammusa rohuga. Jahimehed kaitsesid karju kiskjate metsloomade kallaletungi eest või käisid kõrbes suuremaid metsloomi küttimas.

Egiptus on nagu oaas kõrbes. Vihmasid ei ole siin peaaegu üldse. Kui ekvaatorist põhja pool, peamiselt Abessiinias, kus asuvad Niiluse lätted, algab vihmade periood, väljub jõgi kallastest. Juulikuu keskpaigu hakkab Niilus üle ajama ja ujutab pikkamisi üle kogu Egiptuse oru. Suurvee aegu muutuvad kõrgematele kohtadele ehitatud linnad ja külad saarteks. Ühendusepidamine nende vahel sellal on võimalik ainult kas kitsaste vallide (t a m m i d e) või paatide abil.

Vesi püsib kõrgseisus peaaegu novembrini, siis hakkab ta alanema. Põldudele sadestub vee alanemisel muda. See moodustub kõdunenud veetaimede jäänustest ja mineraalaineist, mis jõgi endaga kaasa toob. Muda väetab hästi maapinda ja teeb ta erakordselt viljakaks. Niiluse üleujutused niihästi niisutasid kui ka väetasid põldusid. Põllundus oli sellel perioodil alles väga algeline. Odra- ja hirsiseeme heideti otse harimata soisele pinnasele. Niisugune põlluharimine andis maapinna viljakusele vaatamata väga väikest saaki.

§ 4. Põllunduse areng. Riigi teke.

Egiptlased parandasid oma põlluharimist väga pikkamisi ja suure vaevaga. Väga kaua aega kasutasid nad maaharimiseks kõblast. Egiptlased kuivatasid soid, puhastasid maatükid sootaimedest ja kaevasid kanaleid. Põlluharimisviisid täienesid ja põllundus andis juba suuremat saaki.

Pikkamisi sai põllundus egiptlaste pea-tegevusalaks. Seetõttu jaotasid nad aastagi põllutööde järgi kolme perioodi: suurveeaeg (juulist oktoobrini), külviaeg (novembrist veebruarini) ja lõikuseaeg (märtsist juunini).

Veeseadeldised. Niiluse tormitsevad, laiaulatuslikud ja pikaajalised suurveed mitte ainult väetasid maapinda. Nad tekitasid egiptlastele ka palju kahju, ujutades üle ja purustades nende maju ja muid ehitisi. Seepärast tuli egiptlastel vee purustava jõu tõkestamiseks luua erilisi seadeldisi: ehitada valle, luua kunstlikke künkaid. Peale selle kaevasid

Tänapäeva šaduff Egiptuses.

1434 Jalukse rahvaraamatukogu Läänemaa, Oru vald

egiptlased suuri järvi, et koguda veevarusid põldude ja aedade niisutamiseks kuival aastaajal. Suurvee aegu täitusid need järved veega. Samaks otstarbeks kasutati ka loomulikke veekogusid. Kuulus Moirise järv loodi umbes 4000 aastat tagasi määratu suurest soost. Otsustades vana-aja reisijate jutustuste ja selle järve jäänuste järgi, oli ta ümbermõõt umbes kakssada kilomeetrit (vt. § 7).

Järvedest ja Niilusest juhiti niisutuskanalid põldudele ja aedadesse. Kõrgematele põldudele, kuhu vesi ei pääsenud

kanaleid mööda, tõsteti seda vinnade või, nagu neid Egiptuses praegu nimetatakse, šaduffide abil. See toimus järgnevalt: kanali kõrgele kaldale tehti üksteise kohale 2—3 astangut. Kanali kohale, igale astangule, kinnitati rõhtsalt pikad ridvad. Ridva ühte otsa riputati nahkne ämber, teise otsa vastukaaluks suur savitükk või kivi. Selle ämbriga ammutati kanalist vett ja tõsteti seda astmelt astmele, kuni ta jõudis põllule. Palaval aastaajal tuli ammutada vett iga

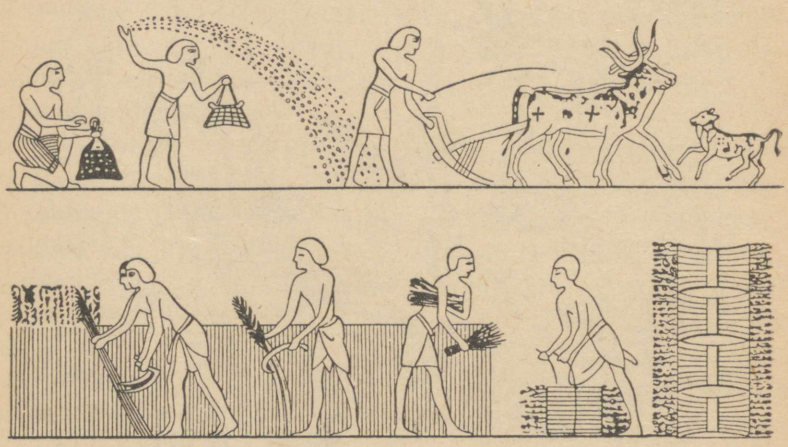

Põllutööd vanas Egiptuses. Ülal külv, all lõikus.

päev hommikust õhtuni. Šaduffe kasutavad egiptuse talupojad tänapäevani oma põldude niisutamiseks.

Rasked tööd nõudsid väga suurt pingutust ja palju töökäsi. Neil töödel kasutati orjastatud rahvastiku tööd. Peale selle andsid palju töökäsi sõjavangid. Nüüd ei surmanud egiptlased enam oma sõjavange, nagu varemini, vaid muutsid nad orjadeks ja sundisid tegema kõige raskemaid töid. Ori kaevas kanaleid, kandis vett põldudele jne. Ta andis oma tööga rohkem kui ta ise ära sõi ja seepärast oli teda kasulik pidada.

Orje oli siiski vähe ja maad harida tuli tavaliselt ka vabal elanikkonnal.

Noomide teke. Algul elasid egiptlased üksikute sugukondadena, kuid igal sugukonnal üksinda oli ebakasulik ja raske oma väikese põllumaa niisutamiseks kanaleid kaevata. Seepärast hakkasid üksikud sugukonnad liituma kogukondadeks, kogukondadest moodustusid suuremad koondised — n o o m i d (ringkonnad). Selliseid noome oli Egiptuses umbes 40. Igal noomil oli oma nimetus: „Kull", „Ussimäe", „Šaakal", „Jänes", „Must lehm" jne.

Tugevamad ja rahvarohked perekonnad omandasid noomides paremad maad, võtsid endile suurema saagi ja sundisid vange — orje ja hõimlasi — endi heaks töötama. Nõnda tekkis noomides rikas ja tugev ülemkiht.

Noomi ülejäänud elanikud olid talunikud; nad elasid kogukondadena, töötasid oma põldudel ja pidid maksma suuri makse noomi pealikule — n o m a r h i l e. Nomarh juhtis kõiki noomi asju. Noomid olid nagu väikesed iseseisvad riigikesed.

Noomide vahel toimusid sagedased sõjad. Tihtigi vallutasid tugevamad noomid nõrgemaid. Umbes 3500 aastat e. m. a. tekkis kaks riiki — A l a m - E g i p t u s (Niiluse deltas) ja Ü l e m - E g i p t u s (Niiluse keskjooksul).

Peale pikka võitlust nende kahe riigi vahel võitis Ülem-Egiptuse valitseja M e n e s Alam-Egiptuse (umbes 3200 aastat e. m. a.). Teda hakati nimetama „Ülem- ja Alam-Egiptuse valitsejaks". Egiptus sai ühtseks riigiks. Ta pealinnaks sai M e m f i s Niiluse alamjooksul.

§ 5. Muistsete egiptlaste usund.

Vana-aja inimeste arusaamise järgi on maailmas olemas kõikvõimsad vaimud ehk j u m a l u s e d. Arvati, et nad ela-

vad puudes, loomades, jõgedes, mägedes. Muistsed inimesed ei suutnud endile selgitada surma, haiguse, looduses toimuvate muutuste nähtusi. Seepärast arvasid nad, et kõik sõltub headest või kurjadest jumalatest. Niisugustesse jumalatesse uskusid ka egiptlased.

Jumalatar Isis.

Jumal Osiris.

Igas noomis austati oma jumalaid. Peajumalale, noomi kaitsjale, ehitati tempel. Pikkamisi eraldusid teistest erilised inimesed, kes valvasid jumalate austamise järele. Neid nimetati preestriteks. Preestrid teenisid jumalate kujusid,

mis seisid templites, said endile annid, mis toodi jumalaile, ja laususid palveid. Nad ei pidanud maksma mingisuguseid makse ja elasid andidest saadavaist sissetulekuist. Et preestriamet oli väga tulus, siis pidas ülemkiht selle oma käes.

Jumalat või jumalatari-kaitsjat kujutati harilikult looma näol. Niisugune ettekujutus jumalaist oli egiptlastel säilinud veel ürgaegadest, kui nende esivanemate peamiseks tegevusalaks oli olnud jahindus. Siis oli igal jahtipidaval suguharul oma kaitsejumalaks teatud loom ja jumalat nimetati selle looma nimega.

Eriti austasid egiptlased härg Apist ja lehm Hatori. Pühaks peeti samuti veel palju teisigi loomi: krokodilli, lõvi, madu, kulli, kassi. Neid loomi hoiti templite juures ja pärast nende surma balsameeriti nad ja maeti hauakambreisse.

Päikesejumal Ra. Egiptlased austasid samuti päikese soojust, millel on ääretu tähtsus põllunduses. Päikesejumalaid oli mitu. Vanim ja austatuim päikesejumal oli Ra. Egiptlased uskusid, et jumal Ra on loonud maa, inimesed, loomad ja taimed. „Kui ma avan silmad," ütleb Ra ühes müüdis, „läheb maa peal valgeks; kui ma sulen silmad, saabub maa peal öö. Ma saadan inimestele suurvee ja teen tule." Teises egiptuse müüdis jutustatakse, et inimesed, kelle oli loonud jumal Ra, hakkasid patustama. Siis saatis Ra nende karistamiseks maa peale oma tütre Hatori. See võttis metsloomakuju ja hakkas hävitama inimesi. Kuid Ra kartis, et ta võib hukka saata kogu inimsoo, ja käskis Hatori teele valada terve järve joovastavat jooki. Hator jõi enda sellest purju ja uinus. Niiviisi päästeti inimesed täielikust hävingust.

Niisuguste müütidega püüdsid preestrid sisendada inimestele hirmu jumalate ees ja oma jõuetuse tunnet. See oli kasulik vaaraodele ja ülemkihile, kes pidasid end jumalate saadikuiks. Teiste jumalate seas pidasid egiptlased jumaluseks ka Niilust, mille suurvetest sõltus kogu Egiptuse elu.

Niilusele lausuti palveid ja lauldi teda ülistavaid hümne:

Au sulle, Niilus, kes sa ilmud maast,
tuled, et elu anda Egiptusele,
niisutad põlde, mille loonud Ra,
et elu anda kõigile elavaile,
kes sa tood vilja, olles rikas toidult,
maailmasse lood kõik ülikauni,
kes sa täidad aidad ja avardad salved,
muretsed vaestegi eest.

Osiris ja Isis. Laialt oli levinud maa- ja viljakusejumala Osirise ja ta naise Isise austamine. Osirisest jutustati müüti, nagu oleks ta olnud kunagi Egiptuse valitseja. Ta oli

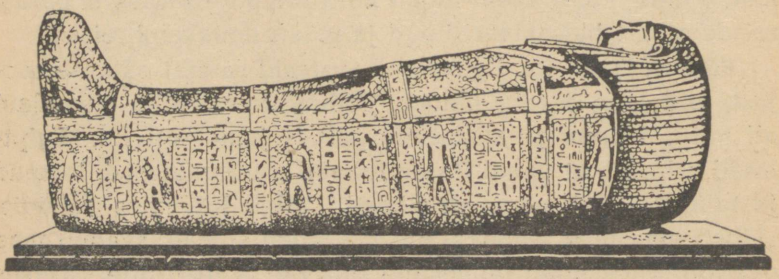

Egiptuse sarkofaag.

hea valitseja ja õpetas inimestele põlluharimist. Kuid Osirisel oli kuri vend Seth, kes kadedusest surmas Osirise. Osirise poeg astus võitlusse Sethiga ja võitis tema. Jumalad äratasid Osirise ellu ja panid ta hauataguse maailma valitsejaks. Selles Osirise surma ja ülestõusmise müüdis peegeldus egiptlaste kujutelm kogu taimestiku iga-aastasest suremisest ja õitsemisest.

Egiptlased uskusid hauatagusesse ellu. Nende muistendi järgi istus Osiris hauataguses riigis kohtumõistmise saalis. Tema ees seisid kaalud, milledel vaeti surnu südant, et

teada saada, kas ta on eluajal olnud õiglane inimene ja kas ta väärib paradiisi. Õiglane inimene sattus paradiisi väljadele, kus oli vett rohkem kui maa peal ja kus nisu kasvas inimestest kõrgemaks. Egiptlased uskusid, et kadunu elab seal igavesti koos jumalatega, sõidab päikesepaadis mööda maa-alust Niilust ja sööb jumalate rooga.

Balsameerimine ja matused. Surnu omaksed hoolitsesid selle eest, et kadunul oleks kõike, mida ta peaks vajama hauataguses elus. Nad ehitasid talle suure hauakambri, täitsid selle rõivaste ja toiduga. Matmisel teostati ohvritoomisi.

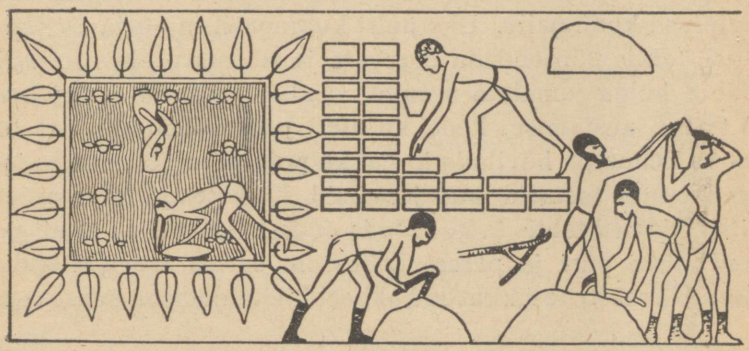

Telliskivide valmistamine Egiptuses.

Hauda pandi kaasa samuti papüüruserull — „surnute raamat". See oli kogumik palveid ja manamisi hädaohtude vastu, mis võisid kadunu hinge oodata hauataguses elus. „Surnute raamat" pidi tal aitama saavutada õigeksmõistu Osirise kohtus.

Et kadunu laip säiliks igavesti, balsameerisid egiptlased ta, muutsid m u u m i a k s. Keha, millest eemaldati kogu sisikond, immutati läbi soolalahusega ja täideti seejärel lõhnavate vaikudega. Siis mähiti muumia linastesse sidemetesse ja asetati kirstu (s a r k o f a a g i). Sellisel kujul säilis ta väga kaua. Hulk muumiaid on säilinud kuni meie päevini.

Kehvikud ei suutnud endile ehitada toredaid hauakambreid. Samuti oli neile liiga kallis „surnute raamat" ja kättesaamatu surnute balsameerimine.

Preestrid õpetasid vaeseid, et ainuüksi alandlikkuse ja kannatlikkusega võib pälvida paradiisi. Nad ütlesid: „Jumal armastab sõnakuulelikke, sõnakuulmatuid ta aga vihkab." Kartes Osirise kohut, kandsid vaesed kannatlikult oma rasket elu, lootes pärast surma saada tasu oma alandlikkuse eest.

Preestrid said Egiptuses ohtralt ande ja omasid suurt mõju. Hiljem muutus nende võim ja rikkus ohtlikuks isegi Egiptuse kuningaile. Üks neist kuningaist, nimega Echnaton, tahtis nõrgendada tugevate ja rikaste preestrite mõju. Terve hulga jumalate asemel seadis ta sisse ainujumala Atoni austamise, keda kujutati päikesekettana. Sel teel lootis Echnaton hävitada kohalike preestrite võimu, kes igas maakonnas teenisid oma jumalaid. Kõik templite ja preestrite rikkused tahtis ta koondada enda kätte. Sel reformil polnud siiski püsi ja pärast Echnatoni surma taastati endine usund. Preestrite rikkused hakkasid jälle endiselt suurenema.

§ 6. Egiptuse riigikord.

Vaarao ja tema võim. Riigi valitsemine. Kuningat nimetati „vaaraoks". Sõna „vaarao" tähendab „suurt maja", s. o. kuninga paleed. Vaaraole osutati jumalikke austusavaldusi. Kogu Egiptus pidi teda teenima. Kogu maa loeti tema omandiks.

Vaarao valitses Egiptust oma kõrgete aukandjate abil, kes põlvnesid vanust suursugustest sugukondadest. Nende seast nimetas vaarao nomarhe. Esimeseks isikuks riigis vaarao järel oli vesiir. Ta oli vaarao pea-abiline. Vesiir juhtis kõiki Egiptuse riigiasju ja sai maksusid kõigist noo-

midest. Kõik kanalite ja tammide ehitustööd toimusid tema juhtimisel. Samuti allus vesiirile Egiptuse sõjavägi.

Nomarhid olid kohustatud korjama riigimakse, paigutama orje ja talupoegi riiklikele töödele ning koguma kuninga käsu kohaselt kaitseväge. Peale sissetulekute oma maa-aladest oli nomarhidel vaarao teenimise eest õigus noomi elanikkonnalt enda kasuks makse koguda. Nad olid noomides nagu väikesed kuningad. Aja jooksul hakkasid nad oma ametit poegadele edasi pärandama.

Egiptuse riik, samuti kui kõik teisedki tolleaegsed Idamaade riigid, oli orjapidamisriik.

Orjad ja talupojad. Vaarao ja Egiptuse ülemkihi heaks töötasid orjad ja talupojad. Orje kasutati igasugustel kodustel töödel ning põllu- ja ehitustöödel. Eriti laialt kasutati orjade tööd egiptuse templitele kuuluvail maa-aladel. Nõnda näiteks töötasid Egiptuse õitsengu perioodil jumal Amoni templi juures üle 86 tuhande, jumal Ptah' templi juures üle kolme tuhande orja. Peale orjade töötasid vaarao, ülemkihi ja ametnikkude heaks talupoegade hulgad. Talupoegi oli Egiptuses rohkem kui orje.

Talupojad elasid külakondadena. Igas külakonnas oli oma vanem, kes allus nomarhile ja oli kohustatud täitma kõik ta korraldused.

Suurema osa oma sissetulekust pidid talupojad tooma maksude näol riigilaekasse. Nad olid sunnitud maksma andamit niihästi nomarhile kui ka oma noomi templile. Andameid korjati igalt maatükikeselt, igalt tiigilt ja kanalilt, mis niisutas maad, igalt puult, mis tema peal kasvas. Andameid maksti loonus: viljas, kodulindudes ja muudes saadustes. Maaharijale endale jäi elatumiseks hoopis vähe järele. Peale andamite maksmise olid talunikud kohustatud veel sooritama töid vaarao ja nomarhi käsul. Kõige sagedamini aeti orje ja talupoegi kanalite kaevamisele ja tammide ehitamisele, losside, templite ja hauakambrite püstitamisele.

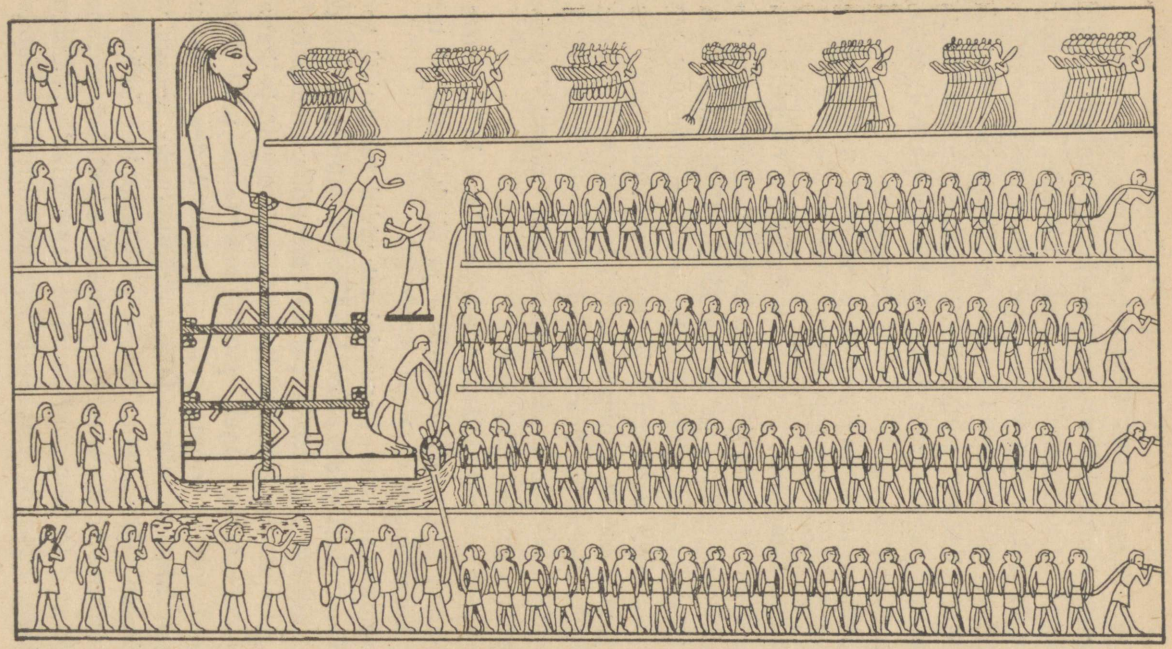

Kuju vedamine Egiptuses.

Niisuguse kurnamise tõttu koondusid vaarao, teda ümbritseva ülemkihi ja templite kätte hiigelrikkused.

Cheopsi püramiid ja sfinks. Kui kuningas astus troonile, hakkas ta ehitama enesele hauakambrit — p ü r a m i i d i. Vaaraod peeti jumalaks ja arvati, et ta elab igavesti hauataguses riigis. Seepärast balsameeriti kuninga keha ja maeti püramiidi.

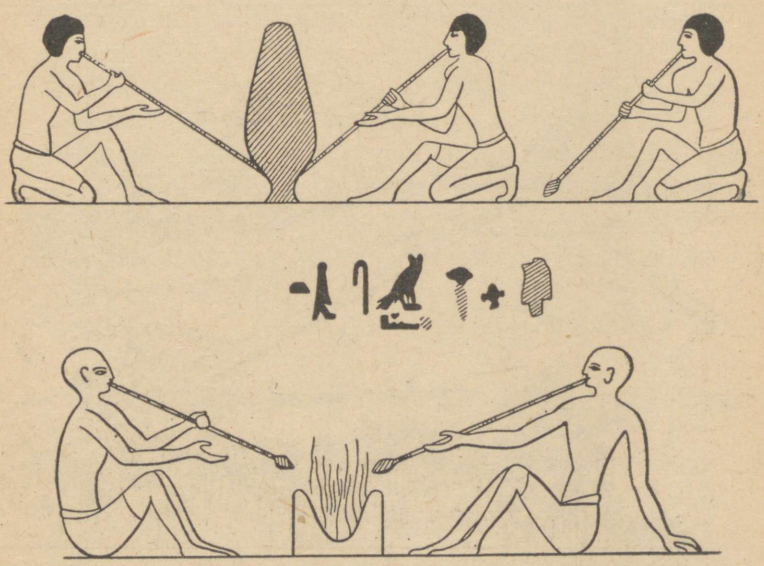

Tulepuhumine metalli töötlemisel.

Niiluse läänekaldal, deltast pisut lõuna pool, kerkivad veel tänapäevalgi kivist püramiidide hiigelkogud. Kõigi teiste püramiidide seast (neid on üle 70) paistab oma mõõdetega eriti silma vaarao C h e o p s i p ü r a m i i d. Ta ehitati umbes 2800 a. e. m. a.

Koha oma püramiidi jaoks valis Cheops muistsest Egiptuse pealinnast Memfisest 20 km eemal. Püramiidi kõrgus

on 146 m, iga aluskülje pikkus umbes 230 m. Ümber püramiidi käimiseks tuleb teha ligikaudu üks kilomeeter.

Kreeka ajaloolane Herodotos jutustab, et oma püramiidi ehitamiseks ajas Cheops kokku orjastatud elanikkonna kogu Egiptusest. Töötati rühmadena, iga rühm töötas kolm kuud. Igas rühmas oli 100 tuhat inimest. Püramiidi ehitati 30 aastat. 10 aastat ehitati ainult teid kivi-

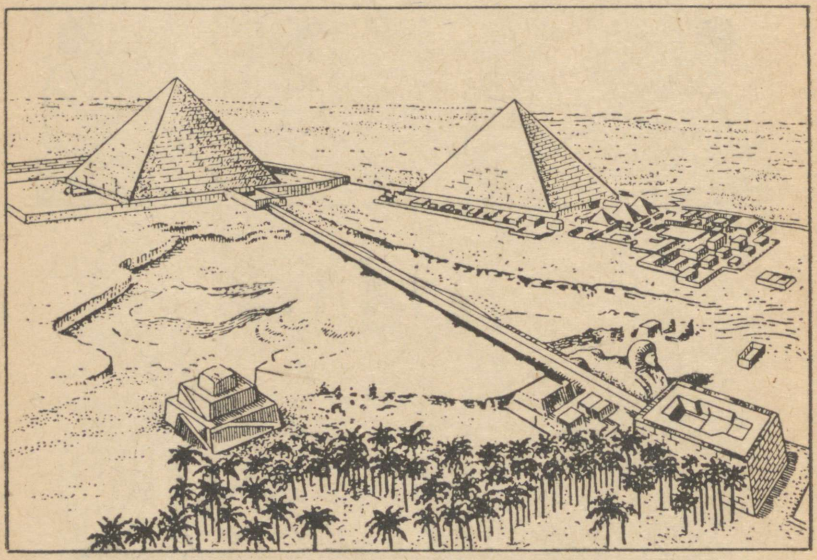

Kuninglikud hauakambrid — püramiidid.

tahkude ehituspaigale vedamiseks. Neid tahkusid, mis kaalusid 2½ tonni igaüks, vedasid kohale omal jõul inimesed, keda aeti taga piitsadega.

Mingisuguseid tõstekraanasid või masinaid vanadel egiptlastel polnud. Hiigelehitised loodi orjade ja talupoegade ränga tööga. Kõik tööd teostati käsitsi: ühed tahusid kivirahnusid, teised lihvisid neid märja liiva abil, kolmandad

vedasid kive mööda muldvalle ja püramiidi astmeid üles, neljandad liitsid kivitahkusid tihedalt üksteise vastu.

Püramiidide lähedal kerkib üles sfinksi hiigelkuju, mis on välja raiutud tervest kaljust ühe Cheopsi järel valitsenud vaarao ajal. Sfinks kujutab endast inimpeaga ja väljasirutatud käppadega lamavat lõvi. Ta kehastas valitsejat kogu ta võimutäiuses. Sfinksi kõrgus on üle 20 m, pikkus 73 m.

Püramiidide ehituse aegu hukkus tuhandeid inimesi üle jõu käivast tööst kõrvetavate päikesekiirte all.

Määratu suured rikkused ja tuhanded inimesed toodi ohvriks väikesele peotäiele suurnikele ja kuningale, kellele oli egiptlaste arusaamise järgi pärast surma vaja toredat, grandioosset hauakambrit. Palju püramiide ehitati Egiptuse riigi algajastul. Kogu seda perioodi nimetatakse Vanaks riigiks (3200—2400 a. e. m. a.). See periood lõpeb Egiptuse sisetülidega ja ta langusega.

§ 7. Talupoegade ja orjade ülestõus. Hüksoste sissetung.

Järgneval Egiptuse ajaloo perioodil kerkib esile uus linn — Teeba. Ta kasvab ruttu, seal püstitatakse templeid ja vaaraodki viivad sinna üle oma residentsi. Teeba saab Egiptuse pealinnaks. Seda uut perioodi nimetatakse Keskmiseks riigiks (2400—1580 a. e. m. a.). Egiptuses algab uus tõusuaeg. Teeba ümber ühinevad kõik teised maakonnad. Vaaraod teostavad rea sõjaretki võõrastele maadele, kust tuuakse hulgaliselt vange ja palju kokkuriisutud rikkusi.

Sel ajal teostatakse ühtlasi ka rida ehitustöid.

Niiluse alamjooksul kuivatati soine ala — Fajumi oaas. Siia ehitati suur veevarude bassein — Moirise järv. Vesi sellesse järve tuli Niilusest kanalit mööda. Muistendi

Makse mitte maksnud talunike vastutuselevõtmine.

järgi jooksnud vesi kuus kuud kanalit mööda järve ja teist kuus kuud järvest Niilusesse tagasi.

Oaasi sissekäigule oli püstitatud suur ehitis — loss, mis oli pühendatud egiptuse jumalaile. Selles oli hulk käikusid ja lossi sattudes võis seal ära eksida. Hiljem nimetasid kreeklased seda lossi l a b ü r i n d i k s.

Kõik need ehitustööd teostati orjade ja talupoegade tööga.

Oma rikkuste suurendamiseks sooritasid Keskmise riigi vaaraod sõjaretki rikkale kullamaale Nuubiasse, mille nad osalt ka vallutasid.

Talupoegade ja orjade ülestõus umbes 1750. a. e. m. a. Vaarao, suurnike ja orjapidajate rikkused suurenesid, aga rõhutud rahva elu muutus aina raskemaks. Egiptuse talupojad ja orjad ei talunud aga mitte alati nurisemata oma rasket elu: sageli tõusid nad oma rõhujate vastu üles. Umbes 1750. a. e. m. a. toimus suur talupoegade ülestõus. Sellest ülestõusust jutustavad meile kaks p a p ü ü r u s t (nagu nimetatakse egiptuse kirjalikke ürikuid). Üks neist asub Hollandis Leydeni muuseumis, teine säilitatakse Leningradis Riiklikus Ermitaažis.

Koos talupoegadega tõusid üles ka orjad. Ühes neist

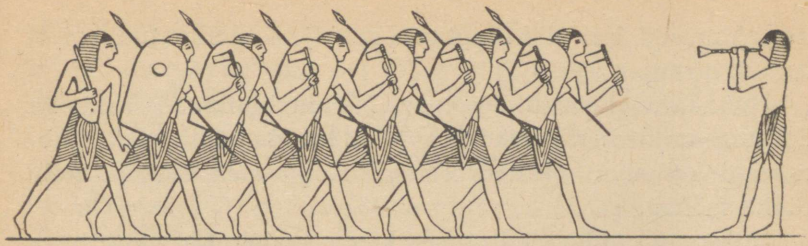

Egiptuse jalavägi kilpide, odade ja kirvestega.

papüürustest kirjutatakse: „Kuninga pealinn vallutati ühe tunni jooksul. Vaesed inimesed vangistasid kuninga. Õukondlased kihutati kuninga majadest minema. Ametnikud on tapetud, nende dokumendid on ära võetud."

Ülestõusnud kiskusid kõik andamite nimekirjad puruks ja viskasid ära. Maksusid ei maksnud enam keegi. Kuninga kohtunikud aeti minema. Vili võeti riiklikest viljasalvedest üle.

Ülestõus haaras kogu Egiptuse. Purustati tammid, kanalid täitusid mudaga. Millegagi polnud enam niisutada põlde. „Jõed on tühjad, neist käiakse üle koolmeid kaudu. Kaldaid on saanud enam kui vett," jutustatakse papüüruses.

Paljud rikastest tapeti, paljud vaesusid. Mõningail õnnestus põgeneda naabermaadesse.

Vaesed kukutasid kuninga ja ajasid minema rikkad, kuid nad ei suutnud võimu hoida oma käes, nad ei teadnud, kuidas korraldada elu uutmoodi. Seepärast oli nende võit üürike.

Hüksosed. Varsti pärast talupoegade ülestõusu tungisid Egiptusesse Aasia päritoluga hüksoste suguharu sõjaväed. Nende kerged lahinguvankrid, millede ette olid rakendatud hobused, tungisid sügavasse egiptlaste ridadesse ja sundisid nad põgenema. Raske oli egiptuse jalaväel vastu panna hüksoste ratsaväele. Pealegi tekitasid

isegi hobused, kes olid Egiptuses seniajani tundmatud, egiptlastele hirmu.

Hüksosed alistasid Egiptuse. Nende kuningad said ka Egiptuse valitsejaiks. Nad püstitasid toreda pealinna ja ümbritsesid end uue suurnikkonnaga. Kogu maa maksis neile ränka maksu.

Hüksoste valitsus Egiptuses kestis umbes 150 aastat.

§ 8. Egiptuse maadevallutused.

Hüksoste väljaajamine. Uus suurnikkond. Hüksosed kindlustasid end põhjas, Niiluse deltas. Ülem-Egiptuse nomarhid valitsesid oma valdusi iseseisvalt, kuid olid kohustatud hüksostele õigeaegselt maksu koguma. Võimsamaiks nomarhideks olid Teeba linna valitsejad.

Umbes 1580 a. e. m. a. alustas Teeba linna valitseja Jahmos sõda hüksoste vastu ja ajas nad Egiptusest välja. Pärast seda võitu kuulutas ta enda Ülem- ja Alam-Egiptuse kuningaks ja Teeba sai uuesti Egiptuse pealinnaks. Teeba jumal Amon kuulutati kogu Egiptuse peajumalaks. Peale hüksoste väljaajamist algab Egiptuse ajaloos Uue riigi periood.

Uus vaarao ümbritses end nimekate ja rikaste võimukandjatega. Need olid väepealikud ja rikkad maaomanikud, kellele kuningas tasus peale sõjaretki maaga, orjadega ja „julguse kullaga" (nõnda nimetati kärbsekujulist kullast aumärki). Suurt mõju õukonnas omasid preestrid. Nad said kuningalt rikkalikke kingitusi ja koondasid oma kätte suuri rikkusi. Rikkaimad nende seast olid Teeba jumala Amoni preestrid. Sel moel tekkis vana, ülestõusu ajal hukkunud ülemkihi asemele uus ülemkiht.

Talupoegade seisund. Sõjavägi. Talupojad maksid oma maa eest edasi ülisuurt maksu. See võrdus umbes ühele

viiendikule saagist. Riigimaksud pigistati välja halastamatult. Ühes papüüruses on säilinud talupoja seisundi kirjeldus: „Ussid varastavad ühe poole viljast, jõehobud õgivad teise, hiired sigivad põllul, rohutirtsude parv langeb põllule... Aga seal randub ametnik; ta käib ümber põllu ringi, tal saatjaskond keppidega, neegrid rooskadega kaasas. Nad ütlevad: „Anna vilja." Pole seda, siis peksavad nad peremeest... Ta seotakse kinni, ta heidetakse kraavi... ta naine ja lapsed seotakse kinni..."

Vaesunud ja maa kaotanud talupojad katsusid elatuda päevatööst. Paljud neist langesid võlgadesse ja muutusid orjadeks.

Vaarao, preestrid ja suurnikud kartsid uut orjade ja talupoegade ülestõusu. Nende sõnakuulmises hoidmiseks lõi vaarao erilise sõjalise kaitse nuubia palgalistest üksustest.

Vaaraod pidasid lakkamatuid sõdasid, vallutades uusi maid. Sõjaretkedeks oli vaja alalist, hästi väljaõpetatud sõjaväge. See värvati talupoegade seast, moodustades neist jalaväeüksused. Kõige tugevama väeliigi moodustasid lahinguvankrite üksused, mis tekkisid pärast seda, kui hüksosed olid toonud Egiptusesse hobuseid. Need üksused koosnesid rikastest suurnikest, neile anti ka sõjasaagist lõviosa. Vankriajajad vaatasid põlgusega jalaväelaste massile.

Jalaväelaste-talupoegade seas kasvas kogu aeg rahulolematus. Seepärast muutus talupoegade seast värvatud sõjavägi üha ebausaldatavamaks. Pealegi vähendas talupoegade laostumine sõdurite arvu ja vaaraod hakkasid palkama sõjateenistusse neegrite, nuubia ja liibüa pealikuid koos nende sõjaväe-üksustega.

Thutmosis III sõjaretked. Suurim vallutaja Egiptuse vaaraode seast oli Thutmosis III. Ta elas umbes 1500 a. e. m. a. Thutmosis III viis oma sõjaväed mitmel korral aasia suguharude vastu. Kaheksanda retke aegu jõudis ta kuni Eufratini ja sai kingitusi Väike-Aasias asuvalt He-

tiidi riigilt. Thutmosis vallutas suured maa-alad Süürias, Palestiinas ja Nuubias.

Thutmosise sõjasaagi ulatuse üle võib otsustada ta esimese sõjaretke ajal riisutud rikkuste nimekirja järgi. Ta sai umbes kolm tuhat orja, palju kulda ja hõbedat, hobuseid, suuri ja väikesi kariloomi ja suure hulga vilja. Peale selle olid vallutatud maad kohustatud talle maksma iga-aastast maksu.

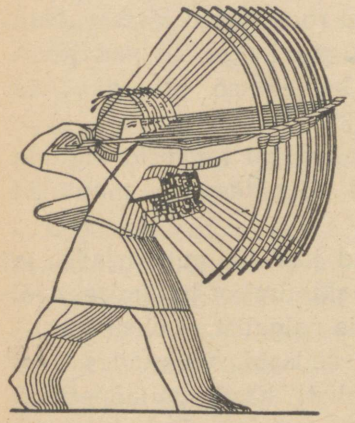

Egiptuse vibulaskurid.

Tohutud rikkused, mis olid kokku riisutud vallutatud maadest, jaotati vaarao, preestrite ja sõjalise ülemkihi vahel.

Esmajärjekorras eraldas vaarao saagist suure osa „jumal Amonile", s. o. Amoni templi preestritele. Näiteks pärast esimest sõjaretke kinkis Thutmosis jumal Amoni templile umbes tuhat orja, hulga kariloomi ja linde, kulda, hõbedat ja kalliskive, kolm linna Süürias, arvutul hulgal põlde ja aedu Egiptuses. Samasuguseid kingitusi sai Amoni tempel alaliselt ka Thutmosis III järglastelt. Amoni preestrid muutusid rikkamaiks inimesteks Egiptuses.

Vaaraode röövretked ei kurnanud ainüüksi vallutatud maade elanikke, vaid ka Egiptuse enda talupoegi: sõjaväe ülalpidamise maksud kasvasid, suurem osa meestest värvati sõjaväkke ja kedagi ei jäänud põldudele töötama. Kuid sõjad olid kasulikud Egiptuse suurnikele, preestreile ja kuningale enesele, sest kokkuriisutud saak langes nende kätesse.

Riigi valitsemine. Kaubandus. Thutmosise sõjaretkede järel suurenes Egiptuse riik väga. Uhel vesiiril osutus juba

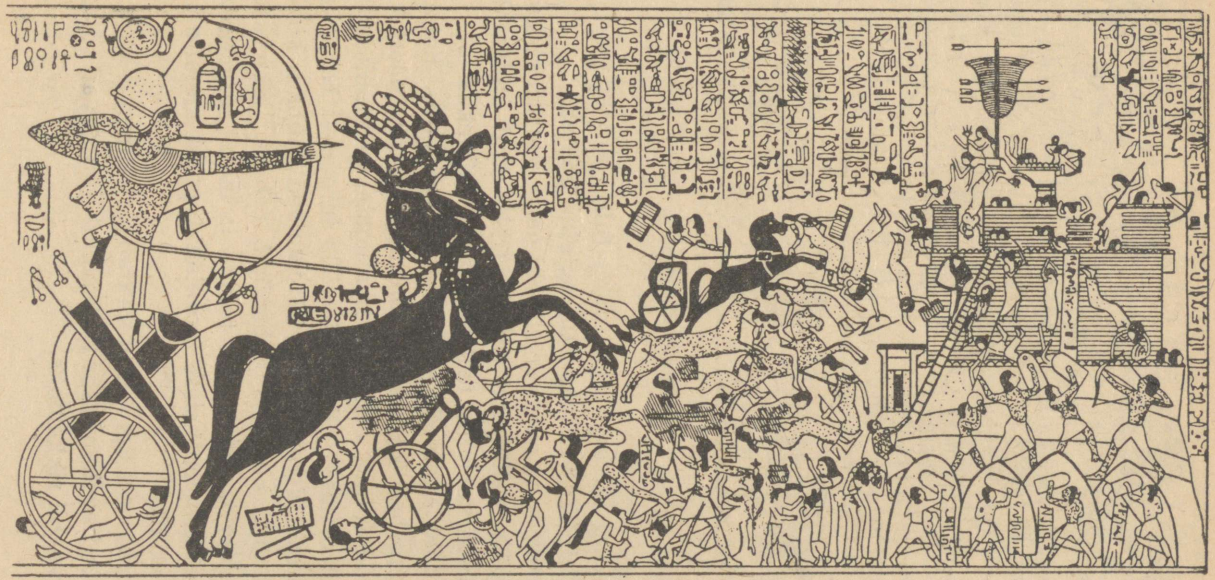

Kuningas lahinguvankril vaenlasi tapmas.

Aasia sõjavangid.

raskeks kõigi küsimustega toime tulla ja seepärast tekkis kaks vesiiri: üks valitses lõunas, teine põhjas.

Niisamasugune kõrge seisukoht nagu vesiiril oli ka laekaülemal. Kõik vallutatud maade rikkalikud andamid, kõik talupoegadelt korjatud maksud tulid riigilaekasse.

Suurt tulu andis Egiptusele ka kaubandus. Egiptusesse tulid kaupmehed kaupadega mitmesugustelt maadelt. Toodud kaubad esitati eelkõige kuningale, ja ainult seda, mis tema poolt ostmata jäi, võidi müüa turgudel. Tänu kaubandusele ilmusid Egiptusesse võõramaised kaubad: kirjud villased kangad, kuld- ja hõbenõud, relvad, lõhnavad õlid, mustast puust ja roosipuust tooted ja muud toredusesemed. Egiptus vedas samuti sisse tooraineid: puud, metalle ja muid ehitusmaterjale.

Kaubandus oli Egiptuses vaarao ja suurnike käes. Suurt osa mängisid kaubanduses ka templid. Järgnevad sõjad tegid Egiptuse veelgi rikkamaks.

§ 9. Võitlus hetiitidega. Ramses II.

Hetiidid. Rahvaste keskelt, kellega Egiptus pidas alalisi sõdu, paistsid silma sõjakad hetiidid. Need suguharud elasid Halyse jõe orus, Väike-Aasia mäekülgedel ja kitsastikes. Hetiitide riik tekkis siin ligikaudu 2000 a. e. m. a. Hetiitidest oleme saanud teateid alles üsna hiljuti, tänu umbes 30 aastat tagasi toimetatud väljakaevamistele. Väljakaevamiste aegu avastati hetiitide pealinna varemed. Sealjuures leiti palju kunstiteoseid ja kiilkirjalisi pealkirju savitahvlikestel. Nende mälestusmärkide varal on restaureeritud ka pilt hetiitide elust.

Hetiidid ei tegelnud peaaegu üldse põllundusega, sest maapind oli selleks otstarbeks vähe sobiv. See-eest oli neil arenenud karjandus ja aiandus.

Hetiidid pidasid alalisi sõdu naabritega. Nad ei pannud peaaegu kunagi relvi käest ja olid alati valmis sõjaretkele asuma. Hetiidid alistasid endile palju suguharusid: Väike-Aasia oli nende võimualune. XV sajandi lõpul e. m. a. kindlustasid hetiidid end Põhja-Foiniikias ja hakkasid tungima Palestiinasse.

Nad said egiptlastele tõsiseks ohuks. Kestvaist sõdadest nõrgenenud Egiptus kaotas oma valdused Süürias.

Ramses II. Võitlus hetiitidega. Umbes 1300 a. e. m. a. astus Egiptuse troonile Ramses II. Ta kogus suure ja tugeva sõjaväe ja alustas otsustavat võitlust hetiitidega. Egiptuse sõjaväes oli nüüd palju palgasõdureid — liibüalasi ja nuubialasi.

Asudes sõjaväe etteotsa liikus Ramses II Süüriasse. Ta tahtis purustada hetiitide kuninga ainsa hoobiga, kuid see ei õnnestunud tal. Hetiitide kuningas ootas Ramsest Kadeši linna juures Orontese jõel. Kui egiptuse sõjaväed lähenesid Kadešile, piiras hetiitide suurearvuline sõjavägi egiptlased ümber ja oleks peaaegu vangistanud kuninga endagi. Ta pääses tänu oma ebatavalisele füüsilisele jõule. Ramses II oli hiiglane, kasvult ligi kaks meetrit (seda

Ramses II kuju.

võib otsustada ta muumia järgi). Tänu egiptuse sõdurite mehisusele ja vaarao vaprusele õnnestus egiptlastel siiski pääseda vaenlase rõngast ja taanduda. Seejuures langes hulk egiptuse sõdureid Kadeši müüride all.

Libekeelne õueluuletaja on kujutanud Kadeši lahingut Ramsese hiilgava võiduna. Kuid pärast seda lahingut tuli värvata uus sõjavägi ja alustada sõjaretke uuesti.

Nüüd otsustas vaarao talitada teisiti. Algul kindlustas ta end mereäärsetes linnades, et omada Egiptusega soodsat ühendust merd mööda. Seejärel surus ta aastate kestel sisetülidest nõrgenenud hetiidid samm-sammult Palestiinast ja Süüriast välja, kuni jõudis Eufrati jõe oruni.

Rahuleping. Sõda lõppes rahulepinguga Ramses II ja hetiitide kuninga vahel. Selle lepingu järgi sõlmisid mõlemad kuningad endi vahel igavese rahu. Nad kohustusid üksteist aitama, kui neile tungib kallale keegi vaenlane või kui toimub ülestõus. Ramses II sõjad tõid Egiptusele tagasi Palestiina ja Süüria lõunapoolse osa.

Palestiina ja Süüria püsisid Egiptuse võimu all siiski lühikest aega. Varsti pärast Ramses II surma ähvardas Egiptust uus oht. Põhjast, Vahemere saartelt tungisid kallale „mere rahvad". Üheaegselt nendega tungisid Egiptusse läänest liibüa suguharud. Suure vaevaga tõrjusid vaaraod need uued vaenlased tagasi. Süüriat ja Palestiinat ei suutnud nad siiski oma käes hoida. Egiptuse võimsus oli murtud.

§ 10. Egiptuse iseseisvuse lõpp.

Vaarao Ramses II aegu saavutas Egiptus oma võimsuses uue tõusengu. Tema ajal põrkasid egiptlased kokku tugeva Väike-Aasias elutseva rahvaga — h e t i i t i d e g a. Hetiidid ei andnud jõult alla egiptuse sõdureile, kuid Ramses tõrjus siiski kõik hetiitide kallaletungid tagasi. Aga kui pärast Ramsese surma tungisid teised suguharud („mere rahvad") Egiptuse kallale, hakkas viimane oma valdusi kord-korralt kaotama.

Klassivõitluse teravnemine. Aasia maavalduste kaotamisega vähenesid sõjaväelise aristokraatia ja preestrite sisse-

tulekud. Seepärast suurenesid talupoegade maksud veelgi enam ja orje hakati kurnama veelgi tugevamini.

Selle tulemusena algasid maal umbes 1200 a. e. m. a. rahutused. Toimusid ülestõusud. Mõneks ajaks haaras võimu võõramaalane, kes oli pärit Süüriast.

Ülestõusnud riisusid oma isandate varandusi ja omandasid templite rikkusi. Vanas papüüruses jutustatakse, et süürialane ühendas oma kaaslased ja nad kaotasid ära igasugused andamid templitele.

Sisemaal käiv võitlus ülestõusudega ja kallaletungid väljastpoolt nõrgendasid Egiptuse riiki. Kord-korralt nõrgenes Egiptus niivõrd, et ei suutnud välisvaenlasele enam vastu panna. Varsti vallutasid Egiptuse põhjaosa l i i b ü a ja lõunaosa n u u b i a s u g u h a r u d.

Egiptus lakkas olemast maailmariik. Üheaegselt sellega tugevneb preesterkonna võim. Teebas haaravad riigivõimu preestrid.

Saisi periood. 671. a. vallutas Egiptuse A s s ü ü r i a — võimas sõjariik, mis asetses piki T i g r i s e jõe keskjooksu.

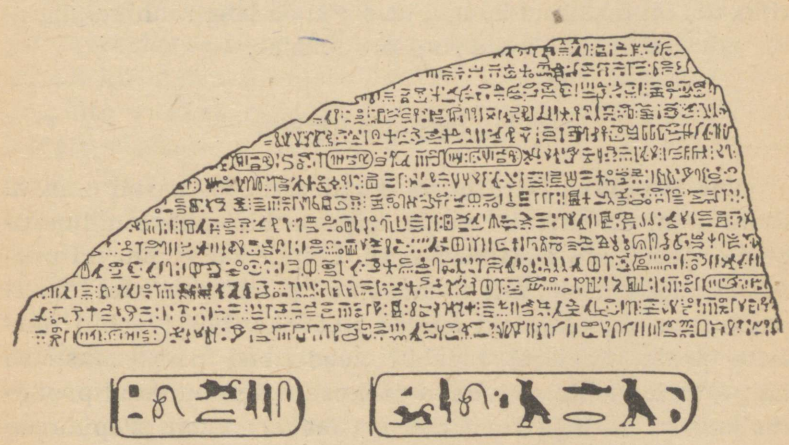

Kivi hieroglüüfidega; alumised hieroglüüfid tähendavad Ptolemaiose ja Kleopatra nime.

20 aastat hiljem ajas Saisi linna nomarh Psammetich assüürlased maalt välja ja Egiptus sai mõneks ajaks uuesti iseseisvaks riigiks. Psammetich sai kuningaks ja Sais pealinnaks.

Sel ajal hakkasid egiptlased kaubavahetust pidama kreeka kaupmeestega, kes sõitsid sageli sinna vahetama oma kaupu egiptuse vilja vastu. Saisi kuningad laiendasid kaubandust kaugemate Aafrika aladega, mis asusid Punase mere rannikul. Nad kaevasid kanali, mis ühendas Niiluse idapoolse haru Punase merega. Ühe Saisi vaarao Necho käsul läkitati seda kanalit kaudu mõned foiniikia laevad lõunasse, Punasesse merre. Foiniikia meresõitjad pöördusid kolme aasta pärast Vahemere kaudu Egiptusse tagasi.

Sel moel teostati vanal ajal esimene reis ümber Aafrika.

Egiptuse vallutamine pärslaste poolt. Egiptuse ülemkiht ja kaupmehed laostasid lõpuks nii talupojad kui ka käsitöölised. Võitluseks välisvaenlasega ei olnud Egiptusel enam jõudu.

525. aastal e. m. a. vallutas Niiluse oru Pärsia — uus riik, mis oli tekkinud kaugel idas, Pärsia lahe rannikul. Egiptus muutus üheks Pärsia riigi provintsiks.

§ 11. Egiptuse kultuur.

Kiri. Papüürus. Kiri tekkis egiptlastel 3500 aastat e. m. a. Meie ajani on säilinud palju egiptuse kirjanduse mitmesuguste ajajärkude mälestusmärke. Egiptlased kirjutasid peamiselt papüürusele, mis asendas neil paberit. Selleks lõigati papüüruse vars kihtisid mööda ribadeks, mis kleebiti üksteise peale. Seejärel kleebiti need ribad pikuti üksteise külge, andes neile soovitava pikkuse. Täiskirjutatud papüürus keerati rulli ja seoti nööriga ümbert kinni. Papüüruse rullid ulatusid vahel kuni 40 m pikkuseni.

Esialgu kirjutasid egiptlased märkidega, milledel oli joo-

niste kuju. Neid märke nimetatakse hieroglüüfideks. Papüürusele ei kirjutatud suuremalt osalt mitte enam hieroglüüfidega, vaid kiirkirjaga, märkidega, mis olid juba kaotanud jooniste kuju.

Egiptuse kirja lugemise avastas esmakordselt prantsuse õpetlane Champollion aastal 1822.

Hieroglüüfid tähistavad terveid sõnu või mitme tähe ühendeid. Peale selle on 24 hieroglüüfi, milledel on üksikute tähtede tähendus. Sel viisil oli egiptuse kiri segakiri. Üldse oli tas üle 700 märgi.

Kirjutaja kuju (Egiptus).

On arusaadav, et egiptuse kirja õppimine oli märksa raskem kui meie kirja õppimine. Õpilased kirjutajate koolides õppisid viis-kuus aastat, kuni jõudsid õppida vabalt kirjutama. Rängal õppeajal karistati poisse sageli. Egiptuse vihikute-papüüruste äärelehtedel võime sagedasti kohata sääraseid vanasõnu nagu: „Poisikese kõrvad asuvad seljal. Ta kuulab, kui teda pekstakse." Kuid kirjutaja olla oli väga kasulik ja auväärne amet, seepärast talusid õpilased kõik need karistused. Loomulikult õppisid lugema ja kirjutama peamiselt rikaste ja suursuguste inimeste pojad. Egiptuse talupojad kirja ei tundnud.

Kirjandus. Peale pealkirjade ja muude ürikute on meie päevini säilinud samuti palju egiptuse kirjandusteoseid. Vaaraod ja suurnikud armastasid kuulata jutuvestjaid. Vaaraode ja suurnike lemmikteosed kirjutati üles ja pandi tavaliselt koos muumiaga nende hauakambrisse.

Laialt tuntud oli jutt „Merehädalisest". Selles jutustati ühe sõduri seiklustest, kelle kuningas saatis laevaga mööda Punast merd kaevandustesse. Teel algas tugev torm, laev läks põhja, sõdur aga heideti lainetest imepärasele saarele, kus valitses madu. Neli kuud elas sõdur mao juures, kuni talle Egiptusest laev järele tuli. Külalisest lahkudes andis madu-valitseja talle lõhnavat õli, kallihinnalist puud, elevandiluud, ahve ja palju muid esemeid vaaraole kingituseks viimiseks. (Papüürus, millele see lugu on kirjutatud, säilitatakse Leningradis Ermitaažis.)

Kuningad ja suurnikud armastasid samuti väga jutustust ühe ülimuse — S i n u h e t i seiklustest. Kartusest langeda ebasoosingusse tuli Sinuhetil põgeneda Egiptusest Süüriasse, kus ta elas palju aastaid. Edasi kirjeldatakse seiklusi, mis Sinuhet pidi kannatama, kuni vaarao tal lubas pöörduda koju. Siis läks Sinuhet tagasi Egiptusesse ja vaarao andis talle tagasi ta rikkused.

Oli jutustusi preestreist ja võlureist, kes teostasid ebatavalisi imesid, jumalaist, kes aitasid oma lemmik-vaaraosid jne.

Rahvahulgad ei tundnud seda kirjandust. Kuid kalureil, karjaseil, pakikandjail, talupoegadel olid oma laulud ja muinasjutud. Nii laulsid talupojad viljapeksmise juures, nõõtades ja härgi ajades, et nad viljavihkudest terad välja tallaksid:

Pahmake endile, pahmake endile,
härjad, pahmake endile,
pahmake endile õlgi söödaks
ja teri oma isandaile.
Ärge tehke hingetõmbust, —
täna on ju vilu.

Arhitektuur. Egiptuse suurnike losside ja majade üle võime otsustada peamiselt jooniste järgi. Need lossid ja majad ehitati põletamata telliskividest ja puust, isegi sambad olid palmitüvedest. Aeg on need hooned hävitanud.

Templite varemed on alles kuni tänapäevani. Need ehitati „igavesest kivist" — paest, liivakivist, graniidist. Pool-

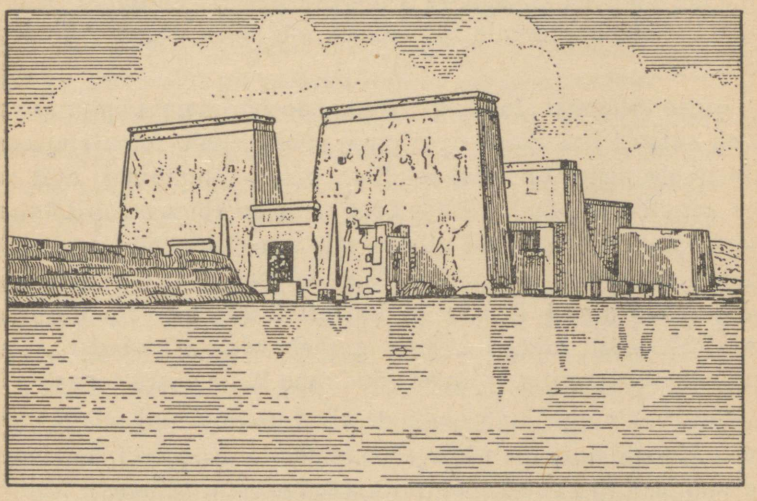

Isise tempel Egiptuses.

hävinenud sambad kaunite papüürusepuhma- või lootoseõiekujuliste ülaotstega, seinte jäänused pealiskirjade ja joonistega üllatavad meid tänini oma iluga.

Matemaatika ja astronoomia alal kogusid egiptlased hulga teadmisi, mis võimaldasid neil välja töötada kalendri ja kasutada seda oma majanduslikus tegevuses. Samuti tehti suuri edusamme arstiteaduses. Laipade balsameerimine tutvustas egiptlasi inimkeha ehitusega.

Egiptlased olid esimesi rahvaid vanal ajal, kel tekkisid kiri, kirjandus, teadus ja kunst.

II. Vanimad Mesopotaamia riigid.

§ 12. Lõuna-Mesopotaamia, selle loodus ja rahvastik.

Tigrise ja Eufrati jõe orus ilmus rahvastik niisama varakult kui Egiptuseski. Seda orgu nimetatakse Mesopotaamiaks (s. o. jõgede vaheline maa). Vanimad riigid tekkisid Mesopotaamia lõunaosas, mis asus vastu Pärsia lahte.

Mesopotaamia loodus. Lõuna-Mesopotaamia pinnas ei anna samuti kui Egiptusegi oma saaki ilma niisutamiseta. Üle poole aasta on niiskust liiga palju, ülejäänud ajal on aga sageli äge põud. Novembris ja detsembris sajab Lõuna-Mesopotaamias alaliselt vihma, mis muudab pinnase paiguti sooks. Maa ei jõua peale vihmasid veel kuivadagi, kui märtsikuus algab Tigrise ja Eufrati üleujutus. Jõed ujutavad laialdaselt maa üle. Vesi alaneb väga pikkamisi: alles augustis-septembris vajuvad jõed oma kallastesse tagasi.

Suurvee aegu ja pärast seda kuni novembrini püsib kuiv ilm. Pinnas kuivab väga ebaühtlaselt. Kõrgetel kohtadel kuivab ta väga ruttu, paatub kivikõvaks ja lõheneb. Madalatel paikadel aga püsib vesi ja tekivad sood, mis levitavad soopalavikku. Seepärast tuleb Lõuna-Mesopotaamias töötada palju ja visalt, et saada head saaki.

Veeseadeldised. Lõuna-Mesopotaamia vanimad elanikud sumerid ehitasid soostunud alade kuivatamiseks ja vee kuivadeks aastaaegadeks säilitamiseks keeruka seadeldiste süsteemi.

Sumerid hakkasid esimesi veeseadeldisi ehitama juba enne riigi teket, kui nad elasid alles sugukondlike kogukondadena.

Põllud, juurviljaaiad ja aiad piirasid nad tammidega, mis ei lasknud vett läbi. Peale selle ehitasid nad terve kanalite-

võrgu. Oma asulad, lossid ja templid ehitasid sumerid kunstlikele kõrgendikele, et vesi hooneid suurvee aegu ei uputaks. Mureda pinnase tõttu lagunesid kanalid ja tammid hõlpsasti ja ummistusid savi ning mudaga. Seepärast vajasid nad alalist järelevalvet.

Sumerid külvasid oma põldudele otra ja nisu, kasvatasid juurviljaaedades sibulaid, kurke ja muud köögivilja; aedades kasvasid datlipalmid. Tänu mudasettele olid Mesopotaamia põllud väga viljakad. Maa oli Mesopotaamia peamine rikkus. Puudusid nii metsad kui ka maapõuevarad.

Mesopotaamia ühendamine. Sumerid olid koondunud linnriikideks. Sumerite linnadest olid tuntumad Nippur, Ur, Uruk, Lagaš jt. Iga linnriigi eesotsas seisis valitseja — pateesi, kes valitses koos suurnikega.

Rahva massi moodustasid talupojad, käsitöölised ja orjad. Linnade vahel toimusid alalised sõjad, iga linn tahtis endale haarata paremaid maid. Sumerid sõdisid ka neist ida pool asuva Elami riigiga. Umbes 2750 aastat e. m. a. ühendas Akkadi (sumereist põhja pool asuva) piirkonna valitseja Sargon kõik Mesopotaamia linnad üheks riigiks. Sargon hakkas end esimesena nimetama „nelja maailmakaare kuningaks", sest ta suurendas oma valdusi igasse riigi külge.

Kuid ka peale ühendamist ei lakanud sõjad. Idapoolsed sõjakad mägisuguharud teostasid alalisi kallaletunge ja vallutasid mitmelgi korral Mesopotaamia riigid.

§ 13. Babüloonia riik.

Babüloonia riik. Kuningas Hammurapi. Põhja-Mesopotaamias, seal, kus Tigris ja Eufrat lähenevad teineteisele, asus Babüloni linn. Algul oli see väike asundus, kuid pikkamisi muutus Babülon kaubakeskuseks, sest temas ristusid paljud idast läände suunduvad karavaniteed. Hiljem sai Babülonist kogu riigi pealinn.

Silmapaistvaim Babüloni kuningas oli Hammurapi (a. 2067—2025 e. m. a.). Ta ühendas oma valitsuse alla kogu Põhja-Mesopotaamia ja alistas endale Sumeri linnad. Nõnda tekkis Babüloonia riik. Hammurapi nimetas end samuti „nelja maailmakaare kuningaks". Babülon sai Hammurapi ajal Mesopotaamia suurimaks, rikkaimaks ja kultuurseimaks linnaks. Babüloni nime järgi hakati kogu lõunapoolset Mesopotaamiat nimetama Babülooniaks ja ta rahvast babüloonlasteks.

Babüloonia riigi provintse ja linnu valitsesid kuninga poolt määratud asehaldurid.

Hammurapi seadused. Hammurapi koostas oma riigile suure seaduste kogu. Need seadused olid kirjutatud 2 m kõrgusele ja umbes 1,5 m ümbermõõduga tumedale kivisambale. Kogu kivi pind oli seaduseparagrahve täis kirjutatud. Ülalt oli sammas ilustatud reljeefiga, mis kujutas kuningliku õigusemõistmise kaitsjat, päikesejumalat, ja tema ees seisvat Hammurapit. See kivisammas säilitatakse Pariisis Louvre'i muuseumis.

Kuningas Hammurapi ja jumal Šamaš.

Hammurapi seadused kujutasid endast majandusliku ja perekondliku elu eeskirjade kogumit. Need seadused kaitsesid orjapidajate huvisid. „Kui keegi," öeldakse seaduses, „varjab oma majas ärajooksnud orja, kes kuulub kas kuningale või lihtkodanikule, ega anna teda välja ametniku nõudmise peale, siis tuleb see majaisand surma mõista."

Ori oli oma isanda täieliku meelevalla all ja oli kohustatud tema heaks töötama. Kui ori ei kuulanud isanda sõna, siis lõigati tal kõrv ära.

Rahvastik. Kaubandus. Peale orjade töötasid kuninga, kõrgete aukandjate ja preestrite heaks ka talupojad ja sulased. Osa oma maadest andsid maaomanikud väikeste tükkidena talupoegadele rendile, talupoegade suhtes väga ränkadel tingimustel. Rentnik, kes oli võtnud endale põllu harimiseks, pidi maksma maaomanikule kolmandikust kuni poole saagini, aiarentnik maksis aga kaks kolmandikku saagist.

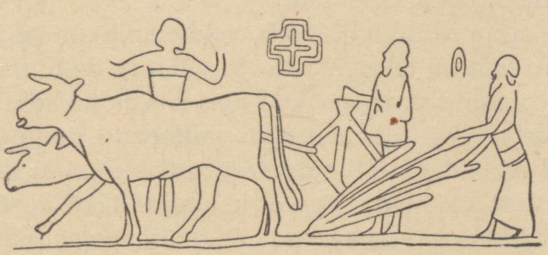

Babüloonia ader.

Maata talupojad käisid kasina tasu eest päevatööl. Nende elu oli üliraske. Talupojad pidid koos orjadega osa võtma raskeist „kuninga töist" arvukate kanalite ja tammide korrashoiul ja raskuste vedamisel.

Linna käsitöölised olid vabad, kuid neil polnud õigust võtta tellijalt tasu üle seadusega määratud normi. Seadusega määratud normid olid aga väga madalad.

Preestreid ja kaupmehi ei kitsendanud seadused milleski. Nad kaubitsesid vabalt ja kuhjasid rikkusi. Nad rikastusid ka seetõttu, et laenutasid väikeperemeestele vilja ja raha. Võlgnik oli kohustatud selle eest maksma 20 kuni 30 protsenti; võla mittetasumise korral muutus ta kolmeks aas-

taks oma võlausaldaja orjaks. Hammurapi seaduste järgi võisid niisugused orjad jälle vabaks saada, kuid polnud ainustki seadust, mis oleks neid päästnud viletsusest ja rikaste rängast rõhumisest.

Alaline sõjavägi. Babüloonia vallutamine. Babüloonia riigil oli alaline sõjavägi. Kuningas annetas sõdureile nende sõjalise teenistuse eest väikesi maatükke. Kui sõdur sõjas hukkus või omavoliliselt teenistusest lahkus, siis anti maatükk teisele sõdurile edasi. Kui sõduri poeg pärast isa surma ise sõduriks hakkas, siis sai ta isa maa enesele.

Sõjaretkede ajaks võeti talupoegade seast alalisele sõjaväele lisaks maakaitsevägi.

Maksud ja riiklikud tööd lasusid elanikkonnal raske koormana. Vaesunud talupoegade ja võlaorjade arv aina suurenes. Vaesunud talupoegadega aga ei võidud sõjaväe ridasid täiendada. Pärast Hammurapit valitsenud kuningail polnud enam võimalik kallaletungivate vaenlaste vastu seada küllaldaselt suurt sõjaväge. Seetõttu umbes 1775 aastat e. m. a. vallutasid Babüloonia k a s s i i d i d, idapoolselt kiltmaalt tulnud rändsuguharud. Kassiitide kuningad valitsesid maad ligi 600 aastat. Hiljem langes Babüloonia Assüüria võimu alla.

§ 14. Assüüria vallutused.

Assüüria loodus ja rahvastik. Assüürlased elasid Mesopotaamia põhjaosas, Tigrise jõe keskjooksul. Assüüria vanim pealinn oli A s s u r Tigrise kaldal. Assüürlased kõnelesid babüloonia keelega sarnanevat keelt. Nende riik tekkis III aastatuhande algul e. m. a.

Tigrise jõe orus tegelesid assüürlased põllundusega, aga mäenõlvadel olid ülekaalus karjandus ja jahindus. Peale selle olid Ida-Assüüria mäed ülirikkad kasulikest maakidest. Sealt saadi vaske, seatina, hõbedat, peamiselt aga raua-

maaki. Assüürlased õppisid töötlema rauda ja valmistama sellest põllutööriistu ja relvi. See andis neile määratu suure paremuse naabermaade ees, kus polnud rauda küllaldaselt. Assüüria kuningad teostasid vallutusretki ja omandasid suuri maa-alasid.

Harjumus raske ja ohtuderikka jahiga tegi assüürlased kartmatuiks ja vastupidavaiks sõdureiks. Laskudes mägedest alla Tigrise jõe orgu, alistasid nad seal elavad suguharud ja sundisid neid endi heaks töötama.

Tiglatpilesar (a. 745—727 e. m. a.). Kord-korralt hakkasid assüürlased kallaletunge teostama aina kaugemale ja jõudsid välja kuni Vahemereni. VIII sajandi keskpaigu e. m. a. muutsid õnnestunud sõjaretked Assüüria tugevaks sõjaliseks riigiks.

Suurimaid Assüüria vallutajaid-kuningaid oli Tiglatpilesar. Tal oli mitmekümne tuhande meheline alaline sõjavägi. Seda nimetati „kuninga sõlmeks". Sõjaväe ridadesse võisid astuda kõik assüürlased, kõige rikkamatest alates kuni vaesemateni, kel polnud tükikestki oma maad. Sõdu-

Assüüria sõdurid ujuvad täispuhutud kottidel üle jõe.

rite tasuks oli rikkalik sõjasaak ja vallutatud linnad, mis anti sõdureile riisuda.

Sõjavägi. Suurte sõjaretkede aegu kutsus kuningas oma alalisele sõjaväele abiks erilise maakaitseväe. Rikkad as-

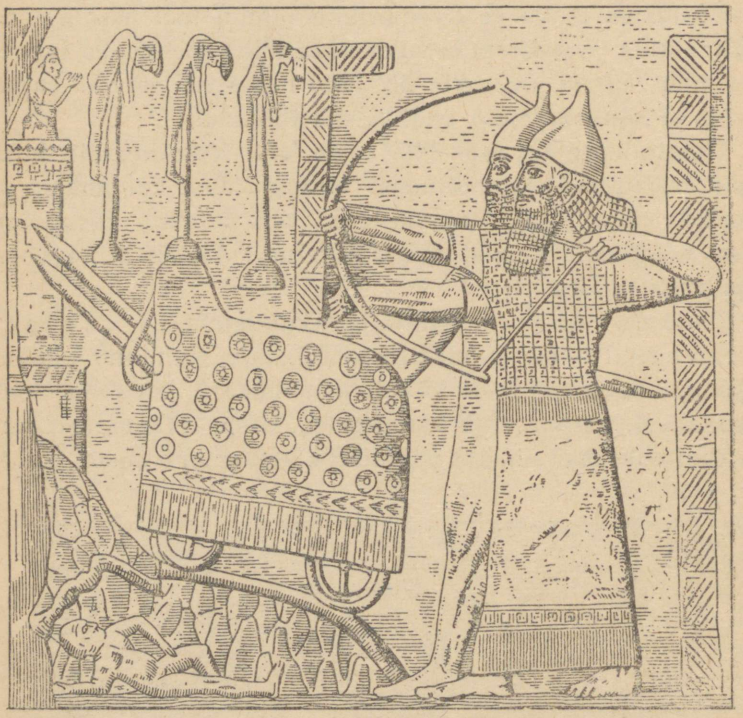

Assüüria kuningas Tiglatpilesar piirab linna. Kuninga ees purustab taraan linna. Ülal vaia otsa aetud vangid.

süürlased sõitsid lahinguvankreil või ratsa. Talupojad kuulusid odadega, mõõkadega, vibudega ja nooltega relvastatult jalaväkke. Kõige vaesemad said relvastuse riiklikest ladudest. Pronkskilbid kaitsesid sõdureid vaenlase noolte ja kivide eest. Assüüria kilbid olid väga suured, seepärast olid loodud erilised kilbikandjate üksused, kes läksid esiridades.

Assüüria sõdurid liikusid kiiresti mööda häid teid, mis olid rajatud kuninga käsul. Jõgede ületamine ei tekitanud sõdureile raskusi. Nad puhusid nahast kotid õhku täis ja ujusid nende abil üle jõe. Neistsamadest kottidest valmistati ka sillad. Kokkuseotud kotid tõmmati üle jõe ja puistati hagudega üle. Niisugust silda mööda läksid üle isegi rasked lahinguvankrite üksused.

Assüürlaste osavate noolte ja lahinguvankrite hirmsa surve eest polnud pääsu avalikus lahingus. Ka kõrged linnamüürid polnud kindlaks kaitseks assüüria sõdurite eest. Nad piirasid rünnatava linna ümber ja heitsid sinna kiviheitemasinatega raskeid kive või nõusid põleva tõrvaga. Paksud kindlusemüürid purustati taraani abil. See oli hiiglasuur palk, mis oli vasega üle löödud ja kettide otsa riputatud, nõnda et seda võis kiigutada ja vastu müüri lüüa. Seejärel asetasid assüürlased müüride najale pikad redelid ja tungisid nende abil linna.

Vallutatud maade orjastamine. Pärast iga võitu teostasid Assüüria kuningad võidetute kallal kättemaksu. Tuhandeid sõjavange aeti teibasse või raiuti neil pead maha. Kümned tuhanded viidi Assüüriasse ja müüdi seal orjusse. Rüüstatud paikadest aeti ära sadu tuhandeid sarvloomi, veeti ära hunnikud kulda, hõbedat, vaske, elevandiluud ja muid väärtesemeid.

Oma distsiplineeritud ja hästi väljaõpetatud sõjaväega teostas Tiglatpilesar suuri vallutusi. Ta alistas Babüloonia, vallutas Süüria ja sundis maksu maksma Heebrea riigid Palestiinas. Tiglatpilesar jõudis kuni Egiptuseni ja purustas selle piiril Egiptuse vaarao sõjaväe. Põhjas tungis ta kuni U r a r t u riigini, mis oli assüürlaste alaline vaenlane.

Urartu riik. Urartlased olid sõjakad suguharud, kes elasid Taga-Kaukaasias Vani järve ümbruskonnas. Nad tegelesid peamiselt karjandusega. Nende maa oli rikas metallidest ja urartlased olid kuulsad oma pronksesemetega: relvadega,

RU Raamatukogu

nõudega, ehteasjadega. Assüürlased teostasid alalisi kallaletunge rikkale urartlaste maale, tuues sealt kaasa suuri saake.

Kuid IX sajandil e. m. a. ühinesid urartlaste suguharud üheks riigiks ja hakkasid Assüüriat ründama, vallutades ta põhjapoolsed alad. Urartu muutus tugevaks riigiks. Üks selleaegseid kuningaid — Menua — hakkas laiendama oma valdusi ja alistas põhjas mõningad Taga-Kaukaasia suguharud.

Nõukogude Armeenias Erevani linna läheduses on seniajani säilinud Urartu kindlustuste varemed ja kaljudel võib näha Urartu kuningate kiilkirjalisi raidkirju, mis jutustavad nende võitudest. Suurimaid vallutajaid-kuningaid oli Argišti, kes valitses VIII sajandil e. m. a. Ta sooritas Assüüria vastu 14 võidukat sõjaretke. Tema raidkirjad on täis tema poolt kokkuriisutud saagi kirjeldusi. Ta sai määratu hulga vange ja väga palju suuri ja väikesi kariloomi.

Assüüria sõdurid, kes loendavad tapetud vaenlasi äraraiutud peade järgi.

Tohutu sõjasaak muutis Urartu tugevaks riigiks. Riigi suurim ja kauneim linn oli pealinn Tušpa Vani järve ääres. Linn oli piiratud kivist müüridega ja ta juurde oli juhitud kanal, mis tõi joogivett 80 km kauguselt, sest Vani järve vesi ei kõlvanud joogiks. See kanal, mis on ehitatud juba Menua ajal, on säilinud käesoleva ajani.

Kui Assüüria kuningas Tiglatpilesar tekitas urartlastele suure kaotuse, lakkasid need Assüüria piiridesse tungimast ja arendasid oma kallaletunge Taga-Kaukaasiale. Veel seniajanigi on siin järele jäänud urartlaste poolt kaevatud kanaleid. „Urartu"

nimi on säilinud Ararati mäe nimetuses. Vallutanud urartlaste lõunapoolsed alad, laiendas Assüüria oma valdusi ka teistes kohtades. Võimsa kuninga Assurbanipali ajal (VII saj.) sai ta hiigelriigiks. Kuid mitmesuguste suguharude (kaldealaste) survel langes hiljem ka Assüüria.

§ 15. Assüüria sõjaväeriik ja selle langus.

Rahvastiku seisund. Ülimused ja preestrid olid Asüürias oma rikkuse tõttu nõnda tugevad, et nad kuningat sundisid neid igasugustest maksudest ja riiklikest kohustustest vabastama. Samasuguseid soodustusi said ka mõned suured linnad, kus oli palju rikkaid kaupmehi.

Talupojad ja käsitöölised aga maksid suuri makse. Talupojad andsid maksudeks ära osa saagist ja kariloomadest, käsitöölised maksid riigimakse ja lõivusid hõbedas. Peale selle saadeti talupojad ja käsitöölised sagedasti riiklikele töödele: teede, losside, kindlustuste ehitamisele.

Maksude mittemaksjad kaotasid kogu oma varanduse. Nad langesid rikastest sõltuvusse ja muutusid nende võlaorjadeks. Seepärast toimus Assüürias mitte ainuüksi vangistatud orjade, vaid ka assüüria talupoegade ja käsitööliste ülestõuse.

Orje oli Assüürias alaliste sõjaretkede tõttu väga palju. Mõned neist said kuningalt, sõjasuurnikelt, preestreilt ja rikastelt kaupmeestelt väikesi maatükke. Need orjad harisid saadud maatükke ja andsid suurema osa saagist maaomanikule. Niisuguseid orje müüdi koos maaga tervete perekondade viisi. Palju orje oli majateenijaiks.

Vallutatud maade valitsemine. Vallutatud maades asusid Assüüria asevalitsejad oma sõjavägedega. Nad valitsesid neid provintse ja korjasid makse. Maksud olid väga suured; assüürlased isegi nimetasid seda „raskeks maksuks".

Vallutatud maad olid Assüüriaga ühendatud heade teedega. Need teed rajati peamiselt sõjalisteks otstarveteks, kuid neid kasutasid ka kaupmehed oma kaubakaravanidega.

Orjastatud rahvad tõusid alatasa üles Assüüria ülemvõimu vastu. Iga kuningas, alates Tiglatpilesarist, jutustab oma raidkirjades ülestõusnute karmidest rahustamistest.

Tiglatpilesari järglaste aegu muutus Assüüria hiigelriigiks. Ta alistas endale peaaegu kõik Vana-Idamaa riigid: Babüloonia, Foiniikia, Palestiina, Väike-Aasia, ja vallutas koguni Egiptuse. Assüüria piirid ulatusid Tigrisest kuni Sahara kõrbeni, Armeenia mäestikust kuni Pärsia laheni.

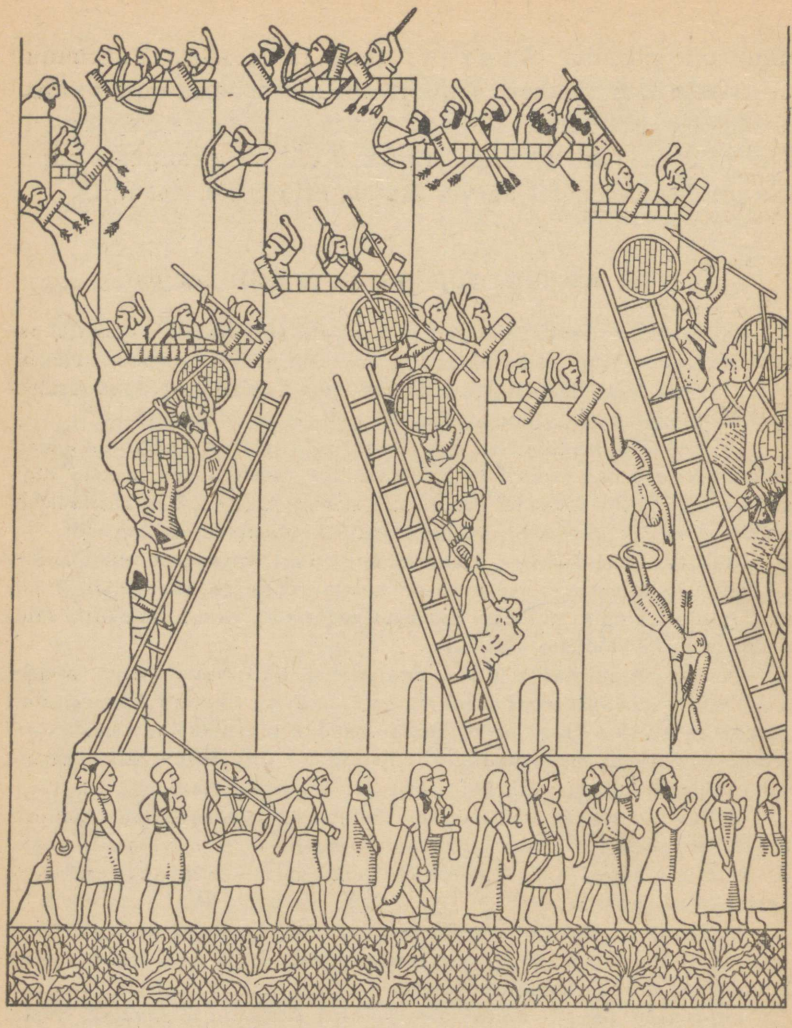

Linna vallutamine assüürlaste poolt ja vangide äraviimine.

Assurbanipal. Viimane võimas Assüüria kuningas oli Assurbanipal (a. 668—626 e. m. a.). Ta oli sõjakas kuningas ja teostas hulga sõjaretki. Pärast võitusid sõitis Assurbanipal oma pealinnas Ninives tavaliselt vankris, mille ette oli rakendatud neli vangistatud kuningat; linnatäna-

vaile olid vaatamiseks välja pandud puurid neisse paigutatud suursuguste vangidega.

Assurbanipal erines oma eelkäijaist seega, et ta oli tolle aja kohta haritud inimene. Oma suures lossis Ninives pidas Assurbanipal erilise ruumi raamatukogu jaoks. See oli maailmas esimene raamatukogu. Kõigi seinte ääres alt kuni üles seisid kastid savist kiilkirja-tahvlikestega. Need mitmekesise sisuga (müüdid, ajaloolised pärimused jne.) tahvlikesed on säilinud meie päevini ja on läbi loetud.

Assüüria langus. Assüüria kuningate poolt loodud määratu laialdane riik oli sisemiselt ebakindel. Pärast Assurbanipali surma tuli Assüürias langus. Alistatud maad lakkasid makse maksmast, palgasõdurid lahkusid sõjaväest; lõppesid võidud, mis tõid rikkalikku saaki. Vaesunud talupojad ei suutnud teenida sõjaväes ja olid riigile halvaks kaitseks.

Assüüriale tungisid kallale iraani suguharud ja kaldealased, kes olid kanna kinnitanud Babülooniasse. 612. a. e. m. a. vallutati Ninive. Kaldea sõjavägi tungis linna, nende sätendavad lahinguvankrid sööstsid müринaga mööda tänavaid. Pikkade odadega ja verest punaste kilpidega sõdurid tapsid elanikke, röövisid kulda, hõbedat ja kallihinnalisi esemeid. Suurnikud neediti ahelaisse, muu rahvas, isegi lapsed, tapeti, linn purustati, kuningaloss süüdati põlema. Kunagine võimas riik hävitati ja ta võim langes lõplikult aastal 605 e. m. a.

§ 16. Uus-Babüloonia (Kaldea) riik.

Nebukadnetsar. Peale Assüüria vallutamist kaldealaste poolt sai Babülon uuesti rikkaks ja võimsaks linnaks. Kuulsaim kaldea Babüloni kuningas oli Nebukadnetsar. Ta oli osav väejuht; tema ajal vallutati lõplikult Assüüria ja alistati Palestiina ja Süüria. Nebukadnetsar ehitas Babüloni arvukaid losse ja templeid jumalatele. Ta muutis linna ligipääsematuks kindluseks, piirates ta paksude müüridega. Babüloni varemed on säilinud meie päevini.

Babüloni linn. Babülon sai nüüd kogu ida-maailma kaubanduslikuks ja kultuuriliseks keskuseks. Siia sõitsid kokku kaupmehed mitmesugustest maadest. Linn rikastus ja kasvas, elanike arv ulatus nüüd 100 tuhandeni.

Otse jõe kaldal asus kuningalinn lossi, jumal Marduki ja teiste jumalate templitega. Siin oli samuti suur kvartaal, kus elasid kõrged aukandjad ja preestrid. Kuningalinn oli muust linnast eraldatud kanaliga.

Kanali ja linnamüüri vahel elasid käsitöölised. Kõverail, umbseil, kitsail tänavail ja põiktänavail olid nende väikesed, põletamata telliskivist ehitatud majakesed.

Babüloni kaubaturg asus värava taga, Eufrati ja kanali vahel. Sellest väravast käis läbi suur karavanitee, mida nimetati „kuninga teeks". Teed ja kanalid, mis olid kasutusel kaubateedena, läksid Babülonist kogu maale laiali.

Sada aastat pärast Nebukadnetsarit viibis Babülonis kreeka ajaloolane Herodotos. Ta kirjeldab seda linna järgmiselt:

„Babülon asub määratu suurel tasandikul, omab nelinurga kuju, mille iga külg on pikk 120 staadioni (umbes 20 km). Niisugune on linna suurus. Ehitatud on ta nõnda kaunilt nagu ei ükski meile tuntud linn. Babülon on eelkõige ümbritsetud sügava, laia, veega täidetud kraaviga. Ümber linna käis müür, mis oli laotud telliskividest ja üle kallatud tõrvase seguga ... Mõlemale müüri äärele olid püstitatud üksteise vastu ühekordsed tornid; keskel jäi nende vahele läbikäiguruumi neljahobuse-sõiduki jaoks. Müüril on 100 väravat, mis on tervenisti valmistatud vasest, vasksete rõngaste ja põikpuudega."

Edasi mainib Herodotos, et oma naisele Semiramisele, kes oli sündinud Iraanis ja harjunud selle mägimetsadega, käskis kuningas valmistada „rippuvad aiad". Rippuvaiks nimetati neid seepärast, et nad asusid kunstlike küngaste astangutel. Sinna tõsteti ka niisutusvesi. Need aiad viisid vaimustusse kõiki, kes neid nägid. Kreeklased nimetasid neid aedu üheks „maailmaimeks". Selles Herodotose kirjelduses on palju liialdusi ja fantaasiat. Kuid kahtlemata oli Babüloni linn tollal rikas ja suur. Kõik Babü-

loni rikkused ja toredused olid loodud orjade, käsitööliste ja talupoegade vaevaga. Ainuüksi kuningas, rikkad kaupmehed ja preestrid kasutasid seda toredust. Vaesed elasid aga endiselt väljapääsematus vaesuses.

Babüloni langus. Aastal 538 e. m. a. tungis Babüloni kallale Pärsia kuningas K ü r o s. Juba varem oli ta vallutanud Babülonilt kõik Süüria ja Palestiina alad ja lõiganud Babüloni kaupmeestel tee Vahemerele. Babüloni kaubandus läks langusteele. Babüloni kaupmehed lootsid, et Pärsia valitsuse all saavad nad uuesti suurendada oma kaubandust ega hakanudki Kürosega sõdima. Nad avasid linnavärava ja lasksid pärsia sõjaväed sisse. Nõnda vallutasid pärslased Babüloni ilma võitluseta.

§ 17. Assüüria-babüloonia kultuur.

Mesopotaamia kultuuri loojateks olid s u m e r i d. Neilt õppisid babüloonlased ja assüürlased veeseadeldiste ehitamist, õppisid põllundust, ehituskunsti, võtsid samuti üle kirja ja teadused.

Kiri. Kiri tekkis sumeritel umbes 5000 aastat tagasi. Mesopotaamias polnud kive ega papüürust nagu Egiptuses,

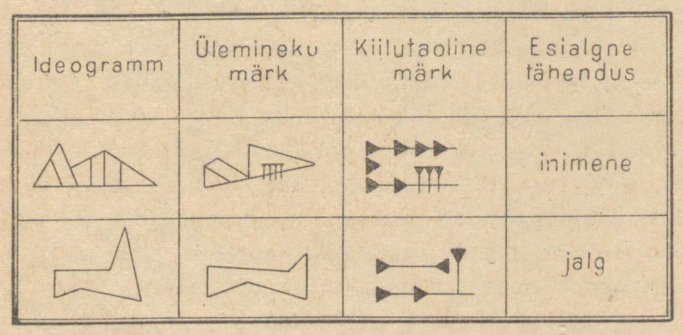

Babüloonia kiilkirja arenemine.

seepärast kirjutasid sumerid savile. Sellest valmistati nelinurksed tahvlikesed ja joonistati neile kepikese abil piltsõnu. See vanim kiri tuletab meelde egiptuse hieroglüüfe.

Aja jooksul lihtsustasid kirjutajad oma kirja. Seetõttu, et kirjutati kepikesega niiskele savile, muutusid piltsõnad kiilude rühmadeks. Kiilud paigutati igas rühmas erinevalt. Osal märkidel oli tervete sõnade tähendus, mitmed märgid said tähtede tähenduse, kuid enamik neist tähistasid üksikuid silpe.

Täiskirjutatud tahvlike põletati ja ta muutus kivikõvaks. Märke oli üle 500 ja kirjutama õppimine oli väga raske. Sumerite kiilkirja laenasid neilt paljud naaberrahvad.

Babüloni kiilkirja oli niisama raske lugeda nagu egiptuse hieroglüüfe. Ta lahendamise kallal nägid vaeva paljud õpetlased mitmekümnete aastate jooksul. Kiilkirja lugemisviisi avastas Grotefend. Lõplikult selgitas kiilkirja lugemise inglane Rawlinson.

Usund ja müüdid. Babüloonlased austasid jumalatena taevakehi: päikest, kuud ja viit planeeti. Kui Babülon sai pealinnaks, siis muutsid Babüloonia preestrid ja kuningad kohaliku jumala Marduki peajumalaks, kuulutades ta kõigi jumalate valitsejaks.

On säilinud babüloonlaste müüt, mis on tekkinud juba sumerite ajal. See jutustab maailma loomisest: algul polnud ei maad ega taevast, vaid ainuüksi meri. See meri esines koletise Tiamati kujul. Jumal Marduk astus temaga võitlusse. Ta tappis Tiamati ja lõikas selle veekoletise keha tükkideks. Ühe poole koletise kehast tõstis ta üles ja tegi sellest taeva, aga teisest poolest tegi ta maa, mere ja jõed. Seejärel külvas ta maa peale taimede seemneid, lõi mullast loomad ja inimesed ning ehitas siis templid ja linnad.

Babüloonia poeet on jätkanud seda müüti. Tema jutustuse järgi ehitas Marduk peale maailma loomist taevasse templi ja Babüloni linna, mille eeskujul olevat ehitatud ka

maapealne Babülon ühes Marduki templiga. Nõnda ülistasid preestrid pealinna Babüloni ja oma jumalat Marduki.

Põlduharivas Babüloonias austati viljakuse jumalat T a m m u z i. Tammuzi müüt sarnleb egiptuse Osirise müüdiga. Jutustati, et Tammuz suri ja sattus allmaariiki. Maa peal lakkas elu, taimed närtsisid. „See, kes hellitab maa peal kõiki kasvusid, ei ela enam. Maise jõu valitseja ei ela enam," nõnda halas taga jumalatar I š t a r oma surnud meest Tammuzi. Ta läks temale järele allmaariiki. Suurte raskustega õnnestus Ištaril minna läbi seitsme allmaariigi värava ja tuua Tammuz maa peale tagasi. Tema tagasipöördumisega tärkas ellu kogu loodus.

Gilgameši poeem. Suur poeem on koostatud sumerite muistendite järgi muistse jumala-vägimehe G i l g a m e š i vägitegudest. Gilgameš oli „kaks kolmandikku jumal, üks

Jumal Marduk võidab koletise.

kolmandik inimene". Koos oma sõbraga teostas ta mitmesuguseid vägitegusid: ta tappis lõvi ja hävitas kõik kurja maalt, lõi maha hirmsa hiiglase, põlise seedrimetsa valitseja, võitis taevahärja. Poeemi lõpul jutustatakse sellest, kuidas Gilgameš läks kaugele rännakule, et teada saada surematuse saladust. Kuid surematust ei õnnestunud tal leida.

Veeuputuse legend. Ülihuvitav on legend, mis on seotud laialdaselt levinud ülemaailmse veeuputuse muistendiga. Selles legendis jutustatakse, kuidas kord Utnapištimile — Gilgameši vagale esiisale — ilmutanud end unes jumal. Ta hoiatas Utnapištimi, et maa peale saadetakse inimeste pattude nuhtlemiseks veeuputus. Soovides päästa Utnapištimi tasuks ta vagaduse eest, käskis jumal teda suure laeva ehitada ja sellesse asuda. Utnapištim teinudki nõnda ja võtnud endaga kaasa oma pere ja samuti mõningaid elajaid (kodu- kui ka metsloomi) ning mitmesuguste taimede seemneid.

Vaevalt oli säranud hommikukoit, kui ilmus määratu suur must pilv. Saabus pilkane pimedus. Algas ülemaailmne veeuputus. Surm haaras maad. Kõik elav hukkus. Ainuüksi Utnapištimi laev ujus ääretul veeväljal. Kuus päeva kestis hirmus torm. Seitsmendal päeval rahunes meri ja laev jäi kinni mäe otsa.

Kui vesi hakkas alanema, laskis Utnapištim laevast välja linnud ja loomad. Uuesti algas elu maa peal. Jumal oli algul pahane, et laevaga ei pääsenud mitte Utnapištim üksinda. Kuid pärast andis ta andeks ja kinkis Utnapištimile ja tema perekonnale koguni surematuse.

See legend on sündinud sagedate suurvete mõjul, mis toimusid Mesopotaamias Tigrise ja Eufrati jõe üleujutuste tagajärjel. See legend oli rahva seas laialdaselt tuntud. Hiljem laenasid neilt selle muistsed heebrealased.

Astronoomia ja matemaatika. Sumeri ja babüloonia preestrid panid aluse astronoomiale kui teadusele

taevakehade liikumisest. Nad tundsid hästi tähtede asendit taevas ja nende liikumisteid. See oli vajalik selleks, et teada suurvee saabumise aega ja selleks ajaks korda seada kõik kanalid ja tammid. Oma vaatlused sooritasid preestrid templite tornidest. Taevakehade liikumise järgi arvasid preestrid teada saavat ka jumalate tahet ja ennustasid tulevikku.

Babüloonia aasta koosnes 12 kuust, kuu neljast seitsmepäevasest nädalast. Iga nädalapäev nimetati ühe pea-taevajumala nimega. Babüloonia kalendri alused läksid üle roomlastele, kes hiljem vallutasid Idamaad, ja roomlastelt nüüdisaja rahvastele.

Babüloonlased arvasid, et taevavõlv teeb ühe pöörde 24 tunni jooksul. Iga tund koosnes 60 minutist. See babüloonia ööpäeva jaotus on püsinud meie päevini.

Astronoomilisteks arvutusteks, ehitustöödeks ja veeseadeldiste ülesehitamiseks oli vaja matemaatika tundmist. Babüloonlased ja assüürlased tundsid hästi g e o m e e t r i a t.

Kõik need babüloonlaste astronoomilised ja matemaatilised teadmised pärandusid kreeklastele ja kreeklastelt Euroopa rahvastele.

Arhitektuur ja skulptuur. Mesopotaamia rahvad õppisid varakult templeid ja losse püstitama. (Väljakaevamistega avastati esimesena Korsabadi loss Ninive linna lähedal.) Lossid ehitati suuremalt jaolt tellistest, mis olid valmistatud savist. Eriti suurepärased olid Assüüria kuningate lossid, mille seinad olid ilusta-

Gilgameš võidetud lõviga.

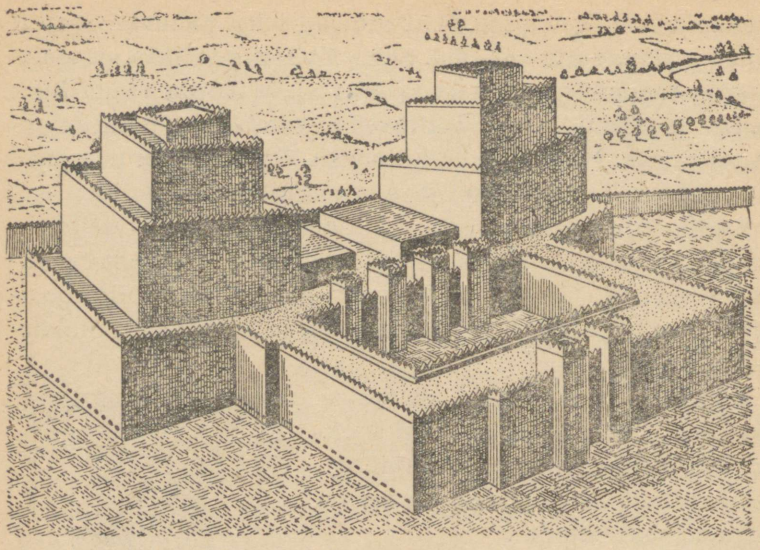

Anu-Adadi tempel Assuris (rekonstruktsioon).

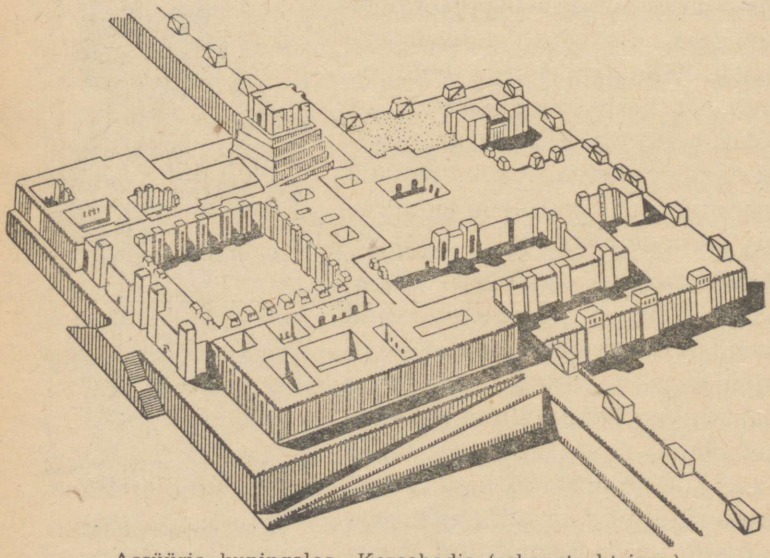

Assüüria kuningaloss Korsabadis (rekonstruktsioon).

tud rohkearvuliste bareljeefidega, mis kujutasid sõjaretkede episoode ja rahuliku elu stseene. Lossi sissekäigul seisid hiiglasuured tiivulised inimpeaga härjad. Need pidid kaitsema lossi ja selle elanikke kurjade deemonite eest, kellesse assüürlased uskusid. Erinevalt lossidest ehitati templid astanguliste tornide kujulistena.

Tuhanded orjad ehitasid neid losse ja templeid. Orjad võeti peamiselt assüürlaste poolt saadud sõjavangide seast. Paljud orjad töötasid ahelais või jalaraudades, teised olid aheldatud üksteise külge raudvitstega, mis olid needitud nende vöörõngaste külge. Orje valvasid relvastatud järelevaatajad. Meie päevini on säilinud hulk kujutisi niisuguste stseenidega.

III. Foiniikia, Juudamaa, Pärsia.

§ 18. Foiniikia.

Vahemere idarannikul Liibanoni mägede jalal asus Foiniikia. Paiguti ulatuvad siin mäed mereni, paiguti taanduvad rannikust ja seal tungib meri maismaasse, moodustades abajaid ja lahti. Foiniikias polnud tasandikke, kus oleks võidud laiemas ulatuses tegelda karjanduse või põllundusega. Ainult mägede külgedel ja mõningais paigus lahe kaldail kasvatati õlipuid ja viinamarju. Mere ääres tegelesid elanikud selleks sobivais lahtedes kalapüügiga, kus kaluriküladest pikkamisi kasvasid linnad. Peamiselt aga tegelesid foiniiklased kaubandusega.

Foiniikia linnad. Iga Foiniikia linn oli iseseisev ja kujutas endast eraldi riiki. Igas linnas oli oma kuningas ja selle kõrval nõukogu rikkamaist kaupmeestest.

Foiniikias oli palju orje. Kõige enam kasutati orjade tööd laevadel, kus nad olid rakendatud sõudjatena. Sõudjate tööd loeti raskeimaks. Kaupmehed neetisid orjad ahelatega laeva parraste külge, kartusest, et orjad tõstavad sõiduajal mässu.

Igal linnal oli oma kaitsejumal. Jumalatele ehitati suurepärased templid Egiptuse eeskujul. Linnadest paistsid silma Tüüros ja Siidon.

Peaaegu kõik Foiniikia linnad olid kohustatud makse maksma — algul egiptlastele, hiljem assüürlastele. Ainult Tüürose linn ei maksnud alalist maksu. See oli hästikindlustatud linn, asetses osalt rannal, osalt lähedalasuval kaljusaarel. Tüürose selline asend muutis ta täiesti ligipääsematuks kindluseks; isegi assüürlased ei suutnud teda vallutada. Foiniikia linnade õitseng kuulub X—VIII sajandisse e. m. a.

Kaubandus ja merendus. Koloniad. Foiniikias arenes varakult kaubandus. Foiniikia kaupmehed vedasid oma kodumaalt välja kala, veini, oliiviõli, seedripuud ja käsitööotooteid: hõbe- ja klaasnõusid, kirevaid kangaid. Eriti kuulus oli Foiniikia oma purpurvärviga. Seda eredat ja vastupidavat värvi saadi erilisest merikarbist, mis elas Tüürose lähedal meres. Merikarpe püüdsid orjad, keda foiniiklased sundisid laskuma mere põhja. Foiniiklased kaubitsesid ka orjadega, ostes sõjavange neilt mailt, kes pidasid rohkesti sõdu.

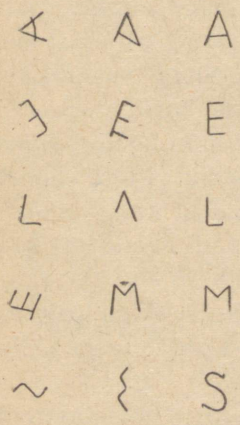

Tähestiku arenemine: vasakul foiniikia, keskel vana-kreeka, paremal ladina tähed.

Orjade, maakide, kulla, elevandiluu jne. otsinguil purjetasid foiniikia kaupmehed läbi kogu Vahemere. Nad purjetasid läbi Gibraltari väina ja mööda Euroopa rannikut põhja poole kuni Britanniani. Samuti purjetasid nad piki Aafrika läänekaldaid.

Teel riisusid foiniikia kaupmehed vastujuhtuvaid laevu ja ranna-äärsete linnade ja külade elanikke, röövisid ära rahulikud elanikud ja müüsid nad orjusse.

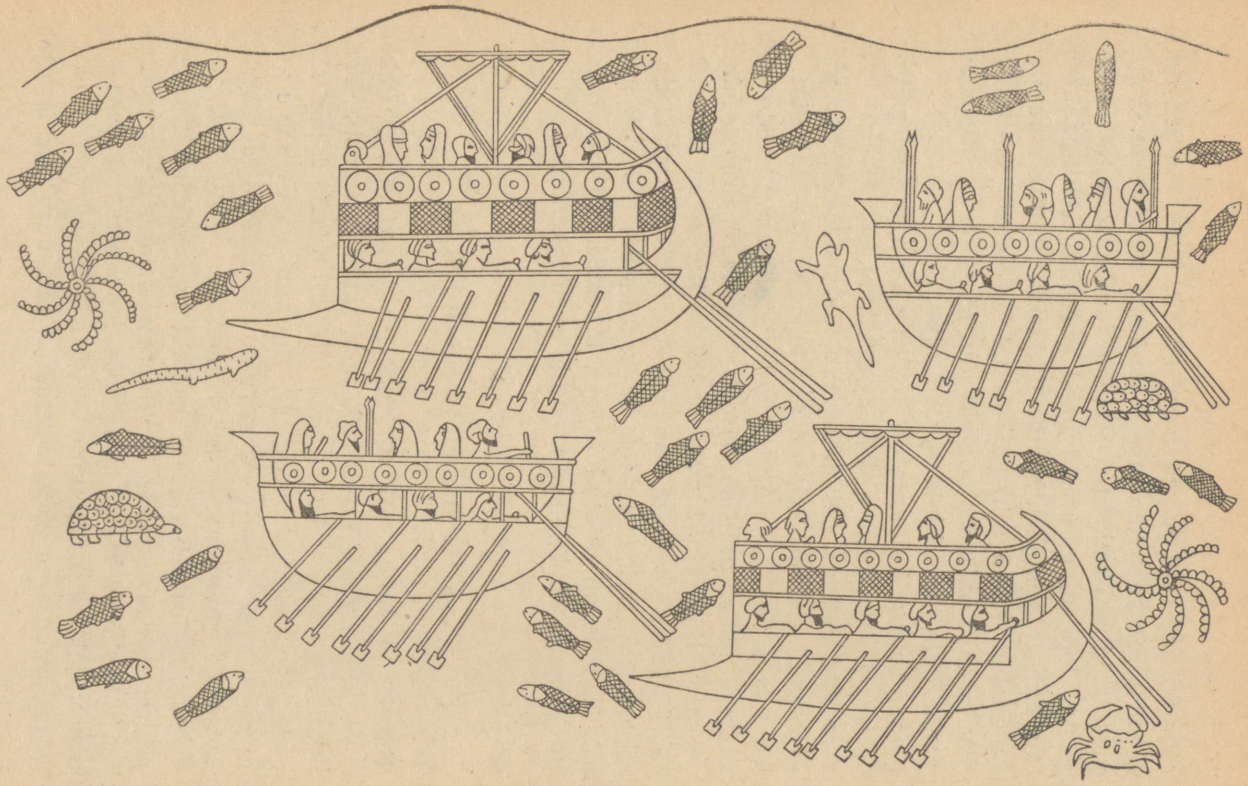

Foiniikia laevad.

Foiniiklased olid julged meresõitjad. Nad jõudsid oma laevadel kõige kaugematesse Vahemere soppidesse. Rannikule asutasid nad sadamaid laevade laadimiseks ja lossimiseks. Aja jooksul muutusid need sadamad foiniikia kaupmeeste linn-kolooniaiks. Nõnda tekkisidki foiniikia kaubanduskolooniad. Need olid paigutatud Vahemere saartele ja rannikule. Eriti palju kolooniaid lõid foiniiklased Hispaania kagurannikule (näit. Malaka, Cadiz jne.).

Nende suurim koloonia oli K a r t a a g o, mis sai pärastpoole iseseisvaks riigiks (Põhja-Aafrikas).

Foiniikia kultuur. Mitmesuguste rahvastega kokku puutudes omandasid foiniiklased nende rahvaste kultuuri ja kandsid seda üle teistele maadele. Foiniiklased evisid oma kirjandust, mis on osalt säilinud meie päevini. II aastatuhandel e. m. a. lõid foiniiklased 22 tähest koosneva tähestiku. See kiri oli lihtsam ja sobivam kui egiptuse hieroglüüfid või babüloonia kiilkiri. Seepärast levis foiniikia tähestik laialdaselt. Temale on rajatud kreeka tähestik, millest on tekkinud peaaegu kõik teised nüüdisaegsed tähestikud.

§ 19. Iisraeli ja Juuda riik.

Iisraeli ja Juuda riik tekkisid P a l e s t i i n a s. Palestiina on kitsas, Foiniikiast kagu pool asetsev maariba. Teda niisutab J o r d a n i j õ g i, mis voolab mööda künklikku, mägedega palistatud orgu ja suubub S u r n u m e r r e. Selle mere vesi on niivõrd küllastunud soolast, et elavate organismide esinemine on tas võimatu.

Palestiinas esineb väikesi orukesi, mis on kaetud niitude ja põllumaadega, aedade ja viinamarjaistandikega. Mitmes kohas lõhestavad maad mäed, mis moodustavad karme ja vähese viljakusega paiku.

Lõunasse ulatub tühi, metsadeta piirkond, mis muutub

kõrbeks. Vihmade aegu kattus see ala mahlaka rohuga ja muutus kariloomadele rammusaks karjamaaks. Põuaaegadel aga kuivas rohi ja kariloomadele toidu otsimiseks pidid karjapidajad tõusma mägedesse.

Heebrea suguharud. Võitlus vilistidega. Umbes II aastatuhande keskpaiku tulid lõuna- ja idapoolsetest rohtlaist ja kõrbetest Palestiinasse heebrea suguharud iisraellased ja juudalased. Enne Palestiinasse tulekut elasid need suguharud sugukondadena; kõrbe oaasides tegelesid nad karjandusega. Pikkamisi lagunesid sugukonnad patriarhaalseiks suurperedeks, kes omasid isiklikke loomakarju.

Palestiinasse sissetungimisel juudalased ja iisraellased osalt hävitasid, osalt alistasid endised elanikud. Vallutatud aladele asus iga suguharu kogukondadena ja siirdus pikkamisi põllundusele. Iisraellased asusid põhja poole, kus olid viljakad orud. Juudalased võtsid oma alla mägise ala iisraellastest lõuna pool.

Aegade jooksul vallutasid Vahemere ranniku sõjakad vilistide suguharud. Nad hakkasid teostama kallaletunge Palestiina naaberaladele. Iisraellased pidasid nendega võitlust ligi sada aastat. Selle võitluse aegu kuulutasid silmapaistvaimad juhid end Iisraeli kuningaiks.

Taaveti ja Saalomoni riik. Heebrea suguharude lõplik ühendamine toimus kuningas Taaveti, ühe juuda suguharu juhi ajal (umbes 1000 aastat e. m. a.). Taavet purustas vilistid ja tõrjus nad mere äärde. Seejärel kuulutas ta pealinnaks Jeruusalemma. Nõnda tekkis Heebrea riik.

Taavetit toetas suurnikkond. See koosnes endistest sugukonnavanemaist ja sõjasalklastest. Kuningas jagas oma sõduritele kogukonnamaist heldelt põlde, aedu ja viinamarjaistandikke ning kinkis neile orje.

Pärast Taaveti surma astus troonile ta poeg Saalomon. Saalomoni ajal teostati Jeruusalemmas suuri ehitustöid. Püstitati rikkalik tempel juuda peajumalale Jah-

vele ja tore kuningaloss. Need tööd nõudsid suuri kulusid ja suure hulga töökäsi. Saalomon suurendas maksusid, mis olid rängad selletagi.

Alistatud rahvas ja talupojad, kes elasid kogukondadena, kisti oma töist eemale ja aeti riiklikele ehitustöödele. Iisraellased pidid Tüürose linna kuningale vilja ja oliiviõliga tasuma selle eest, et ta muretses ehituste jaoks seedri- ja küpressipuud. Pikkamisi tekkis rahva, eriti iisraellaste seas tugev rahulolematus.

Peale Saalomoni surma eraldus põhjapoolne ala Juudast ja muutus iseseisvaks Iisraeli riigiks.

Talupoegade seisund. Palestiinast läksid läbi kaubateed, mis ühendasid Egiptust Mesopotaamiaga. Seoses sellega tekkisid linnadesse turud, kuhu sõitsid kokku kaupmehed oma kaupadega.

Kaubitsemisest rikastunud suurnikkond hakkas talupoegade kogukondlikke maid endale võtma. Esimestena andsid selleks eeskuju kuningad, kes võtsid endile neile meeldivad aiad ja viinapuuistandikud. Kõrged aukandjad ja sõjasuurnikud võtsid talupoegadelt maa ära võlgade eest. Talupoegade hulgas tekkis palju võlaorje. Kõik see kutsus talupoegade seas esile tugeva rahulolematuse.

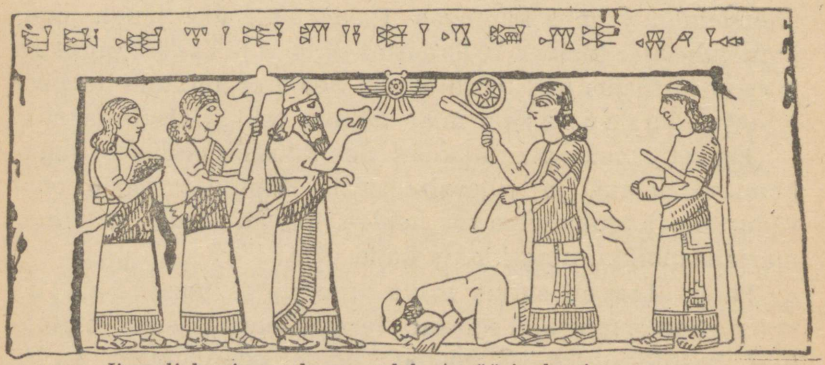

Iisraeli kuningas kummardab Assüüria kuninga ees.

Kuningate sagedased sõjad omavahel ja samuti sõjad Assüüriaga laostasid lõplikult talumajapidamise. Kord siin, kord seal puhkesid rahvaliikumised suurnike ja rikaste vastu.

Iisraeli ja Juuda langus. Selsamal ajal hakkasid Iisraelimaad ründama assüürlased. Sisevõitlus ja sõda Juudaga olid Iisraeli riiki nõrgestanud. Ta suutis assüürlastele ainult lühikest aega vastu panna. Aastal 722 e. m. a. vallutasid assüürlased lõplikult Iisraeli riigi ja Juuda kuningad tunnistasid end Assüüria kuninga „sulasteks" ja kohustusid talle maksu maksma.

Juuda riik püsis veel pisut üle saja aasta. Kuid aastal 586 e. m. a. vallutasid Nebukadnetsari väed ka Juudamaa. Kuningaloss hävitati, suurepärane Saalomoni tempel põletati maha, juudalased ise viidi aga babüloonlaste poolt vangi. Nõnda kaotasid oma iseseisvuse Iisraeli ja Juuda riik.

Vana-Juuda kultuurist tunnistavad paljud mälestusmärgid. Heebrealastel tekkis oma kiri üsna varakult. Nende kultuuri peamiseks mälestusmärgiks on P i i b e l. See raamat sisaldab endas heebrea kirjandusteoseid, kroonikaid, hulga müüte ja teisi muistendeid. Piibel sai religioosse tähenduse, sest nii juudid kui ka kristlased kuulutasid ta „pühakirjaks".

§ 20. Pärsia.

Maa ja rahvastik. Usund. Muistsed pärslased elasid Iraani kiltmaal. Kaks kolmandikku sellest kiltmaast võtavad enda alla kõrbed ja soolalagendikud. Vihma sajab siin harva, suvel kuivavad ära jõed ja järved. Harimiskõlblikku maad on siin vähe.

Iraani mäed on rikkad rauast ja vasest, mitmevärvilisest marmorist, kalliskividest.

Pärslased tegelesid põllundusega, külvasid hirssi, otra, nisu, asutasid viljapuuaedu. Kiltmaa avarail lagendikel liikusid paigast paika rändkarjakasvatajad. Põlluharijate ja karjakasvatajate vahel valitses alaline vaen.

Pärslased uskusid heade ja halbade vaimude olemasolusse. Kõigi heade vaimude valitsejaks pidasid nad jumal Ahuramazdat. Pärimuse järgi koosneb ta keha taevavalgusest, ta rõivad on üle külvatud tähtedega, päike ise on aga tema kõikjale nägev silm. Kurjuse jumalat nimetati Ahrimaniks. Pärslased uskusid, et ta elab kõrbes, igaveses pimeduses, ja on loonud maa peale kõik pahed: haigused, õnnetused, kuriteod. Ahuramazda ja Ahrimani vahel käivat alaline võitlus, mis peab lõppema headuse jumala võiduga. Ahuramazda järgmiseks, madalamaks jumalaks oli päikesevalguse jumal Mithra.

Pärsia kuningas Dareios.

VI sajandi keskpaiku ühendas Pärsia kuningas Küros (a. 550—529 e. m. a.) oma valitsuse alla kõik Iraani kiltmaal elanud suguharud.

Nende hulgas vallutas ta ka Meedia kuningriigi, mis asetses Pärsiast loode pool. Küros suundus oma sõjaväega Väike-Aasiasse ja vallutas selle, küündides välja

otse Egeuse mere rannikuni. Selle järel vallutas ta Foiniikia ja Palestiina ning aastal 538 e. m. a. Babüloni linna, kuhu viidi nüüdsest peale üle ka Pärsia pealinn. 525. a. vallutas Kürose poeg Kambüses Egiptuse. Sel moel ühendasid pärslased kõik Vana-Idamaa maad üheks suureks riigiks.

Dareios ja tema reformid. Pärast Kambüsese surma püüdsid mõningad alistatud rahvad Pärsiast eralduda. Algas võitlus, mis lõppes alles kuningas Dareios I Hüstaspese ajal (a. 521—486 e. m. a.). Dareios allutas Pärsiale uuesti kõik varem vallutatud alad ja kindlustas riigi.

Kunagi enne polnud Pärsia olnud nii võimas ja rikas. Ta piirid ulatusid Induse jõest kuni Sahara kõrbeni. Pärsia kuningriigi rannikuid uhtusid Must, Egeuse, Vahe-, Kaspia ja Punane meri, Araali järv, Pärsia laht ja India ookean.

Kogu oma riigi määratu suure maa-ala jagas Dareios reaks provintsideks — satraapiaiks. Satraapiaid valitsesid asevalitsejad, keda nimetati satraapideks. Nad pidid hoolitsema maksude õigeaegse tasumise eest. Peale kuninga heaks minevate maksude korjasid satraabid rahvalt suuri makse ka eneste heaks. Satraabid omasid suurt võimu. Nad vangistasid ja hukkasid inimesi ilma igasuguse kohtuta, ajasid talupoegi „riiklikele töödele" jne.

Satraapide tegevuse järele valvasid kuninga salaametnikud — kuninga „silmad ja kõrvad". Nad tegid kuningale teatavaks kõik, mis toimus satraapiais.

Kuningas oli täielik peremees oma maal. Tema korraldused täideti vastuvaidlematult. Kõik alamad värisesid tema ees.

Teed ja kaubandus. Kõigisse Pärsia kuningriigi osadesse rajati teed. Need ühendasid pealinna kõigi satraapiatega. Suurim tee Pärsia esimesest pealinnast (Suusa linnast) kuni Egeuse mere rannikuni oli 2500 km pikk. Seda teed kutsuti „kuninga teeks". Seda mööda liikus korrapäraselt kuninga post.

Iga 1—2-km vahemaa peale olid paigutatud ratsanikud; nad toimetasid kiirteated edasi virgatsitena. Üks ratsanik sõitis tuhatnelja üks-kaks kilomeetrit ja andis käsu edasi teisele ratsanikule, see omakorda edasi järgmisele jne. Nõnda liikus „post" määratu pikad vahemaad mistahes satraapiast pealinnani kahe-kolme päevaga. Kreeklased ei kõnelnud asjata, et Pärsia kuningas sööb oma pealinnas istudes värskeid Egeuse mere kalu.

Teed ei taotlenud mitte ainult sõjalisi eesmärke, vaid teenisid ka kaubakaravane. Kaupmehed võisid oma kaupadega sõita ohutult, sest teid kaitsesid valvurid. Tänu hästi korrastatud teedele oli Pärsial kaubandus jalule seatud Indiaga ja Vahemere riikidega.

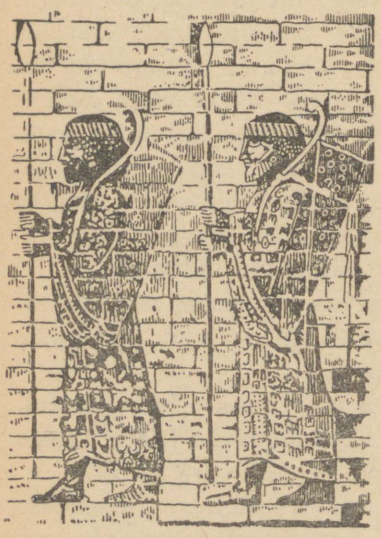

Pärsia sõdurid.

Pärsia kuninga rikkused. Dareios sai igal aastal kõigist oma satraapiaist määratu suurel hulgal kulda. Seda hoiti kangidena kuningalossi varakambris. Dareiose ajal hakati esmakordselt müntima kuldraha. Mündi ühel küljel oli kujutatud pärsia ambuja, teisel küljel kuningas Dareiose portree. Neid münte nimetati „dareikideks".

Uude pealinna Perseepolisse ehitas Dareios toreda palee. Kõigist satraapiaist veeti kohale kallihinnalisi materjale. Palee ehitamisel töötasid parimad Egiptuse, Babüloonia, Foiniikia ja teiste maade ehitusmeistrid.

Ligikaudu 15 tuhat teenijat täitsid kuningalossi. Kuninga

ihukaitsevägi koosnes tuhandest ratsanikust ja 10 tuhandest jalaväelasest. Kuningas oli ümbritsetud ennekuulmatu toredusega: ta oli rõivastatud kullaga tikitud purpurrüüsse. Keegi ei julgenud kuningale läheneda, et teda mitte oma hingeõhuga rüvetada. Suurem osa satraapiate tuludest kulus kuninga õukonna ülalpidamiseks.

Selsamal ajal, kui kuningas ja suurnikud uppusid toredusse ja rikkusse, hingitsesid Pärsiale alistatud riikide elanikud viletsat, poolnäljast elu. Suured maksud laostasid kunagi õitsenud linnad.

Pärsia oma elanikkond ei maksnud makse, kuid talupoegkond oli kohustatud andma oma keskelt kuningale sõjaväge ja tegema talle suuri kingitusi. See kurnas talupoegi nõndasamuti, nagu maksud kurnasid allutatud maa-alasid. Ainult sõjalise jõuga hoiti vallutatud rahvad alistumuses. Seetõttu püsis määratu suur Pärsia riik ainult lühikest aega. Aastal 330 e. m. a. vallutasid ta kreeklased (Aleksander Suure ajal) ja ta lagunes.

IV. Vana-India.

§ 21. Vana-India. Maa ja rahvastik.

India loodus. India asub Aasia lõunaosas. India põhjapoolset osa nimetati muiste Ariavartaks ehk aarialaste — vallutajate — maaks. Sellest põhja pool kerkib kõrge Himaalaja mäestikuahel, lõuna poolt piirneb ta aga kõrbetega ja Vindhüa mäestiku vööga. Need mäed lahutavad Ariavarta India lõunapoolsest osast, Dekhanist.

Ariavarta koosnes kahe jõe — Induse ja Gangese viljakaist orgudest. Indus saab alguse Himaalaja mäestikust, kus sulavad lumeveed moodustavad tormitsevaid

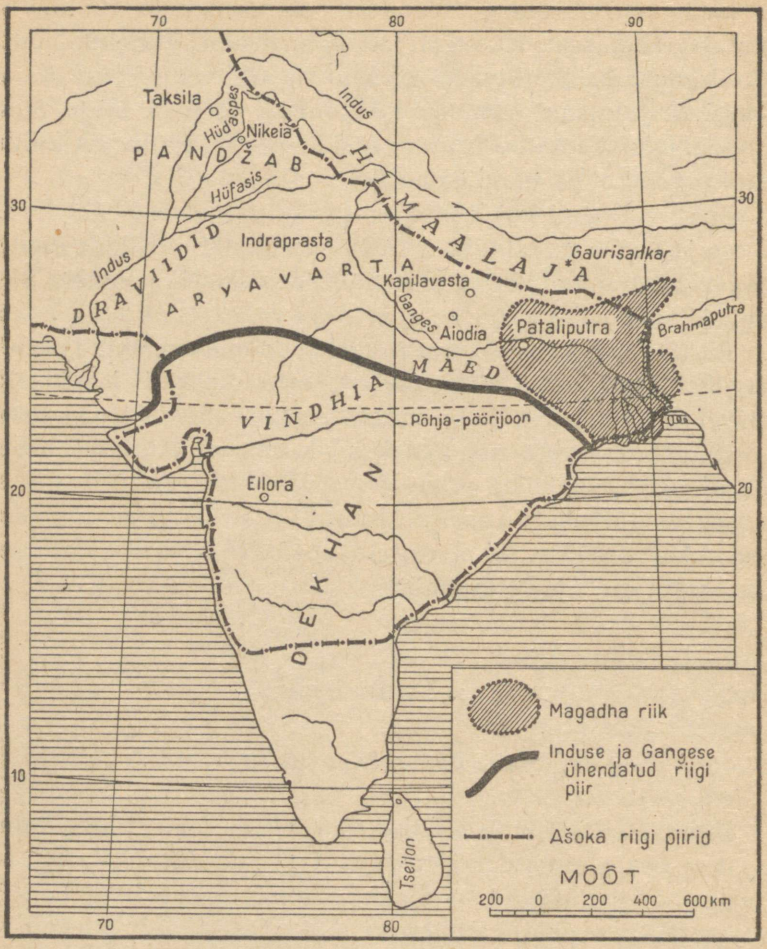

Vana-India kaart.

mägijõgesid. Need jõed toidavad Indust. Indusel on viis lisajõge ja ta kannab oma veed India ookeani lääneossa. Nende jõgede viljakat orgu nimetatakse P a n d ž a b i k s (viie jõe maaks).

Himaalajast saab samuti alguse Ganges, mis suubub India ookeani kirdeossa. Ganges moodustab Ariavartas teise ulatuslikuma ja viljakama oru.

India loodus üllatab oma toreduse ja suurejoonelisusega. Juba muiste peeti Indiat imedemaaks. Tema läbipääsematuis põlismetsades ja tihedates bambusevõsades pesitsevad mitmesugused metsloomad ja mürgised maod.

Troopilised rajud ja tormid, Induse ja Gangese uputused tõid India elanikele hukatust ja hävingut. Kõik see tekitas neis hirmu looduse ees.

Draviidid. Muiste elasid Indias draviidide suguharud. Arheoloogilised väljakaevamised on avastanud Induse oru lõunaosas nende muistsete kivi- ja telliskivihoonete (templite ja elumajade) varemeid, veejuhtmestike, niisutuskanalite, tänavarentslite, mitmesuguste tarbeesemete, kujukeste, samuti kuld- ja hõbeesemete jäänuseid. Arheoloogiliste muististe seas on leitud ka kirja näidiseid — pealiskirju, mis on tehtud kivisse, savisse ja elevandiluusse. Nende pealiskirjade tähendust pole õpetlased seni veel avastanud.

Väljakaevamiste juures tehtud leiud näitavad, et draviidid olid Induse orus esimeseks kultuurrahvaks. Neil oli küllalt kõrgele arenenud tehnika ja suuri rikkusi, mis oli saavutatud orjastatud rahvastiku tööga.

Jumal Indra kolmepäise elevandi seljas.

Aarialased. Draviidide orjastamine. II aastatuhandel

e. m. a. vallutas Induse oru rahvas, kes nimetas end „aarialasteks", s. o. „suursuguseiks" või „vallutajaiks". Nad nimetasid end nõnda vastukaaluna vallutatud rahvale, keda nad kutsusid „daasiateks", s. o. orjadeks.

Aarialased alistasid draviidid ja muutsid nad orjadeks. Uued valitsejad omandasid draviidide kultuuri. Seejärel asutasid nad Induse orus mitu väikest riiki. Iga riigi eesotsas seisis kuningake, keda nimetati radžaks. Sõdade aegu liitusid need väikesed riigid üheks suureks riigiks ja siis sai tema valitsejaks maharadža („suur kuningas"). Radžad pidasid sõdu ja valitsesid riiki.

Võitlusest aarialaste ja daasiate vahel, sõdadest, India kõige varasemast ajajärgust saame teada india vanimate legendide varal. Nende legendide ja jumalamüütide kogumik on tuntud „Veda" nime all.

Rahva tegevus. Indias elutses palju mitmesuguseid suguharusid. Kõik nad said hiljem tuntuks ühise hindude

Vana-India sõdurid.

nime all. Hindude peamiseks tegevusalaks oli karjandus ja põllundus. Esikohal seisis lehmade kasvatamine. Lehma peeti pühaks loomaks ja talle osutati suurt austust. Üksikute peremeeste rikkust mõõdeti lehmade arvu järgi. India legendid jutustavad isegi sõdadest, mida peeti lehmade pärast.

Põllunduse arendamiseks ehitati Induse orgu niisutuskanalid. Põldudel külvati otra, riisi, hiljem hakati kasvatama ka puuvilla.

Antiikrahvad õppisid puuvilla esmakordselt tundma hindude kaudu.

Usund. Muistsete hindude peajumal oli Indra. India muistendeis ülistatakse jumal Indrat kõue tekitajana, niiskuse andjana, Induse lisajõgede täitjana. Hindud arvasid, et Indra annab elu kõigele maa peal elavale. Indrale vastupidiselt oli teine jumal Sušna põua ja veepuuduse kehastuseks. Need kaks jumalat olid omavahel alalises vaenus. Peale Indra ja Sušna austati veel tulejumalat Agnit, taevajumalat Varunit ja paljusid teisi vähem tähtsaid jumalaid.

India legendide järgi elutsesid jumalad Himaalaja mäestiku tippudel, peamiselt ühel kõrgeimal — Gaurisankaril, mis tähendab „Särav mägi".

§ 22. Brahmaanide riik. India kastiline kord.

Sõdurid ja brahmaanid. Gangese ja Induse oru vallutuse aegu kerkis esile grupp tugevaid ja rikkaid sõdureid. Nende valduses olid suured maa-alad, rikkalik sõjasaak ja arvukad orjad alistatud rahvaste keskelt.

Pärast Gangese oru vallutamist tekkisid suured riigid ja nende elanikud siirdusid rahulikule elule. Kõrvuti sõduritega kerkisid esile preestrid-brahmaanid. Algul

olid nad ainult kõrgemad jumalate teenijad. Hiljem ei valvanud nad ainuüksi usukommete, vaid ka kuninga seaduste täitmise järele.

Manu seadused. Brahmaanid panid kirja „Manu seadustekogu". See brahmaanide püha raamat sisaldab ühiskondliku korra ja brahmaanide jumalate austamise reegleid. Vastavalt nendele reeglitele jagunevad inimesed nelja üksteisest erinevasse klassi ehk kasti.

„Manu seadustes" kõneldakse, et peajumal Brahma lõi oma huultest brahmaanide kasti, oma kätest sõdurite kasti, niuetest põlluharijate kasti ja jalgadest orjade kasti. Niisugust inimeste liigitamist kastidesse loeti jumalikuks korralduseks.

Sõdurid kuulusid teise kasti. Nad olid kohustatud kaitsema riiki, hoidma korda ja sõjas vahvalt käituma. Maaharijad pidid tooma kõike, mis oli vajalik brahmaanide ja sõdurite ülalpidamiseks. Orjad pidid teenima kolme kõrgemat vabade klassi. Orjad olid kõige raskemas seisundis. Neid karistati rängalt ja seaduste järgi oli lubatud neid isegi surmata.

Brahmaanide valitsuse ajal austati eriti kolme india jumalat: loomisjumalat Brahmat, kaitsejumalat Višnut ja hävingujumalat Šivat. „Manu seadused" kirjutasid ette ohvritoomised jumalaile ja arvukate pisikommete täitmise.

Brahmanistlik kord, brahmaanide ülistamine ja jumalate austamine juurdus eriti Gangese kesk- ja alamjooksul. Selle jõe alamjooksul asus suur Magadha riik. Brahmaanide võimu suurenemisega hakati Magadha rahvaid tugevamini rõhuma ja ekspluateerima. Seetõttu algasid ka Magadhas väljaastumised brahmaanide vastu varem kui teistes kohtades. Sagedane kuningate vahetus oli selle riigi elus tavaline nähtus.

§ 23. Budhism. India vallutamine.

Buddha päritolu. Brahmanistliku korra kukutamine Indias oli seotud budhismi nime all tuntud õpetuse laialdase levikuga. Pärimuse kohaselt kuulutas seda õpetust Buddha.

Buddha päritolust ja tema õpetuse tekkimisest jutustab legend meile järgmist: Himaalaja eelmägede ja Gangese vahel asus väike Saküa suguharu riik. Muistses pärimuses jutustati, et Saküa riigi radžal sündis poeg, kes oli väga mõtlik tõsine laps ja hakkas varakult huvi tundma mitmesuguste eluküsimuste vastu. Ta sai hea hariduse. 29-aastaselt lahkus kuningapoeg lossist ja oma perekonnast ning siirdus pikale rännakule. Saküamuni — nagu teda hakati nimetama rännaku ajal — ei uskunud inimeste kastidesse jaotamise õpetusse ega brahmaanide jumalaisse. Ta siirdus kõrbesse ja laskus mõtisklusse inimelu üle. Lõpuks pärast pikki mõtisklusaastaid leidiski Saküamuni vastuse kõigile teda vaevanud küsimustele. Sellest ajast sai tema nimeks Buddha, s. o. „Valgustatu" (tõeleidja).

Buddha õpetus. Buddha õpetuse järgi on kõik inimesed ühetaolised, sõltumata nende kuuluvusest ühte või teise kasti. Suurimaks vooruseks luges Buddha loobumist kõigist ihadest, igasugusest tegevusest. Ülimaks õnneks tema õpetuse järgi oli nirvaana, s. o. täieliku tegevusetuse ja mõttesse vajumise (keskendumise) seisund.

Buddha õpetuse kuulutamine oli suunatud brahmaanliku ülevõimu ja kastikorra vastu, mis rõhus madalamaid kaste. Kuid ta ei kutsunud siiski avalikule võitlusele elu parandamiseks, vaid vastupidiselt — sundis rõhutuid loobuma sellest võitlusest ja leppima oma orjaseisundiga, sest Buddha ju kutsus üles tegevusetusele. Kuid võrdsusidee meelitas rahvast, kes polnud rahul brahmaanide ülevõimuga. Seetõttu leidis budhism rahva keskel laia levikut.

Eriti palju poolehoidjaid leidis budhism Magadhas, kus

rahvas oli neid rõhuvate brahmaanide vastu vaenulikult meelestatud. Hiljem muutuski budhism Magadhas valitsevaks õpetuseks. Kuningad hakkasid seda soosima. Nad ehitasid kloostreid ja templeid suurte Buddha kujudega ja lasksid Buddha õpetuse palmilehtedele üles kirjutada.

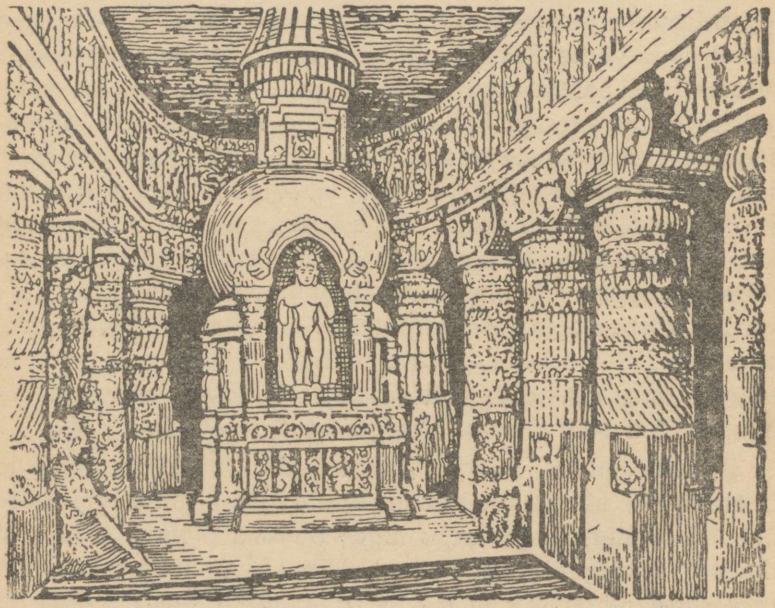

India tempel Buddha kujuga.

Kreeklased Indias. Sellel India õitsengu perioodil tekkis võõramaise vallutuse oht, algul Pärsia kuninga Dareiose poolt, hiljem Makedoonia kuninga Aleksandri poolt. Aleksander Suur vallutaski kogu Induse oru, kuid ei jõudnud Magadha riigini. Ta väsinud sõdurid nõudsid kojupöördumist.

Peagi algas Indias kreeklaste vastu laialdane rahvaliikumine, mille eesotsas oli Tšandragupta nimeline juht (a. 320—291 e. m. a.).

Tšandragupta. Tšandragupta ajas kreeklaste vägede riismed maalt välja ja ühendas oma valitsuse all kõik Induse ja Gangese maad üheks laialdaseks riigiks. Tšandragupta võimsuse üle võib otsustada tema määratu suure sõjaväe järgi, mis pärimuste järgi koosnes 600 tuhandest jalaväelasest, 30 tuhandest ratsanikust ja 9 tuhandest elevandist. Oma kuningriigi pealinnaks tegi ta Pataliputra linna, kuhu ta ehitas toredaid paleesid ja Buddha templeid.

Kreeka rändureid üllatas Pataliputras oma suurejoonelisusega eriti kuningaloss. See oli grandioosne ehitis, mille peasissekäigud olid ümbritsetud arvukate kolonnidega. Kolonnid olid ehitud kullatud viinapuuväätidega ja hõbedast valatud lindudega. Kui kuningas pidulike tseremooniate aegu paleest väljus, saatsid teda mitte ainult preestrid, saatjaskond ja muusikandid, vaid suurema hiilguse saavutamiseks toodi välja ka taltsutatud lõvid, tiigrid, pantrid ja elevandid.

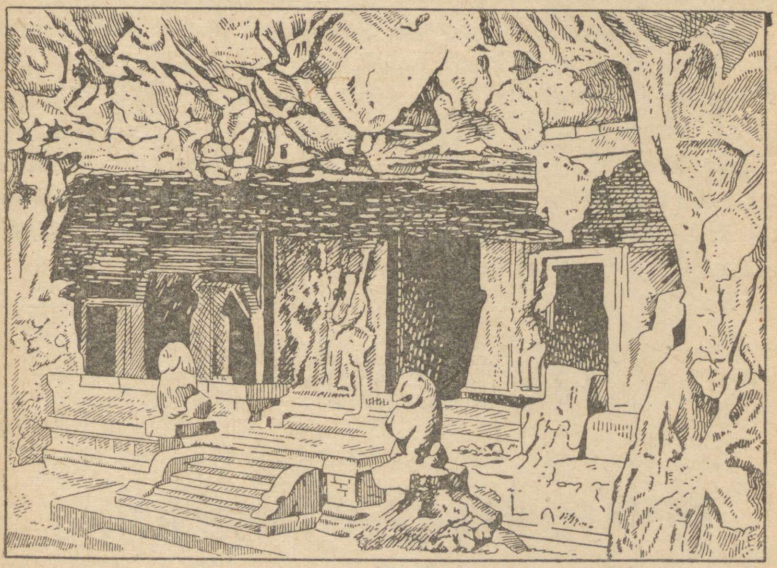

Kaljusse raiutud Vana-India tempel.

Talupoegkond. Sõjaväe ja toreda õukonna ülalpidamine nõudis suuri summasid. Need summad korjati kokku peamiselt India põlduharivalt rahvalt. Talupojad elasid kogukondadena. Nad hoolitsesid ühiselt kanalite ja tammide eest. Iga talupoeg haris iseseisvalt maatükki, kuid ei tohtinud seda müüa ega pantida. Karja karjatati ühisel karjamaal.

Kuninga õukonna luksusliku ülalpidamise kogu raskus lasus India talupoegade õlgadel.

Ašoka. Magadha riigi õitsengu ajastu viimaseks kuningaks oli radža A š o k a (a. 273—237 e. m. a.), kes sooritas palju õnnestunud sõjaretki. Temast on mitmesuguste korralduste ja sündmuste ülestähendused kaljusse raiutult säilinud meie päevini. Ta oli tuline budhismi pooldaja ja kuulutas selle riigiusuks. Ašoka ajal koostati lõplikult ja kirjutati palmilehtedele üles Buddha õpetuste kogu. Pärast tema surma algasid sisetülid ja Magadha riik lagunes kolmeks osaks. Aegamööda vallutasid ta teised rahvad.

India kultuur. Vana-Indias oli kõrgelt arenenud kultuur. Ta elanikud tundsid hästi häälikkirja ja g r a m m a t i k a t. Tähtsamad teosed olid kirjutatud kirjakeeles, mida nimetatakse s a n s k r i t i k s. Selles keeles on kirjutatud „Veda", „Manu seaduste kogu" ja kaks suurt antiikset eepost „M a h a b h a r a t a" ja „R a m a y a n a". Neis poeemides jutustatakse peamiselt sangarite kangelastegudest, nende sõjaretkedest ja vallutustest.

Kõrgele oli Indias arenenud ka ehituskunst. See paistab

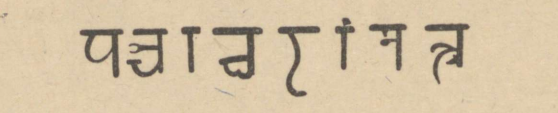

Sanskriti kiri.

meie päevini säilinud, kaljudesse raiutud templite jäänustest, kujudest ja mitmesugustest kujutistest. Tähelepandava õitsengu saavutasid Indias ka teadused. Üheks kõrgemaks teaduseks loeti matemaatikat. Araabia numbrid toodi Indiast Euroopasse araablaste poolt.

V. Vana-Hiina.

§ 24. Maa ja selle rahvastik.

Hiina loodus. Muiste hiinlased võtsid oma alla kahe jõe — Huangho ja Jangtsekiangi — piirkonnas suured maa-alad. Neil kahel jõel oli muistsete hiinlaste elus samasugune tähtsus kui Niilusel Egiptusele, Tigrisel ja Eufratil Mesopotaamiale või Indusel ja Gangesel Indiale.

Suurvete aegu (suvel ja sügise algul) vahetas Huangho oma sängi ja kujutas endast suurt ohtu majandusele ja jõeorus elavate inimeste elule. Hiina talupoeg pidi alaliselt hoolitsema jõe kallaste kindlustamise eest.

Huangho tähendab tõlkes „Kollast jõge". Teda nimetati nõnda sellepärast, et ta tõi vooluga orgu kaasa hulga kollast, väga viljakat muda. Viljakandva pinnase (lössi) kiht kattis kogu jõeorgu, saavutades mõningais paigus suure paksuse. Hiinlased ehitasid sellesse koobaselamud, milledes oli talvel soe ja suvel jahe. Niisuguseid elamuid valmistati pinnase lössikihtidesse koguni mitmekordsetena.

Teine, pikkuselt veelgi suurem jõgi — Jangtsekiang, mida nimetatakse teisiti ka Siniseks jõeks, kandis samuti kokku suure hulga viljakat muda. Jangtsekiangi org asustati Huangho orust hiljemini.

Kanalid. Huangho ja Jangtsekiangi jõgi omasid suurt tähtsust mitte ainult põllundusele, vaid ka laevandusele. Kanaleid, mis hiinlased kaevasid põldude niisutamiseks, kasutati juba iidsest ajast ka ühendusteedena.

Hiljem ühendati üksikud kanalid ja tekkis kuulus, oma suurusega üllatav „Suur kanal". Hiinlased hakkasid seda ehitama VI sajandil e. m. a. ja ehitamine jätkus väga kaua. Pärastpoole ühendas see kanal Huangho ja Jangtsekiangi jõge. Praegu on ta üle tuhande kilomeetri pikk. „Suur kanal" kuulub Vana-Hiina imesteldavamate ajaloomälestiste hulka.

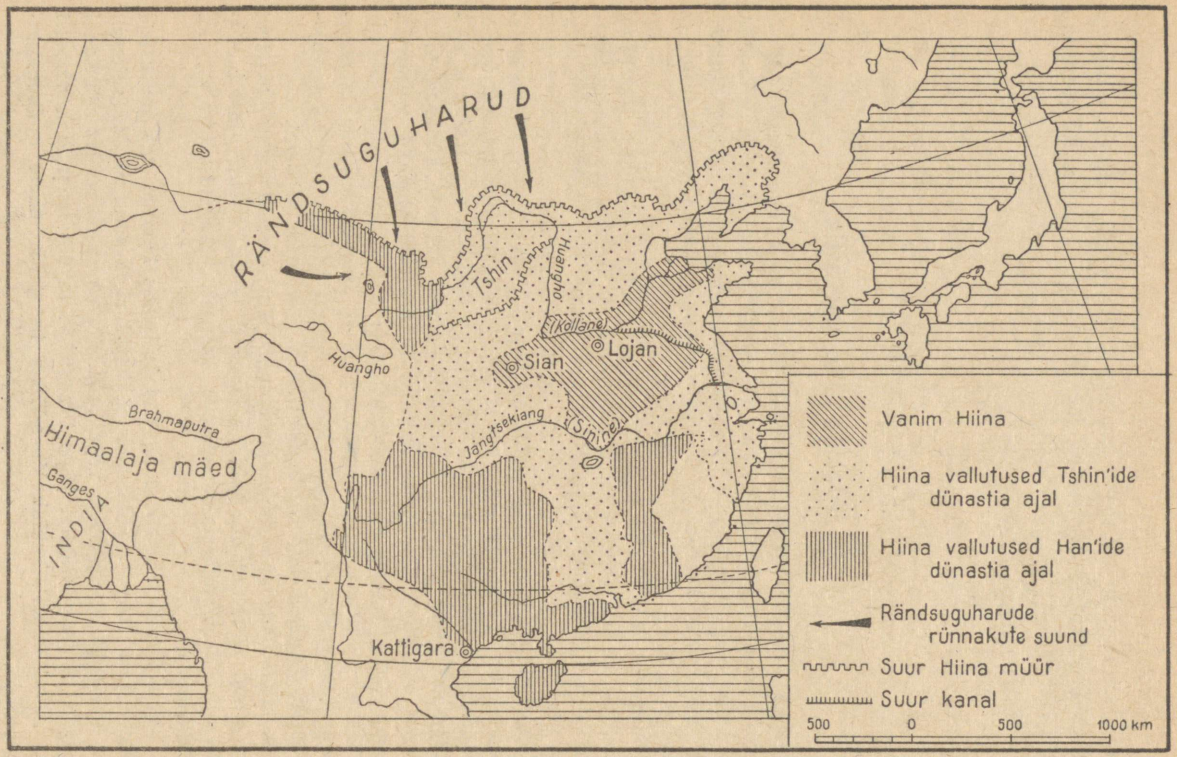

Vana-Hiina kaart.

Rahvastik. Kollase jõe keskjooksul elanud hiina suguharud on väga vana rahvas. Mitmesugustest muistendeist paistab, et hiinlastel tuli sõdida mitmesuguste siia asuvate suguharudega. Hiina eri suguharud kõnelesid paljusid eri murdeid. Mõningad murded on säilinud tänapäevagi hiina keeles.

Muistsete hiinlaste peamiseks tegevusalaks oli põllundus. Hiinlased võitlesid visalt iga maatükikese pärast. Maa harimine ja niisutamine kanalite abil oli põllupidajate alaline mure. Hiinlased olid ühed esimestest, kes hakkasid kasutama peenrakultuuri. See nõudis suurt tööd, sest oli vaja kitkuda kõik umbrohud ja mullata taimi. Kuid selle tulemusena saadi head riisi, puuvilja ja juurvilja saaki.

Hiina maaharijate elus mängis suurt osa siidikasvatus. Juba kauges minevikus istutati Hiinas mooruspuid ja kasvatati siidiusse. Hiinlased õppisid juba varakult siidi valmistama. Nende siidikangad olid kuulsad oma kvaliteedilt ja olid tuntud kaugel väljaspool Hiina piire.

Peenrakultuur.

Kõige enam kaubitses Hiina Indiaga. Kuni müntide ilmumiseni tarvitati maal rahana peamiselt metallnuge.

Hiina käsitööonduse üle võime otsustada kunstipäraste puunikerdiste ja kivist ning luust esemete kui ka fantastiliselt kaunistatud pronks- ja savinõude järgi. Hiljem said hiinlased kuulsaks portselan- ja fajanssnõudega.

Hiinlaste majandusest ja elust muiste saame teada peamiselt nõude, elutarbeliste ja usukultuse esemete jäänuste järgi, mis on leitud väljakaevamistel. Need mälestusmärgid näitavad, et käsitöö ja majandus olid Hiinas saavutanud küllaltki kõrge taseme.

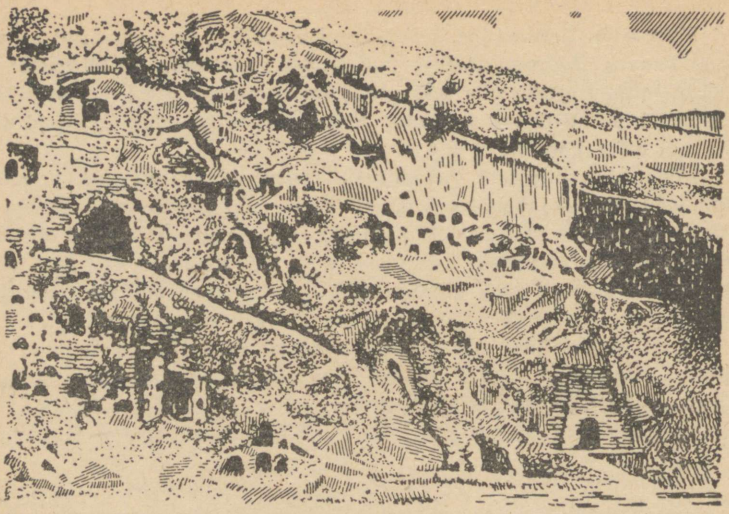

Hiina koobaselamud.

§ 25. Hiina vanim ajalugu. Tšou, Tsini ja Hani ajastud.

Tšou ajastu (a. 1122—256 e. m. a.). Pärimuse järgi tekkis Hiina riik umbes viis tuhat aastat tagasi. Üks esimesi Hiina valitsejaid olnud H u a n g t i, mis tähendab „Kollane valitseja" (Kollase jõe kaldail asuvate maade vallutaja). Hiina vanimast ajastust on meie päevini säilinud hulga mitmesuguseid jutustusi hiina kroonikais ja palju arheoloogilisi mälestusmärke, mis on leitud väljakaevamiste juures. Ainult nende mälestusmärkide tundmaõppimise tõttu hakkavad pikkamisi selguma Hiina ajaloo vanimad perioodid (näiteks Jün-Šangi periood). Usaldusväärsem ja enam tundma õpitud Hiina ajalugu algab T š o u ajastuga.

Tšou periood kujutab endast Huangho kesk- ja alamjooksul asuva väikeriigi ajalugu.

Tšou dünastia keisrid omasid suuri maavaldusi. Keiserlikud maad ulatusid mitmesajale kilomeetrile ümbermõõdus ja olid rikkad rauast. Nad asusid rahvajutu järgi otse riigi südames ja olid kõigist külgedest piiratud vürstide ja keisri ametikandjate maadega. Sellise asetuse tõttu hakati Hiina riiki hiljem nimetama „Keskriigiks". Ta pealinnaks sai Lojangi linn.

Keiser ja ta lähikondsed elasid luksuslikku elu. Nad ehitasid endile toredad lossid ja templid, omasid sadasid õukondlasi, teenreid ja orje. Nad veetsid aega sõdades, pidudel, jahil. Keiser oma malevaga suuril lahinguvankreil teostas sageli kallaletunge naaberriikidesse, riisus aga ka oma talupoegi.

Lakkamatud sõjad, talupoegade ja alistatud suguharude ülestõusud õõnestasid Tšou dünastia keisrite võimu. Aastal 842 e. m. a. kukutati rahvamässu tulemusena Tšou dünastia keiser Li Wang.

Keskvõim hakkas pikkamisi nõrgenema. Suurnike seas käis kogu aja võitlus maa pärast. See võitlus venis pikale ja viis Tšoude riigi langusele. Umbes 250 a. e. m. a. kukutati selle dünastia viimane keiser. Tekkisid vürstide ägedad võitlused maa ja võimu pärast.

Sel ajal kerkis tugevasti esiplaanile Tsini provints, mis asetses Tšou riigist lääne pool.

Tsini dünastia. Tsin Ši-Huangti. Uut ajastut, millega on seotud Tsini vürstkonna tõus, nimetatakse Hiina ajaloos Tsini ajastuks (a. 256—206 e. m. a.). Tsini provintsi juhid kasutasid suurnikkonna omavahelisi tülisid ja hakkasid pikkamisi alistama oma võimule kõiki vürste. Nad heitsid enda alla naabersuguharud, vallutasid samuti Jangtsekiangi jõest lõuna pool asuvad maad ja koondasid pikkamisi oma kätte ülemvalitsuse kogu Hiina üle.

Tsinide dünastia esimene võimas valitseja oli Tsin Ši-Huangti. Tema kuulutati keisriks (a. 221—210 e. m. a.).

Tsin Ši-Huangti arvele kirjutatakse suurte reformide teostamine. Ta hävitas üksikute valitsejate ja ametnike iseseisvuse, allutades nad oma võimule. Kõik keisri võimu alla ühendatud maad jaotas ta 36 administratiivsesse piirkonda. Igasse piirkonda paigutas Tsin Ši-Huangti asevalitseja. Asevalitsejate järele valvasid erilised usaldusmehed, kes teatasid kõigest keisrile.

Tsin Ši-Huangti teostas ka sõjaväelise reformi. Hiina riiki tülitasid alaliselt oma kallaletungidega põhjast hunnid ja

Vana-Hiina ratsavägi.

samuti Kesk-Aasiast Hiinasse sissetungivad rahvad. Vana sõjavägi rasketel lahinguvankritel ei suutnud toime tulla rändrahvastega. Tsin Ši-Huangti lõi kerge ja liikuva ratsaväe.

Samuti pühendas ta suurt tähelepanu juba varem alustatud „Suure Hiina müüri" ehitamisele. See müür oli ehitatud kaitseks põhjapoolsete rändrahvaste vastu. Selle ehitamiseks läinud rahvapärimuse järgi vaja üle 400 tuhande

inimese. Põlduharivale rahvale pandi rängad koormised; ehituse juures kasutati rohkesti ka orjade tööd.

Pärimus kõneleb, et oma ülevõimu kõvendamiseks käskinud Tsin Ši-Huangti ära põletada kõik vanade seadustega raamatud. Järele jäetud ainult põllumajanduslikud raamatud, arstiteaduslikud ja astronoomilised määrustikud.

Sel ajastul muutusid suurmaapidajad veelgi tugevamaks; orjade ja maata jäänud talupoegade arv aina kasvas. Maakõlvikud koondusid suurte orjapidajate kätte, kes võisid maad müüa, rendile anda või kinkida oma lähikondlaste omanduseks.

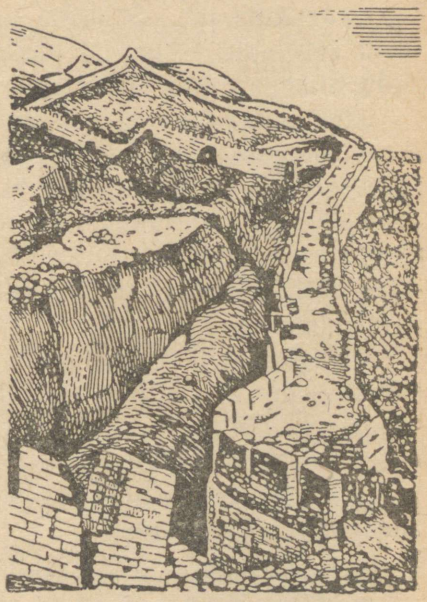

„Suur Hiina müür".

Juba Tsin Ši-Huangti eluajal algas uue korra vastu laiaulatuslik talupoegade ja orjade liikumine. Vastavalt sellele, kuidas kasvas suurmaapidamine, haaras see oma kätte ka põllulapid talunikelt, kes laostusid ikka enam. Aastatel 209—206 e. m. a. toimus ülestõus. Rahulolematud talupojad ja orjad ühinesid siis oma juhi Liu Pangi juhtimisel. Ta kukutas Tsini dünastiast keisri ja haaras võimu enda kätte. Nõnda langeski Tsini riik.

Pärast seda algab Vana-Hiina ajaloos uus, nõndanimetatud Hani periood (a. 206 e. m. a. — a. 220 m. a. j.).

§ 26. „Punakulmude" ja „Kollaste turbanite" ülestõusud.

„Punakulmud". Dünastia vahetus ei parandanud rõhutute seisundit. Võim jäi endiselt suurmaapidajate kätte; talupojad ja orjad elasid aga veelgi viletsamat elu.

Hani dünastia aeg oli suurte vallutuste, keisrivõimu kindlustamise, orjapidamismajanduse ja kultuuri õitsengu periood, kuid talupoegadele ja orjadele oli see aeg rängim ja süngeim. Laostunud nälgivad talupojad olid sunnitud jätma oma maad ja anduma hulkumisele ning riisumisele. Ühes piirkonnas ulatus maata ja ulualuseta hulkurite arv 400 tuhandele inimesele.

Neilgi, kes jäid oma maalapile, polnud parem: kui nad täitsid oma kohustusi korratult, siis kaotasid nad maa ja vabaduse ning muutusid orjadeks. Ei ühelgi Hiina ajaloo perioodil pole orjus olnud nõnda levinud kui Hani epohhil. Sel ajal puhkesid eriti sagedasti orjade ja talupoegade revolutsioonilised ülestõusud.

Üks suurimaid ülestõuse oli kuulus „Punakulmude" ülestõus keiser Vang Mangi ajal. See ülestõus algas 18. a. m. a. j. Lu (Šan-Tungi) rajoonis. Liikumise eesotsas seisis talupoegade juht Fang Tšung. Ta pani ette kõigil ülestõusust osavõtjail oma kulmud punaseks värvida, et ta selle tunnusmärgi järgi võiks alati oma poolehoidjaid ära tunda.

Vang Mang saatis „Punakulmude" vastu saja tuhande mehelise armee oma kahe parima väepealiku juhtimisel. Kuid mõlemad väepealikud said lüüa Fang Tšungi väeosalt, milles oli üldse ainult 10 tuhat meest. „Punakulmude" võit oli üldise ülestõusu signaaliks. Viieaastase võitluse tulemusena „Punakulmud" kukutasid Vang Mangi. Ta hukati 23. aastal m. a. j.

Siiski ei toimunud talupoegade seisundis põhilist paranemist. „Punakulmud" ei saanud oma võitu kasutada. Talupojad ei kujutanud endile tollal muud korda peale olemas-

oleva ega kujutlenud selgesti, missugusena uus kord tuleks luua. Seepärast jäid nad lõppude-lõpuks kaotajaiks.

„Kollased turbanid". Rõhutud ei jätnud siiski võitlust ja seadsid endile järgnevais ülestõusudes eesmärgiks oma seisundi parandamise.

Teiseks suurejooneliseks ülestõusuks oli „Kollaste turbanite" ülestõus. Seda nimetati nõnda sellepärast, et sellest osavõtjad kandsid ümber pea kollast sidet. See ülestõus puhkes 184. a. m. a. j. Seda juhtisid kolm venda T š a n g i. Vanim neist oli filosoof ja kuulutas õpetust rõhutute vabastamisest. Ta ise nimetas oma õpetust „teeks suurele vabanemisele". Tema juurde voolas kokku palju järelkäijaid.

Pronksist pühanõu.

Enne seda levitati kuulujuttu, et eelolev aasta toob rahvale vabanemise ja paneb aluse uuele õnnelikule elule. Linnamajadele, templitele, eramajadele ilmusid sõnad „Tsä-Tsõ", mis tähendab: „Saabub uus aeg".

Kõik see tegi keisri äärmiselt rahutuks ja tema käsu peale püüti kinni üle tuhande Tšangi poolehoidja. Kõik nad hukati. Kuid Tšangi pääsenud vennad ei lasknud pead norgu. Nad organiseerisid rahvajutu järgi 36 suurt ja väikest armeed, üldarvuga üle 100 tuhande mehe, ja korraldasid ülestõusu kogu maal. See ülestõus kestis umbes 15 aastat. Selle tulemusena vallutasid „Kollased turbanid" kõik suuremad

linnad. Nad ajasid rikkad maalt välja ning võtsid nende maad ära.

Kõik need talupoegade ja orjade ülestõusud õõnestasid Hani dünastiast keisrite võimu lõplikult. Võõramaised suguharud põhjast ja Kesk-Aasiast kasutasid riigi nõrkust sellel perioodil ja tungisid Hiinasse. Vana riik lagunes, kuid ka uutes riikides, mis seejärel tekkisid, jäi võim rikaste kätte. Rõhutud polnud veel suutelised muutma ühiskondlikku korda. Seepärast vahetasid nad keisreid, kuid elukorraldus jäi endiseks.

§ 27. Vana-Hiina kultuur.

Usund. Hiinlased kummardasid loodusjõudusid ja hingestasid neid. Peajumalus oli taevas, mida austati kui ülimat jõudu ja kõigi maiste hüvede lätet. Preestrid ja ametnikud nimetasid Hiina riiki „Taevaaluseks keisririigiks". See asus nende arvamise järgi vahenditul T a e v a - nimelise jumala juhtimisel. Sellele jumalale püstitati templid kuplitaolise katusega, mis kaeti taeva värvile vastavalt sinisest fajansist või portselanist katusekividega.

Hiinlaste juures oli esivanemate austamine väga arenenud. Vanemal ajal toimusid suursuguste inimeste matmistalituse juures vahel ka inimeste ohverdamised (elusalt matmine). Keiser Tsin Ši-Huangti matustel maeti temaga koos kõik tema lasteta naised, orjad ja teenrid. Hauda aeti ka kõik need meistrid, kes olid kadunud keisrile ehitanud suurejoonelise ja toreda sarkofaagi.

Alles hiljem loobuti inimeste ohverdamisest, säilis ainult loomade ohverdamine.

Kiri. Hiina kirja teke kandub väga iidsetesse aegadesse. Seda võib jälgida hiina hieroglüüfide kuju arengu järgi, mis algul olid õige lihtsad, hiljem aga üha keerukamad. Muistsed hiinlased muutsid pikkamisi hieroglüüfide kuju ja kujun-

dasid sellest kirja, mida hiinlased tarvitavad käesolevalgi ajal. Vanas hiina kirjas oli umbes 2000 märki, nüüd aga loetakse neid üle 50 tuhande. Hiinlased võtsid tarvitusele erilise kirjutuspintsli ja aastal 105 m. a. j. leiutasid paberi.

Selle tõttu, et Hiinas oli kiri olemas juba väga ammu, on kaugetest aegadest meie päevini ulatunud pealiskirjasid pronksnõudel ja koguni terved raamatud (kroonikad).

Tuntuim Vana-Hiina mõttetark oli Kung Futse (VI sajandil e. m. a.). Ta õpetas austama esivanemaid, kuulama vanemate sõna, pidama vanu kombeid ja seadusi. Ta püüdis kõiges säilitada vana-hiina kultuuri. Tema õpetus levis hiljem laialt kogu Hiinas.

Hiljem leidis Hiinas levikut ka budhism, mis laenati Indiast.

Hiina kirja eri kujud.

„Suur Hiina müür". Mälestusmärkide seas, millede järgi võib otsustada vana-hiina kultuuri üle, omab suurt tähtsust ülalmainitud „Suur Hiina müür" ehk „Kümne tuhande *li* müür" (umbes 2500 km). Seda suurejoonelist ehitist uuendati ja täiendati kuni XIV sajandi lõpuni m. a. j. Müür ehitati algul tambitud savist ja mullast. Hiljem hakati seda katma telliskividega ja suurte kiviplaatidega. Ta kulgeb läbi tasandike ja mägede, lõigates läbi ka Huangho jõe jooksu. Müüri kõrgus ulatub 10 m, paksus alusel 6 m. Kogu ta pikkusel kerkivad üksteisest teatud vahemaa tagant nelinurksed massiivsed tornid, millede all on

suured läbikäigud. See müür ehitati põhjapoolsete rändrahvaste (hunnide) kallaletungide vastu.

Teadus. Hiinas leidsid laia levikut niisugused teadused nagu matemaatika, astronoomia ja meditsiin. Kõigist neist teadustest pühendati eriti suurt tähelepanu astronoomiale. Hiina keisrid kutsusid mitmel korral kokku komisjone, kellele tehti ülesandeks kalendri ja varjutusaegade kindlaksmääramine. Varjutusi loeti halbadeks enneteks ja kui astronoomide komisjon ei määranud nende saabumisaega ette kindlaks, siis laskis keiser vahel hukata kõik komisjoni liikmed.

Kung Futse.

Hiinlased tundsid iidsest ajast magneti ja magnetnõela omadusi, kuid neil polnud vajadust seda kasutada meresõiduasjanduses, sest nad sõitsid ainult mööda rannikut ja saarelt saarele. Hiinlased leiutasid samuti püssirohu, mida nad kasutasid ilutulestiku jaoks.

Nii oli Hiinal samuti kui Egiptusel ja Mesopotaamialgi küllaltki kõrge kultuur. Paljud Hiina kultuurisaavutised kandusid juba muiste teistesse maadesse: Indiasse, Araabiasse. Pärastpoole siirdusid need ka Euroopasse (näiteks magnetnõel, paber jt.).

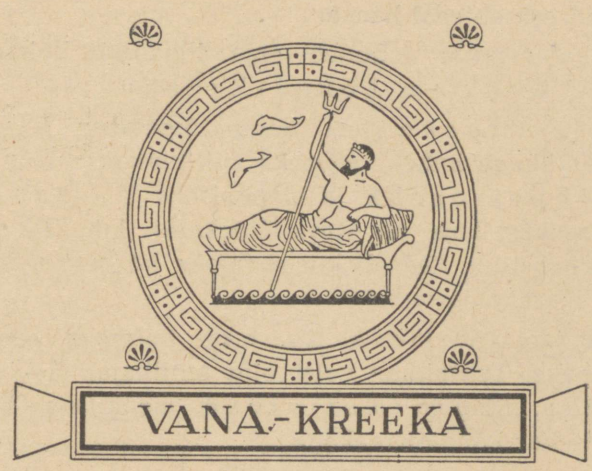

I. Kreeka vanim periood.

§ 28. Maa ja selle rahvastik.

Kreeka loodus. Vana-Kreeka võttis oma alla Balkani poolsaare lõunaosa, Egeuse mere saared ja Väike-Aasia ranniku. Kreeka mandrit uhub kolmest küljest meri. Ta kaldad pole igal pool ühesugused.

Kreeka idarannik on maakeral üks lõhestatumaid ja laherikkamaid. Meri on seal vaikne ja suure hulga sobivate ja ohutute sadamatega. Kreeklased võisid siit rannikult varakult teostada kaugeid merereise. Algul ulatusid need Egeuse mere saartele ja Väike-Aasia rannikule. Hiljem tungisid nad Hellespontose (Dardanellide) kaudu Propontisesse (Marmara merre) ja Traakia Bosporuse kaudu koguni Musta mere põhjarannikuni.

Kreeka lääne- ja lõunarannik on vähe lõhestatud, kaljune ja rohkete leetseljakutega. Sadamate ehitamiseks sobivaid lahti esineb seal harva.

Kreeka manner jaguneb oma looduselt kolme ossa: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Kreekaks.

Põhja-Kreeka just nagu lõigatakse Pindose mäeseljandikuga kaheks suureks piirkonnaks: lääne pool asuvaks Epeiroseks ja idapoolseks Tessaaliaks. Põhja-Kreekast käis tee Kesk-Kreekasse läbi Thermopüla kitsustiku. See oli kitsas rajake kõrgete mägede ja jääraku merekalda vahel.

Mäed jaotavad Kesk-Kreeka mitmeks iseseisvaks maakonnaks. Tuntuimad neist olid antiikajal Boiootia ja Atika. Mägine Korintose maakitsus ühendab Kesk-Kreekat Lõuna-Kreekaga.

Lõuna-Kreekat nimetati Peloponnesoseks. Selles osas asusid viljarikkad maakonnad: Messeenia, Lakoonia ja Argolis.

Tähtsamad saared asetsevad Kreekast ida pool Egeuse meres. Suuremad neist on: Euboia — Kesk-Kreeka ranniku lähedal, Lesbos, Chios, Samos, Rhodos — Väike-Aasia lääneranniku ja Kreeta — Egeuse mere lõunaosas. Väiksemaist saartest paistsid silma Deelos, mida kreeklased pühaks pidasid, ja Paros, mis oli kuulus oma rikkalike lumivalge marmori kihtidega.

Kreeka kliima on mõõdukalt soe ja väga tervislik; ta loodus on mitmekesine ja kaunis. Mägised alad olid vanasti kaetud männi-, tamme-, pöökpuu- ja kastanimetsadega. Orgudes kasvasid igihaljad küpressid, loorberid ja oleandrid. Mäekallakuil kasvatati viinapuid ja oliivisalusid. Orgude viljakandvais osades külvati viljataimedest peamiselt otra.

Kreeka pinnas ei paistnud silma viljakusega ja nõudis hoolikat harimist. Seepärast evis majanduses suurt täht-

sust karjandus. Peeti peamiselt toidus vähe nõudlikke kariloomi: sigu, kitsi ja lambaid. Tessaalias ja Argolises tegeldi hobusekasvatamisega.

Rahvastik. Vanad kreeklased nimetasid oma maad Hellaseks ja endid helleenideks. Helleenid jagunesid mitmesugusteks suguharudeks. Tuntud on neli kreeka peasuguharu: aioolia, dooria, ahhaia ja joonia suguharu.

Kreeka muistendid jutustavad rohkesti kreeka suguharude liikumisest ja ühtede suguharude vallutamisest teiste poolt. Nii näiteks alistati helleenide poolt pelasgid, kes hiljem sulasid nendega ühte; pelasgid olid muistendi järgi Kreeka ürgelanikud. Teine muistend jutustab, kuidas doorlased liikusid Kesk-Kreekas asuvast Doorisest Peloponnesosse ja vallutasid selle pikkamisi.

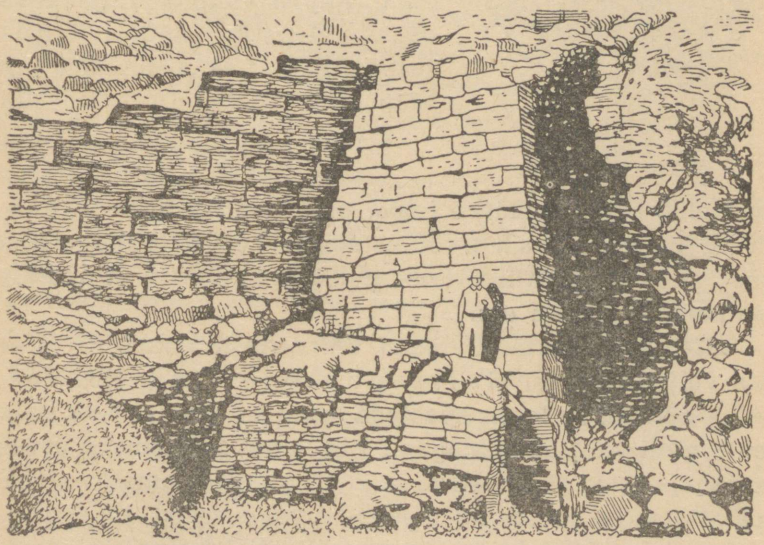

Muistse Trooja müürid.

§ 29. Kreeta-mükeene kultuur.

Väljakaevamised. Schliemann. Kreeka ajaloo vanimat perioodi tunneme praegusajal muististe järgi, mis on avastatud väljakaevamistel: ehitiste, relvade, tarberiistade jne. jäänuste järgi. Varemalt tundsid õpetlased vanimat perioodi ainult kahe tuntud poeemi „Iliase" ja „Odüsseia" järgi. Need poeemid jutustavad Trooja sõjast. See sõda toimus kreeklaste ja troojalaste vahel Väike-Aasias (Trooja juures). Mingisuguseid muid mälestusmärke sellest Kreeka ajaloo kaugest perioodist tollal polnud. Seepärast arvasid õpetlased, et sündmused, mida kirjeldavad „Ilias" ja „Odüsseia", on lihtsalt välja mõeldud. Kuid hiljem selgus väljakaevamistest, et paljugi, millest jutustatakse „Iliases" ja „Odüsseias", on tõepoolest sündinud.

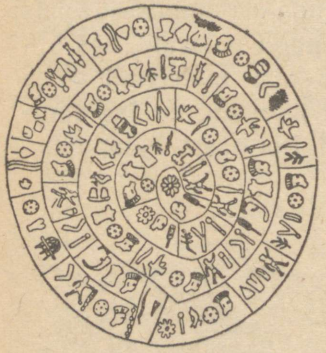

Egeuse kirjamärkidega diskos Faistosest.

Esimene, kes püüdis „Iliases" ja „Odüsseias" esitatud sündmuste esemelisi mälestusmärke leida, oli saksa õpetlane Heinrich Schliemann. Jutustatakse, et teda ahvatlesid need poeemid juba noorusest peale ja ta uskus, et nad kirjeldavad tegelikku elu.

1870. a. siirdus Schliemann Väike-Aasia rannikule ja algas väljakaevamisi Hellespontose juures Hissarliki künkal. Ta lootis avastada muistset Troojat, kus muistendi järgi valitses kuningas Priamos. Schliemann arvas, et Trooja linna jäänused asuvad kõige madalamates pinnasekihtides ja seepärast ei pööranudki erilist tähelepanu keskmistele kihtidele, mis purunesid väljakaevamiste juures. Sellega aga tegi Schliemann vea, sest koos nende keskmiste

kihtidega hävitaski ta selle Trooja mälestusmärgid, mida ta otsis. Hiljem pööras sellele tähelepanu üks ta abilisi, kes leidis just selle Trooja, mida kirjeldab „Ilias".

Pärast mitmeaastast väsimatut Trooja väljakaevamise tööd sõitis Schliemann Balkani poolsaare lõunaosa. Seal toimetas ta väljakaevamisi kreeklaste juhi Agamemnoni linnas Mükeenes. Juba ta esimesi samme kroonis üllatav edu. Ta leidis otsekohe mitu hauda, milledest avastas surnute toredaid ehiseid: kuld- ja hõbeilustisi, kuldmaske, mis pandi surnutele näole, samuti kaunilt väljatöötatud relvi. Seejärel avastas Schliemann akropolise (linnuse) müüride jäänused, mis olid laotud massiivseist kividest. Niisuguseid massiivseid kiviehitisi nimetasid kreeklased kükloopilisiks. Eriti paistis oma iluga silma kahe kivist lõvikujuga värav. Samuti avastati suur hauakamber, mille Schliemann nimetas kuningas Atreuse (Agamemnoni isa) varakambriks. Hiljem teostas Schliemann väljakaevamisi ka teistes Kreeka osades. Sealt leidis ta samuti mälestusmärke, mis sarnlesid Mükeene omadega. Kõik need kõnelevad varasest, ülivanast kultuurist, mida nimetatakse mükeene kultuuriks.

Evans. Knososе palee. Pärast Schliemanni tegi Kreeta saarel ülitähtsaid avastusi peamiselt inglise õpetlane Evans. XX sajandi algul toodi siin Evansi juhtimisel toimunud väljakaevamiste tulemusena päevavalgele veelgi vanema kui mükeene kultuuri mälestusmärke. Kaevati välja kaks lossi — Knososes ja Faistoses.

Eriti üllatavad oma suurusega Knososе palee jäänused, mis koosnevad hulgast ruumidest. Kreeka muistendi ainetel nimetas Evans ta kuningas Minose paleeks. Kreeka muistendite seas esineb jutustus sellest, kuidas Kreeta võimas kuningas Minos käskinud osaval meistril Daidalosel ehitada Knososesse suure palee. Selles oli hulk suuri ja

väikesi saale ning koridore, milledes võis kergesti ära eksida. Seda paleed nimetati labürindiks.

Kreetal avastati samuti teisigi ehitisi: töökodasid, ladusid, toredaid hauakambreid, väikesi losse jne. Kunsti ja käsitöö mälestusesemeist on meie päevini säilinud peamiselt ilusaid savinõusid kunstipäraste kirjatistega, pronkskujukesi, relvi jne. Ruumide siseseinad, nõud ja muud kodused tarbeesemed on kaunistatud mitmesuguste rahva elu kujutavate piltidega. On kujutatud naiste tantsu, meeste rusikavõitlust, sõdurite sõjaretki; vahel joonistati loomi, härjajahti, samuti lilli ja mitmesuguseid mustreid.

Mükeene lõviväravad.

Kreetalt leiti samuti kirjalikke mälestusmärke, kuid õpetlased pole neid suutnud seni lugeda. Seepärast teame paljudestki Kreeta eluavaldustest alles vähe.

Meil on teada, et Kreeta riik oli tugev ja oli suhtlemises mõningate suurte Idamaa riikidega (näit. Egiptusega).

Kreeta kultuur sarnleb paljuski mükeene kultuuriga; nii üks kui teine esines III ja II aastatuhandel e. m. a. ja on tuntud ühise kreeta-mükeene kultuurina. Seega õitses seegi kultuur selsamal ajal, kui eksisteerisid Egiptus, Babüloonia ja teised Idamaa riigid.

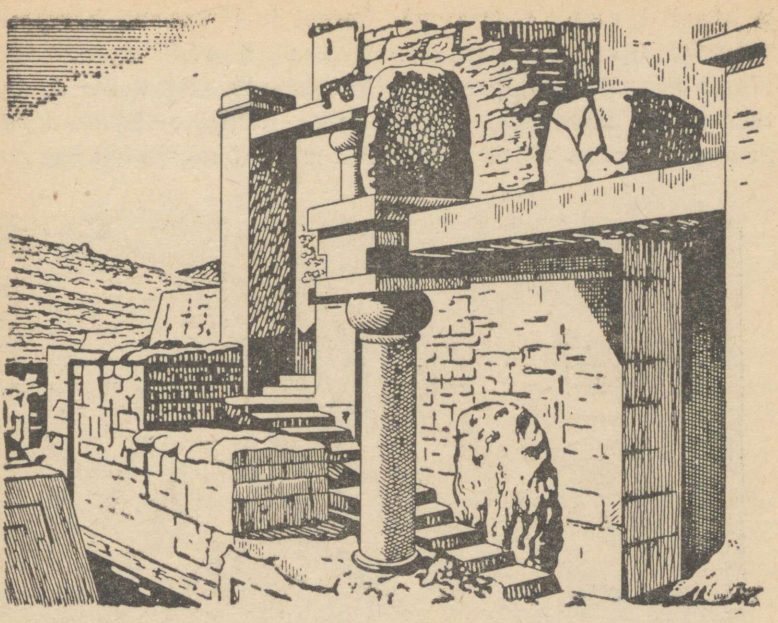

Knososе lossi varemed.

§ 30. Kreeka usund.

Müüt maailma algusest. Kreeka kultuur kujunes sellal, kui inimesed tundsid alles vähe nende poolt tähelepandavate loodusnähtuste põhjusi. Siis olid kreeklased jõuetud võitluses loodusega. Seepärast seletasid nad nähtusi mingisuguste jumalike jõudude tegevusena. See avaldus ka kreeka usundis.

Oma vaateid maailma tekkele ja algusele väljendasid kreeklased arvukais fantastilisis muistendeis ehk müütides. Nende müütide põhjal polnud algul olemas ei eraldi maad, vett ega taevast. Kõik see asus kaose ehk korratuse seisundis. Siis eraldusid sellest kaosest jumalatar G a i a (maa)

ja jumal Uranos (taevas). Gaiast ja Uranosest sündisid võimsad titaanid. Uranos, kartes, et lapsed võiksid talt võimu ära võtta, sulges titaanid maa alla sügavasse kuristikku. Kuid ühel neist, Kronosel, õnnestus titaanid vabastada. Kronos võttis nende abil isalt võimu ja hakkas ise

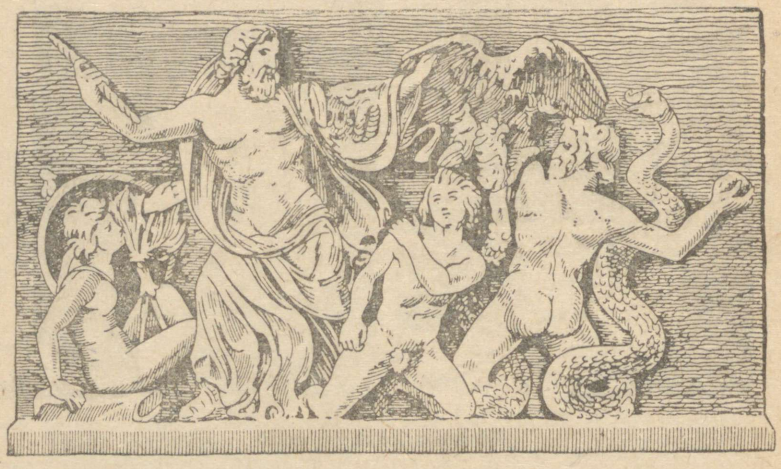

Jumalate võitlus titaanidega.

maailma valitsema. Seda jumalat asendas omakorda peale ägedat sõda ta noorim poeg Zeus.

Zeus ja teda ümbritsevad jumalad elasid muistendi järgi Olümpose mäel (Tessaalias), mispärast kreeklased nimetasid neid olümplasteks.

Kreeka jumalad. Peale võitu jaotas Zeus enda ja oma poolehoidjate vahel võimu kogu maailma üle. Teda ennast peeti kõue ja välgu jumalaks. Ta naine Hera sai taeva valitsejaks. Oma venna Poseidoni hooleks andis Zeus mere, teise venna Hadese hooleks allmaailma valitsemise. Apollon sai valguse ja luulekunsti jumalaks; tema valit-

suse all olid üheksa teadusi ja kunste kaitsvat muusat. Tule ja sepinduse jumalaks oli lonkur Hefaistos, ilu jumalatar oli Afrodite, sõja jumal oli Ares ja tarkuse jumalatar — Athena.

Üldse oli igal inimese majanduslikul tegevusharul oma kaitsejumal: põllundust kaitses Demeter, viinapuude kasvatust Dionüsos, kangrutööd Athena, kaubandust Hermes, jahindust Artemis.

Peale nende üld-kreeka jumalate olid igal Kreeka maakonnal veel oma kohalikud jumalad, kes elasid metsades, lätetes, aasadel ja mägedes. Niisugust paljude jumalate austamist nimetatakse polüteismiks (paljujumaluseks).

Kreeklased pidasid oma jumalaid surematuiks ja kõikvõimsaiks. Siiski polnud ka jumalad vabad muredest, sest nende nagu inimestegi üle valitses vältimatu saatus. Kreeklased nimetasid teda Moiraks. Selles saatuse usus ilmnes kreeklaste hirm neile tundmatute loodusjõudude ees. Kreeklased mõtlesid, et saatuse (Moira) eest ei pääse keegi, et ta juhib nii inimeste kui ka jumalate elu.

Jumalate elukorraldust Olümposel kujutlesid kreeklased samasugusena kui inimestegi elu. Jumalaid kujutati rikkalikus rõivastuses, ülikaunis relvastuses ja võimu tunnustega. Nad tuletasid paljus meelde aristokraate („paremaid inimesi"), kes valitsesid rahva üle. Jumalaid kummardades õppisid inimesed austama ka rikkaid aristokraate.

Jumalate kujutlemist inimeste näol nimetatakse antropomorfismiks.

Inimeste teke. Prometheus. Inimeste tekke kohta oli kreeklastel mitmesuguseid muistendeid. Ühe muistendi ehk müüdi järgi loonud inimesed savist ja veest titaan Prometheus. Teise müüdi järgi muutnud Prometheus inimesed mõistuseta olenditest arukaiks ja osavaiks. Ta tegi seda

sel viisil, et varastas Zeusilt tule ja õpetas inimesi seda kasutama.

Prometheuse peale vihastunud Zeus karistas teda karmilt. Ta käskis Prometheuse raudahelatega kaugel Kaukasuses ligipääsematu kalju külge neetida ja saatis iga päev tema juurde kotka, kes nokkis titaani maksa. Kuid Prometheus talus kõik kannatused mehiselt ega alistunud Zeusile.

Prometheuse müüdis väljendub kreeklaste austus kangelase mehisuse ja kindluse ees, kes ei kartnud välja astuda jumalate vastu ega võtta endale karme kannatusi.

Zeus.

Inimestele kingitud tule eest karistas Zeus mitte ainuüksi Prometheust, vaid ka inimesi. Ta tegi seda nii. Ta sulges kõik mured ja viletsused laekasse, mis sattus kaunitar P a n d o r a kätte. See naine oli kuulus mitte ainult oma iluga, vaid ka äärmise uudishimuga; näinud laekakest, otsustas ta selle avada. Niipea kui Pandora avas kaane, lendasid laekast välja kõik õnnetused ja hädad ja levisid kähku inimeste seas.

Müüt neljast ajastust. Kreeklastel oli inimlike hädade tekke kohta veel teinegi müüt. Algul, veel enne Zeusi, kui valitses alles K r o n o s, olid kõik inimesed õnnelikud. See oli k u l d n e a j a s t u. Kuid aja jooksul kadus rahu inimeste hulgast. Inimesed hakkasid üksteist kadestama, sageli tekkis vaidlused ja tülid. Saabus h õ b e d a n e a j a s t u.

Hõbedase ajastu järel tuli v a s k a j a s t u. Inimesed õppisid taguma vaskrelvi ja hävitasid üksteist ägedates sõdades. Lõpuks saabus kõige halvem aeg — r a u d a j a s t u, mil maa peale enam üldse ei jäänud tõde ega õiglust. Inimesed petsid, riisusid ja tapsid üksteist.

Nõnda püüdsid kreeklased naiivselt seletada raskusi ja ebaõiglust inimelus.

§ 31. Kangelasmüüdid.

Herakles. Vanade kreeklaste rohkete muistendite hulgast paistavad eriti silma müüdid pooljumalaist, keda kreeklased nimetasid k a n g e l a s t e k s. Kangelastele omistasid kreeklased üleinimlikku füüsilist jõudu või erilist kavalust ning mõistust. Paljud kangelased andsid kreeka muinasluGude järgi oma jõu ja võimed inimeste abistamiseks. Nad hävitasid koletisi, metselajaid, röövleid, kes segasid inimeste normaalset ja rahulikku elu. Neis kangelasmüütides peegelduvad paljude inimpõlvede vaev ja pingutused võitluses metsiku loodusega ja eluraskustega kaugetel aegadel. Nende raskuste ületamise kirjutas rahva fantaasia tavaliselt üksikute kangelaste arvele.

Aheldatud Prometheus ja Atlas.

Kõige enam jutustasid kreeklased H e r a k l e s e ebatavalisist kangelastegudest. See oli kreeka mütoloogias tõeline rahvuskangelane, vägev töömees ja kannataja. Vaatamata kõigile oma suurejoonelistele vägitegudele pidi Herak-

les jumalate käsul seisma tühise ja omakasupüüdliku kuninga orjuses.

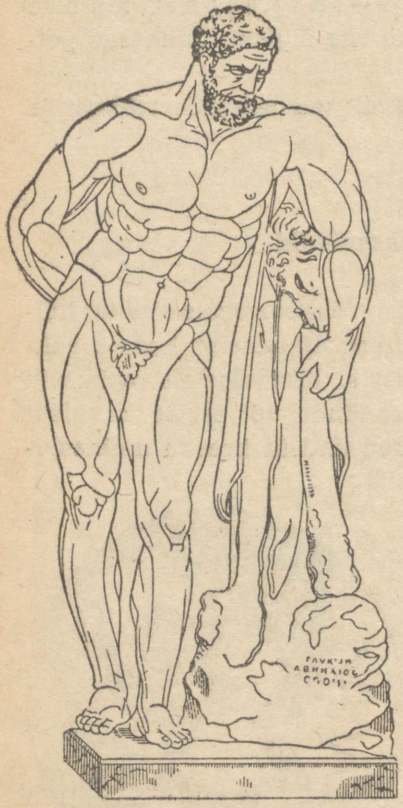

Herakles.

Herakles sooritas palju imetegusid: ta tappis lõvi, kes oli tekitanud hirmu inimestes ja söönud ära Nemea linna (Argolises) elanike karjad; teises kohas tappis ta kohutava üheksapäise hüdra, kes sõi inimesi ja loomi. Arkaadias surmas Herakles hirmsad linnud, kel olid vasest küüned ja nokad. Muistend jutustab samuti, et ta käinud kalju juures, kus vaevles Zeusi poolt kinni needitud Prometheus. Herakles tappis kotka, kes õgis Prometheuse maksa, ja vabastas inimeste eest kannataja.

Oma rännakute aegu Kaukasusest kuni Hispaaniani purustas Herakles tõkke Vahemere ja Atlandi ookeani vahel: osa kive heitis ta Hispaania poolele, teise osa Aafrika poolele. Nõnda tekkisid kaks suurt kaljut, mida kreeklased nimetasid „Heraklese sammasteks" (praeguse Gibraltari väina juures).

Antaios ja Herakles. Hispaaniast suundus Herakles Liibüasse (Aafrikasse). Siin kohtus ta kuulsa ja võitmatu kangelase Antaiosega.

Muistendi järgi oli Antaios merejumala Poseidoni ja maa

Athena.

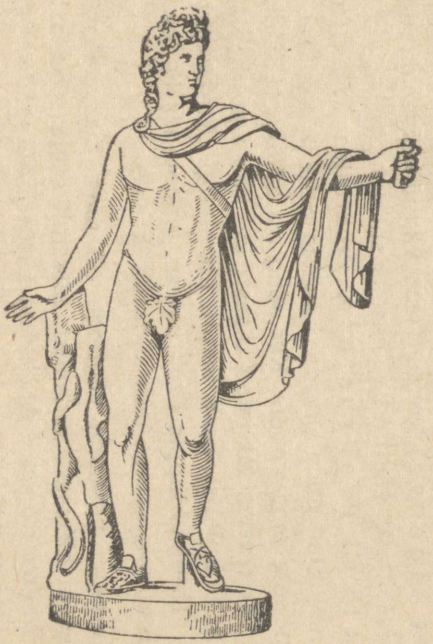

Apollon.

Artemis.

jumalatari Gaia poeg. Iga kord, kui Antaiosel võitluses vastasega kitsas kätte tuli, puudutas ta maad. Emakese-maa käest sai ta uut jõudu juurde, muutus võitmatuks ja hävitas iga võõra, kes tuli tema maale.

Kuid Antaiosel oli nõrk koht — oht saada mingil viisil lahutatud emakesest-maast. Seda nimelt võttis arvesse ka Herakles, kui ta kohtas Antaiost. Võitluses selle kuulsa kangelasega kiskus Herakles ta maast lahti, tõstis õhku ja kägistas ära.

Peale arvutuid vägitegusid võttis Zeus lõpuks Heraklese taevasse ja ta sai jumalaks.

Theseus. Atika peakangelaseks loeti Theseust, kuningas Aigeuse poega. Tema vägitööd meenutavad paljus Heraklese vägitöid. Theseus surmas Atika kõige julmema röövli Prokrustese. Prokrustes kutsus mööduvad teekäijad enda juurde, kostitas neid ja seejärel käskis neil puhata oma voodis. Kui säng oli külalisele lühike, siis raius Prokrustes tal jalad otsast; kui see aga oli pikk, siis venitas ta külalist. Seda voodit nimetatigi „Prokrustese sängiks". Theseus tappis Prokrustese, langetades ta tema oma voodisse, mis osutus talle liiga lühikeseks.

Theseuse peamine vägitegu oli oma maa vabastamine raskest ja hirmsast andamist, mis tuli saata Kreeta kuningale Minosele. Iga üheksa aasta järel saadeti Minosele seitse neidu ja seitse noormeest, kelle ta andis süüa Minotaurosele. See oli inimkeha ja härjapeaga koletis, kes elas labürindis.

Selle vägitöö raskus ei seisnud mitte niivõrd selles, et surmata hirmus koletis, kuivõrd selles, et pärast labürindist välja pääseda. Kuid Minose tütar Ariadne armus Theseusesse ja andis talle niidikera. Theseus sidus niidi sissekäigu juurde, tungis labürinti, surmas Minotaurose ja leidis seejärel niidi abil väljapääsu labürindist.

Heraklese ja Antaiose võitlus.

Sõites sellele vägiteole ütles Theseus isale, et kui kõik lõpeb õnnelikult, siis tõstab ta laevale valged purjed. Õnnetuse puhul jäetakse aga laevale mustad purjed peale. Kuid võidust joovastatud Theseus unustas selle ja sõitis mustade purjedega. Aigeus, kes kogu aja ootas kaldal laeva, nägi musti purjesid ja otsustas selle järgi, et Theseus on hukkunud. Meeleheites viskus ta merre. Sellest ajast peale, kõneleb muistend, hakati seda merd nimetama E g e u s e mereks.

Oidipus. Boiootias ja Atikas jutustati müüti Boiootia kuninga L a i o s e pojast O i d i p u s e s t. Oidipus kasvas võõrsil, tundmata oma vanemaid. Kord teel Boiootia pealinna Teebasse kohtas ta kedagi vanakest, kes ei tahtnud talle teed anda. Oidipus läks temaga tülli ja surmas riiu keskel vanakese ja tema teenrid. Pääses ainult üks teener, kes jooksis minema. See vanake oli Oidipuse isa, kuid Oidipus ei teadnud seda ja jätkas rahulikult oma teed.

Peagi jõudis ta Teebasse, kus tollal elutses linna lähedal kaljul hirmus koletis S f i n k s. See oli pooliti lõvi, pooliti naine. Igale möödakäijale esitas Sfinks mõistatuse ja kes seda ära ei mõistatanud, selle tappis ta. Oidipus otsustas rahva sellest koletisest vabastada. Oli teada, et Sfinks hukkub, kui keegi lahendab ta mõistatuse. Kui Oidipus astus koletise juurde, siis küsis see temalt: „Kes käib hommikul

neljal jalal, päeval kahel ja õhtul kolmel jalal?" Oidipus lahendas selle mõistatuse, öeldes, et see on inimene: varases lapsepõlves roomab ta, suuremaks kasvades käib ta kahel jalal, aga vanas põlves tarvitab ta keppi. Siis kukutas Sfinks end oma kaljurünkalt alla ja hukkus.

Tänulikud teebalased kutsusid Oidipuse kuningaks Laiose asemele, kelle nende arvates olid tapnud röövlid. Oidipusele anti naiseks Laiose lesk Iokaste, s. o. Oidipuse ema.

Mõne aja pärast tabas Teebat hirmus taud, mis viis palju inimesi hauda. Muistendi järgi teatanud jumalad, et see õnnetus ei lakka enne, kui teebalased ajavad minema selle, kelle käed on rüvetatud Laiose verega. Ori, kes oli Laiosele kallaletungi puhul pääsenud, tundis Oidipuse ära ja teatas talle, et tema tappiski Laiose teel Teebasse. Meeleheites pistis Oidipus enda pimedaks ja läks maapakku.

§ 32. Argonautide müüt.

Argonautide retk. Retke eesmärk. Kreeka müütides peegelduvad samuti kreeklaste sõja- ja mereretked kaugetele maadele. Nii kirjeldab üks poeem kreeka kangelaste meresõitu Argo-nimelisel laeval, mille järgi neid kangelasi nimetatakse argonautideks (kreeka keeles „Argol sõitjateks"). Retke juhiks oli Tessaalia kangelane Jason, kellele kuningas Pelias tegi ülesandeks ära tuua kuldvillak (nõidusliku jäära nahk), mida hoiti kaugel Kolchises (Kaukasuses). Kuldvillaku kättesaamiseks tuli Jasonil teostada pikk ja ohtuderikas teekond Musta mere idarannikule.

Kuningas Fineus. Ühe esimesi vägitegusid teostasid argonaudid, kui nad olid jõudnud poolsaarele, kus elutses kuningas Fineus, kes oli kord vihastanud Zeusi; Zeus oli ta selle eest pimedaks löönud ja saatnud ta kallale met-

sikud linnud harpüiad. Harpüiadel oli raudne nahk ja küüned. Nad võtsid ära pimeda Fineuse jaoks valmistatud toidu ja lendasid minema. Fineuse teenrid raiusid harpüiasid mõõkadega, kuid ei suutnud neile midagi teha. Kuningas Fineust ähvardas näljasurm. Kuid selleks ajaks jõudsid kohale argonaudid. Nad ajasid harpüiad minema, vabastasid pimeda Fineuse ja päästsid ta näljast.

Ujuvad kaljud. Edasi tuli argonautidel läbi elada veel rida seiklusi. Nii pidid nad läbi sõitma kahe hiigelkalju vahelt. Need kaljud ujusid meres teineteise lähedal ja läksid iga kord kokku, kui nende vahele ilmus mingi ese.

Argonaudid kasutasid kavalust: lähenenud kaljudele, lasksid nad lahti tuvi, kes ruttu lendas kaljude vahelt läbi. Kaljud lähenesid teineteisele, kuid said kinni ainult tuvi sabast. Niipea kui kaljud uuesti eemaldusid, sõitsid argonaudid kiiresti nende vahelt läbi. Kaljud jõudsid laeval ära murda ainult tüki ahtrit.

Kuldvillak. Nõnda jõudsid argonaudid peale rohkearvulisi seiklusi lõpuks Kolchisesse. Kuldvillakut oli väga raske kätte saada. Ta asus hiies, kus rippus puu otsas. Seda puud valvas hirmus draakon. Kuid argonautide juht Jason sai abi Kolchise kuninga tütrelt, nõiatar Medeialt. See valmistas draakoni uinutamiseks kooke ja minnes hiide andis need draakonile. Viimane kargas kohe kookide kallale, sõi need ära ja uinus. Sel ajal võttis Jason kuldvillaku ja pöördus laevale. Pärast seda sõitis ta tagasi oma kodumaale. Temaga koos sõitis ka Medeia, kes oli hakanud teda armastama. Tagasiteel juhtus nendega uusi seiklusi.

Orfeus. Nii jutustatakse laulik Orfeusest, kes asus laeval ja oma muusikaga päästis argonaudid merekoletiste käest. Orfeus mängis ja laulis nõnda hästi, et tema laulu jäid kuulatama mitte ainult inimesed, vaid isegi loomad, metsad ja mäed. Ja kui argonaudid sõitsid mööda mereneitsidest, heledahäälelistest sireenidest, hakkas Orfeus

mängima ja võlus nad mänguga. Sireenid unustasid kõik ja lasksid argonaudid mööda.

Selle müüdi muinasjutuliste sündmuste taga peituvad muistsete kreeklaste mälestused nende varasemaist kaugetest teekondadest metalli, eriti vase ja kulla järele. Kuldvillaku all mõeldakse kulda, mida muiste saadi Kolchises.

§ 33. Vana-kreeka eepos. „Ilias".

Homerose lugulaulud. Tuntuimad kreeka muinaslood sisalduvad lugulauludes „Ilias" ja „Odüsseia". Rahvajutu järgi oli nende lugulaulude autoriks Väike-Aasiast pärit pime laulik Homeros.

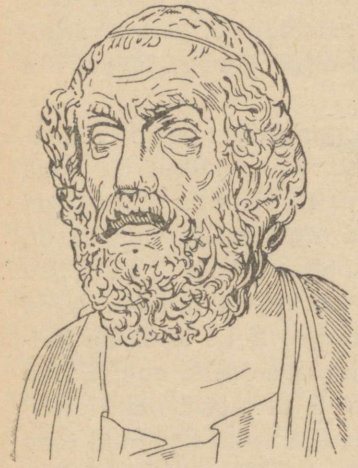

Homeros.

Seitse kreeka linna on tülitsenud omavahel au pärast olla Homerose kodulinn, kuid ükski neist pole suutnud tõestada, et Homeros oleks just seal sündinud. „Ilias" kirjeldab Trooja sõja viimase, kümnenda aasta sündmusi. Enne seda aastat toimunud sündmustest ja sõja lõpust jutustavad teised kreeka müüdid.

Tüliõun. Kreeklased uskusid, et kõik suuremad sündmused maa peal sünnivad jumalate tahtmist mööda. Trooja sõja kohta jutustasid nad samuti, et selle olid välja kutsunud jumalad ise, kes sellest koguni ise osa võtsid, ühed aidates kreeklasi, teised troojalasi. Sellest, kuidas tekkis sõda, jutustati järgmist.

Tessaalia kuninga Peleuse pulmapeole merejumalatari Thetisega olid kutsutud kõik jumalatarid

peale tülijumalatari Erise. Raevunud Eris otsustas pidulised tülli ajada, ja kui jumalad ja jumalatarid lauda asusid, viskas ta nende keskele õuna pealkirjaga: „Sellele, kes on kõigist kauneim".

Kohe süttis jumalatariде vahel vaidlus selle üle, kellele see õun peab kuuluma. Eriti vaidlesid kolm jumalatari: Hera, Zeusi abikaasa, Athena, tarkuse jumalatar, ja Afrodite, ilu jumalatar. Nad pöördusid tüli lahendamiseks Zeusi poole, kuid see ei tahtnud olla neile kohtunikuks ja saatis nad Trooja kuninga Priamose poja Parise juurde. Jõudnud Parise juurde, püüdis iga jumalatar teda enda poole meelitada: Hera lubas, kui ta valib tema, teha ta kogu maailma valitsejaks, Athena — suureks kangelaseks ja targaks, Afrodite aga lubas talle naiseks maailma kauneima naise. Nooruk Paris eelistas viimast ja määras õuna Afroditele. Sellest ajast peale vihkavad Athena ja Hera Parist ja temaga koos ka kogu Trooja rahvast. Afrodite aga, täites oma lubadust, aitas Parisel ära röövida kaunitar Helena, Sparta kuninga Menelaose naise.

Trooja sõja algus. Menelaos otsustas Helena tagasi tuua ja solvamise eest kätte maksta. Tema poolt olid kõik Kreeka kuningad; nad otsustasid troojalaste vastu sõtta minna ja kogu sõjaväe ülemjuhatajaks sai Mükeene kuningas Agamemnon, Menelaose vend. Kümme aastat kestis see sõda; sellest võttis osa palju Kreeka kui ka Trooja kangelasi. Kuulsaimad kangelased olid kreeklaste poolel Peleuse poeg Achilleus ja troojalaste poolel Priamose poeg Hektor.

Achilleuse ja Agamemnoni tüli. Sõja algul, senikaua kui lahinguist võttis osa Achilleus, olid kreeklased troojalastest üle ja viimased ei söandanud oma linnuse müüride vahelt välja tulla. Aga kui Agamemnon solvas Achilleust, võttes talt ära naisvangi, siis loobus Achilleus edasisest sõjast osa

võtmast. Troojalased muutusid südikamaks ja hakkasid kreeklasi võitma. Nad lähenesid juba kreeklaste laevadele ja ähvardasid need ära põletada, kuid Achilleus, vaatamata kõigile palvetele, haudus ikkagi veel viha Agamemnoni vastu ega tahtnud teda aidata. Kuid seal tuli kreeklastele appi Achilleuse lähim sõber Patroklos. Ta keelitas Achilleust andma temale oma sõjarüü ja lubada kreeklasi aidata. Patroklos riietus Achilleuse rüüsse ja viis kreeklased enda järel lahingusse. Troojalased pidasid Patroklost algul sõjarüü tõttu Achilleuseks endaks ja hakkasid põgenema. Patroklos surmas siis paljugi vaenlasi, kuid Trooja väravas astus Patroklose vastu Hektor ja surmas ta. Patroklose laipa ei õnnestunud tal kaasa viia, kuid ta võttis Patroklose seljast Achilleuse rüü ja riietus sellesse.

Achilleuse leppimine kreeklastega. Kui teade Patroklose surmast jõudis Achilleuseni, kahetses ta kibedasti oma tüli kreeklastega ja otsustas nendega leppida, et uuesti troojalaste vastu võidelda. Achilleus tahtis neile, eriti aga Hektorile, oma sõbra surma eest kätte maksta. Kuid ta ei saanud kohe võitlusse astuda, sest tal puudus sõjarüü. Siin aitas teda ta ema, jumalatar Thetis. Ta läks sepisekunsti- ja tulejumala Hefaistose juurde ja see sepistas tema palve peale Achilleusele sellise kauni rüü, millist seni polnud veel ühelgi kangelasel.

Achilleuse ja Hektori võitlus. Riietunud uude rüüsse, tõttas Achilleus otsekohe lahingusse. Ta võitles ägedasti. Ta surmas palju troojalasi, teised pöördusid põgenema. Ainult Hektor ei tahtnud arglikult põgeneda ja jäi talle lähenevat Achilleust ootama. Asjata palusid linnusemüürilt Hektorit ta isa ja ema tulla linna ja mitte Achilleusega võidelda. Hektor ei lasknud end kõigutada. Tõsi küll, kui kohutav Achilleus talle rüü särades üsna ligi tuli, värahtas Hektor, kuid ületanud oma kartuse, astus ta Achilleusele otse vastu.

Hektor võitles Achilleusega vaprasti, kuid ta ei suutnud oma odaga läbistada rüüd, mille oli sepistanud Hefaistos. Peale pikka võitlust surmas Achilleus Hektori. Enne surma palus Hektor Achilleust mitte lasta ta laipa teotada. Kuid Achilleus oli halastamatu. Tapnud vaenlase, sidus ta tema laiba oma lahinguvankri külge ja lohistas laagrisse kaasa. Hektori isa ja ema ning troojalased nägid seda kõike linnuse müüridelt ja, suutmata Hektorit aidata, nutsid kurvalt suure häälega.

Achilleuse surm. Kuid Achilleuski ei elanud kaua. Hektori vend Paris surmas Achilleuse, sihtides osavalt noole tema ainukesse tabatavasse kohta — kanda. Achilleust oli väga raske surmata, sest ema oli teda lapsena pesnud allmaariigi vees, mis kreeklaste uskumise järgi tegi inimese keha haavamatuks. Kuid Achilleust pestes oli ema teda hoidnud kannast, ja see koht, mida polnud uhtunud võluvesi, jäi haavatavaks (sellest on pärit ka väljend „ahhilleuse kand", mis tähendab „hell koht").

Trooja langemine. Peale Hektori surma otsustasid troojalased mitte enam kreeklastega lahtisel väljal võidelda ja sulgesid end linna. Kuid ka kreeklased ei suutnud Troojat ilma Achilleuseta vallutada. Siis otsustati tegutseda mitte jõuga, vaid kavalusega. Odüsseuse nõuandel ehitati määratu suur puuhobu, mille sisemusse paigutati vapramad kreeka kangelased. Muu sõjavägi läks troojalaste petmiseks laevadele ja sõideti lähimale saarele. Nähes, et kreeklased minema sõitsid, arvasid troojalased, et piiramine on lõppenud, ja viisid hobuse linna. Öösel, kui kogu Trooja uinus, väljusid kangelased hobusest ja avasid väravad teistele kreeklastele, kes olid saarelt tagasi tulnud. Nad süütasid linna kõigist külgedest põlema ja lõid peaaegu kõik troojalased maha.

Nõnda langes lõpuks kümnendal sõja-aastal suur Trooja.

§ 34. Odüsseia.

Tagasiteel Troojast rändlesid kreeka kangelased kaua ja kannatasid palju hädasid ja ohte. Kõige kauem — tervelt kümme aastat — vältas Itaka (Joonia mere saare) kuninga Odüsseuse rännak. Jutustus tema seiklustest moodustabki „Odüsseia" sisu.

Tutvume mõningatega neist seiklusist.

Odüsseus ja Polüfemos. Kord paiskas tormine meri Odüsseuse ja ta teekaaslased kükloopide — ühesilmaliste hiiglaste saarele. Odüsseus ja osa ta teekaaslastest sattusid kõige hirmsama hiiglase — kükloop Polüfemose koopasse.

Koju tulles leidis Polüfemos nad oma koopast. Ta sulges kohe sissekäigu seestpoolt määratu suure kiviga ja sõi kaks meest ära. Peale seda uinus ta magama. Odüsseus oleks võinud ta uneajal tappa, kuid polnud kedagi, kes oleks avanud talle ja tema kaaslastele väljapääsu. Nad ise ei suutnud määratu suurt kivi paigalt liigutada ja neil oleks tulnud koopas nälga surra.

Kaval Odüsseus aga mõtles teisiti. Järgmisel päeval jootis ta kükloobi veiniga purju. Kui purjus Polüfemos uinus, põletas Odüsseus tal põleva teibaga peast ta ainsa silma. Kükloop sattus pöörasesse raevu ja andis vande, et ükski ei pääse elusana tema koopast välja.

Hommikul oma lambaid koopast välja lastes jäi Polüfemos seisma sissekäigu juurde ja katsus käega iga väljuvat looma. Kuid Odüsseus lõi ta kavalusega üle. Ta sidus kõik oinad kolmekaupa kokku ja iga keskmise looma kõhu alla sidus ta ühe oma kaaslastest. Ta ise aga, katnud oma käed villaga, hoidis ühe oina kõhu alt kõvasti kinni. Nõnda lipsasid nad hirmsa inimsööja käest minema.

Tuulejumala Aiolose juures. Kui Odüsseus sattus tuulejumala Aiolose saarele, võeti ta külalislahkelt vastu.

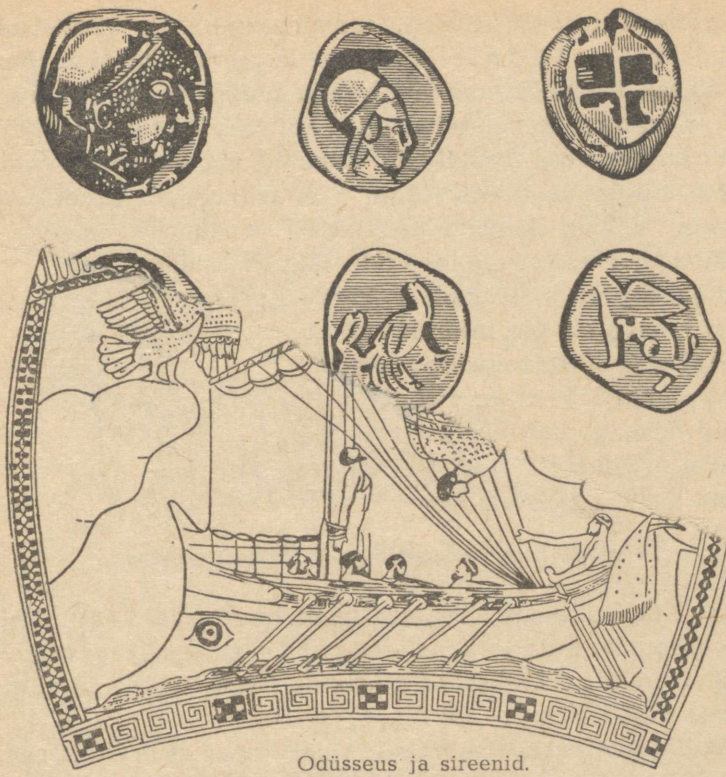

Odüsseus ja sireenid.

dused, päästsid selle valla. Vabanenud tuuled tormasid vilistades vabadusse ja Odüsseuse laev aeti uuesti Aiolose saarele. Kuid sel korral keeldus Aiolos Odüsseust aitamast ja ta pidi tormisel merel edasi sõitma.

Sireenid. Odüsseuse järgmiseks huvitavaks seikluseks oli ta kohtumine sireenidega. Sireenid olid pool-naised, pool-linnud. Nende laul oli nõnda kütkestav, et igaüks, kes sõitis mööda sellest saarest, kus nad elasid, randus seal ega pöördunudki enam tagasi. Et mitte sireenide võlule alistuda, toppis Odüsseus nende saarele lähenedes kõigil oma kaaslastel kõrvad vahaga kinni. Enda käskis ta siduda masti

§ 34. Odüsseia.

Tagasiteel Troojast rändlesid kreeka kangelased kaua ja kannatasid palju hädasid ja ohte. Kõige kauem — tervelt kümme aastat — vältas Itaka (Joonia mere saare) kuninga Odüsseuse rännak. Jutustus tema seiklustest moodustabki „Odüsseia" sisu.

Tutvume mõningatega neist seiklusist.

Odüsseus ja Polüfemos. Kord paiskas [illegible] Odüsseuse ja ta teekaaslased küklo[illegible] hiiglaste saarele. Odüsseus ja os[illegible] kõige hirmsama hiiglase — [illegible] passe.

Penelope kangastelgede taga Odüsseust ootamas.

Koju tulles [illegible] ges kohe [illegible] kak[illegible]

külge. Kui Odüsseus sireenide häält kuulis, hakkas ta kaldale kippuma, kuid ta kaaslased sidusid ta veel tugevamini kinni. Nõnda sai Odüsseus sireenide häält kuulda ja sõitis saarest mööda.

Skülla ja Charübdise vahel. Ühes kohas asus Odüsseuse tee kahe hirmsa koletise — Skülla ja Charübdise vahel. Skülla röövis temast mööduvailt laevadelt parimad meresõitjad. Charübdisest aga ei suutnud keegi pääseda: ta neelas tavaliselt kogu laeva koos kõigi sõitjatega. Et neid koletisi polnud kuidagi võimalik vältida, valis Odüsseus kahest pahest väiksema — Skülla. Kuigi see õgis kuus inimest ta kaaslastest, pääsesid teised tervelt. Charübdis oleks hukutanud aga kõik.

Faiaakide juures. Kuidagi purustas torm Odüsseuse laeva ja ta kaaslased läksid kaotsi. Pärast pikki seiklusi [illegible] tas Odüsseus parve ja asus uuesti merereisile. Kuid P[illegible]õi kes jälitas teda Polüfemose pimedakspistmise [illegible]

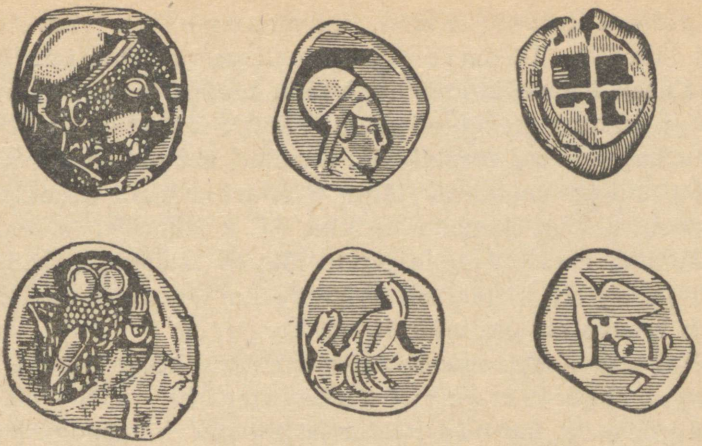

Vana-Kreeka mündid.

mere rannikul mängisid suurt osa Mileetos, Efesos ja Smürna. Nad asetsesid Väike-Aasia rannikul. Peale selle omasid suurt kaubanduslikku tähtsust Chiose ja Samose saar. Kõik need paigad olid asustatud joonia suguharust kreeklastega ja kandsid seepärast ühist Joonia nimetust.

Neis toimus vilgas kaubitsemine mitte ainult käsitöötoodetega (relvadega, savinõudega) ja põllumajandussaadustega (veiniga, õliga), vaid ka orjadega, keda toodi hulganisti kaugetelt maadelt. Kaubanduse arengu tõttu võttis Joonia suurel määral osa edasisest kolonisatsioonist.

VIII—VII sajandil e. m. a. tekivad kreeka kolooniad Traakia rannikule, Marmara mere kallastele, Sitsiiliasse ja Lõuna-Itaaliasse. Väike-Aasiast ahvatles kreeklasi eriti Must meri, mida tollal nimetati „Külalislahkeks" (Pontos Euxeinos). Ta rannikud olid rikkad viljast ja karilloomadest, ta veed olid rikkad kaladest. Sealt veeti välja ka rohkesti orje. Musta mere kolooniaist olid tähtsamad Panti-

kapaion (praegu Kertš), Chersonesos (Sevastoopoli lähedal), Tanais (Doni suudmes) ja Olbia (Bugi suudmes). Nende kolooniate kaudu ulatus kreeka kaubandus ja kultuur kaugele põhja kuni Sküütiani (NSV Liidu Euroopa-osa stepivöödet nimetati vanasti seda asustanud sküütide suguharu järgi Sküütiaks). Kreeklased pidasid elavaid kaubanduslikke ja kultuurilisi sidemeid Sküütiaga. Nad on meile järele jätnud muistsete sküütide maa ja elu-olu kirjeldusi: sküütide kurgaanidest on leitud palju kreeka elu-olu mälestusmärke.

Vahemere lääneosas ahvatles kreeklasi kõige enam viljarikas Sitsiilia ja Lõuna-Itaalia. VIII—VII sajandil e. m. a. kattusid Itaalia ja Sitsiilia lõunapoolne osa arvukate kreeka kolooniatega (Napoli, Tarentum, Sürakuusa jt.). Neid kolooniaid nimetati Suur-Kreekaks.

Raha tekkimine. Kolonistide peategevuseks oli kaubandus, käsitöö, kalandus ja põllundus. Laialdane kaubandus kutsus esile rahamärkide tekkimise metallmüntide näol. Varem kasutati raha asemel vahetusesemetena härgi ja oinaid. Nüüd aga muutus see viis kaubanduse arengu tõttu ebamugavaks. Rahana hakati kasutama metallitükke. VII sajandil e. m. a. algab kindla kaaluga rahamüntide löömine.

Niisuguste müntide tarvituselevõtt kergendas tunduvalt kaubandust. Raha ei tarvitsenud iga kord kaaluda, nagu seda tuli teha vana ebamugava rahaga.

Niiviisi toimus kreeklaste merenduse, laialdase kaubanduse ja kolonisatsiooni tõttu majanduselus tõus, suurenesid rikkused, arenes tehnika ja laienesid teadmised kõige mitmekesisemail aladel. Linnriigid tugevnesid tunduvalt. Tekkinud orjapidamisriik kujutab endast juba sammu edasi, võrreldes vana, ürg-kogukondliku korraga.

§ 38. Sõjandus ja ühiskondlikud mängud. Oraaklid.

Sõjandus. Varasel ajajärgul kreeklaste ühiskondlikus elus mängis suurt osa sõda. Noored kreeka riigid nõudsid tugevat kaitset naabrite kallaletungi vastu. Sõja ja riisumise varal hangiti tollal rikkusi, vallutati maid, suurendati omandit. Seepärast võttis riik sõjalise organisatsiooni jooned. Kõik kodanikud peale orjade olid relvastatud. Orjadel ei lubatud pidada relvi, sest peremehed kartsid nende väljaastumisi.

Aristokraatia ja lihtrahva relvastuse vahel oli suur erinevus. Aristokraadil oli kiiver, pronkssärk, mis kaitses rinda ja selga, suur, tavaliselt ilustatud kilp, oda ja mõõk. Niisugune kallis metallist relvastus oli kättesaadav ainult rikastele. Lihtsõdurid kandsid lõuendist rõivast ja omasid ainult oda ja mõõka, nende kilbid olid tehtud nahast. Nõrgalt kaitstud ja halvasti relvastatud sõdurid olid ohutud hästirelvastatud aristokraadile.

Eduka sõjaretke kogu kuulsus omistati juhtidele, nemad olid need, kes said sõjasaagist parima ja suurema osa. Lihtsõdurid pöördusid koju niisama vaestena, nagu nad olid

Jooksuvõistlus.

enne sõjaretke. See kutsus sageli esile sõdurite rahutusi. Juba „Iliases" jutustatakse ühe niisuguse lihtsõduri Tersitese väljaastumisest Trooja sõjaretke juhi Agamemnoni vastu. Selle eest peksis Odüsseus Tersitese läbi.

Mängud. Sagedased sõjad nõudsid tugevaid, osavaid mehi. Seepärast omasid vanade kreeklaste elus suurt tähendust ühiskondlikud mängud. Need mängud seisid mitmesugust laadi võistlustes ja neid korraldati pidustuste aegu mitmesugustes Kreeka kohtades: Olümpias, Delfis ja Korintose maakitsusel. Tuntuimad kõigist mängudest olid olümpiamängud.

Olümpiamängud toimusid Olümpias, tasandikul püha hiie läheduses, kus seisis tempel peajumala Zeusi auks. Võistlustest osa võtta soovijad kanti aasta enne mängude avamist erilisse nimestikku. Erikoolides toimus võistlustele ettevalmistus.

Kettaheitja.

Olümpiamängude pidulikule avamisele voolas kokku hulk rahvast mitmesugustest kreeka-maailma paikadest. Kõik kreeka riigid saatsid neile mängudele oma saadikuid ja saatkondi.

Mängude ajaks lakkasid tülid üksikute riikide vahel ja isegi sõjad tuli suure karistuse ähvardusel katkestada. Kogu pidulike mängude ajaks pandi kehtima nõndanimetatud „püha vaherahu". Kõik see soodustas kreeklaste kultuurilist ühinemist.

Mängud seisid võimlemisharjutustes: jooksmises, maadlemises, ketta- ja odaheitmises; hobuvõistlused seisid ratsutamises ja lahin-

guvankrite võidusõidus; muusikalised võistlused seisid poeetide ja muusikute esinemises jne.

Eriti armastatud olid kehalised võistlused, sest need olid massidele kõige kättesaadavamad. Iga tugev või osav kodanik võis neist osa võtta. Hobuvõistlustest ja muusikalistest võistlustest võisid aga osa võtta peamiselt rikkad aristokraatia esindajad, kel olid oma hobused ja mitmesugused muusikariistad.

Võistlustel võitjate autasuks olid õlipuuokstest pärjad, nende nimed kirjutati erilisse nimestikku ja neid ülistati kogu Kreekas. Võitjaile varuti esimesed kohad teatris, kõikjal võeti neid vastu austusega; Olümpias aga püstitati võitjaile juba nende eluajal mälestusmärgid kujude näol.

Nelja-aastast ajavahemikku Olümpia pidustuste vahel nimetati olümpiaadiks. Hiljem seati ajaarvamine sisse olümpiaadi järgi. Esimest korda märgiti võitjate nimed pidulikel mängudel Olümpias üles aastal 776 e. m. a. Hiljem hakkasid kreeklased sellest aastast lugema oma ajaarvamist.

Oraaklid. Kreeklased palvetasid oma jumalaile koduseil altareil ja templeis. Enamikul pühamuist oli tähtsust ainult selle paiga jaoks, kus nad asetsesid. Kuid mõningaid pühamuid austati kogu Kreekas ja vahel koguni väljaspoolgi. Eriti kuulsad olid need pühamud, kus asusid oraaklid, kes jagasid mitmesuguseid nõuandeid ja ennustasid tulevikku. Selliseks oli näiteks Dodoona oraakel Epeiroses, üks vanimaid Kreekas. Seal asetses mägedes tihedas hiies oja kaldal altar ja võimas tamm. Viimast loeti pühaks ja muistendi järgi võis ta lehtede sahinast kuulda peajumala Zeusi tahet. Mingisugust nõu või ennustust kuulda soovijad tulid selle tamme juurde. Preestrid nagu mõistatasid tema sahinat ja andsid inimestele edasi jumalate näpunäiteid.

Veel laiemalt tuntud oli Delfi oraakel. Ta asus

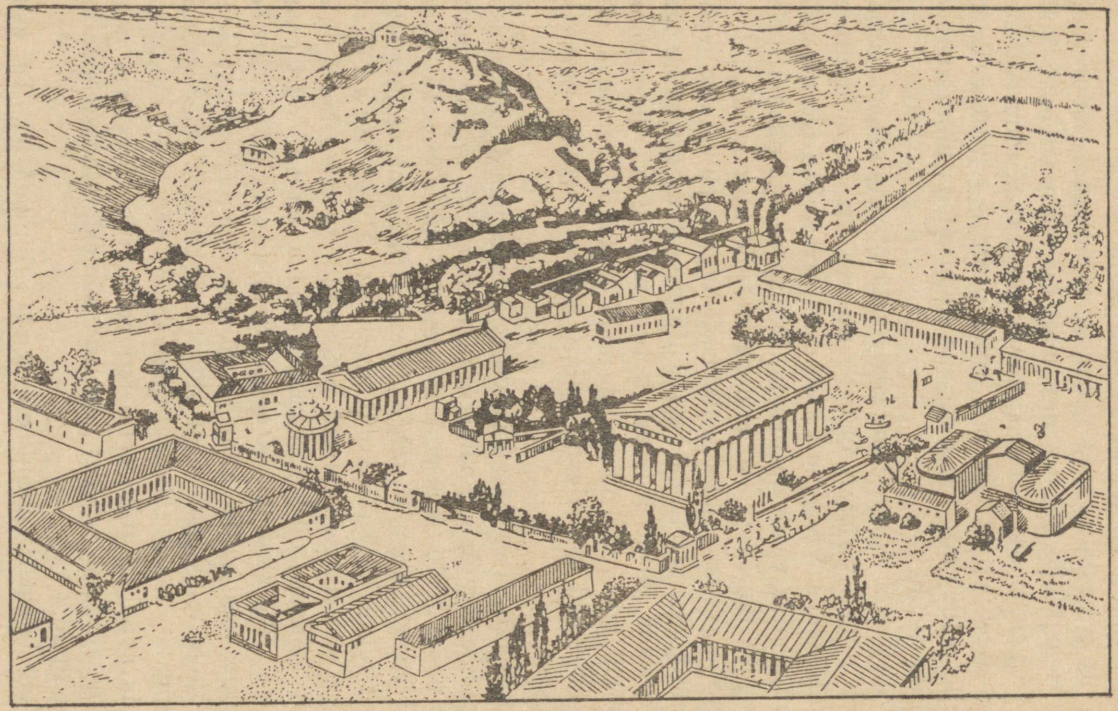

Olümpia (rekonstruktsioon).

Parnassose mäe jalal Fookises (Delfi linnas Kesk-Kreekas). Seal andis ennustusi eriline naispreester, keda kutsuti püütiaks. Ta istus kolmejalgsel järil koopalõhe kohal, kust väljus uimastavaid aurusid. Uimastatuna neist aurudest kaotas püütia teadvuse ja kisendas seoseta sõnu. Preestrid tõlgendasid neid oma heaksarvamise järgi. Sageli suunasid nad inimeste ja koguni tervete riikide tegevust oma isiklikes huvides, just nagu oleks see sündinud jumalate nimel.

Et oraaklid tulevikku tegelikult ei teadnud, siis andsid nad kahemõttelisi vastuseid, mida võis tõlgendada nii või teisiti. Kord näiteks küsis Lüüdia kuningas Kroisos enne otsustavat lahingut pärslastega Delfi oraaklilt, kas ta peab minema üle Halüse jõe, s. o. kas ta peab algama sõda Pärsiaga. Oraakel vastas, et jõest üle minnes purustab Kroisos suure riigi. Kroisos, veendunud seejärel oma võidus, läks üle jõe, siiski aga ta kaotas. Kui Kroisos oraaklit süüdistas valeennustuses, siis vastasid Delfi preestrid talle, et süüdi pole mitte oraakel, vaid ta ise: Kroisos hävitas tegelikult ju riigi, ainult mitte Pärsia, vaid oma enda riigi.

Oraaklite poolt antud nõuannete ja ennustuste eest toodi templeile andameid. Delfi tempel muutus aegade jooksul määratu suurte rikkuste omanikuks. Seetõttu omandas Delfi suure mõju kogu Kreekas: laenutas raha, segas end riikide siseasjadesse, aitas ühte või teist maad sõjaajal.

II. Sparta.

§ 39. Sparta ühiskondlik kord.

Sparta teke. Sparta riik tekkis Lakoonia maakonnas. Lakoonia asetses Peloponnesose kaguosas. Ta võttis enda alla Eurotase jõe oru ja rea mägialasid. Lakoonia mäed olid rikkad marmorist ja rauast; nende kallakuil

kasvasid tihedad metsad, milles elas palju metskitsi, metssigu, karusid ja mitmesuguseid metslinde. Eurotase jõe org oli väga sobiv põlluharimiseks. Tema maad olid viljakad ja peaaegu kõigist külgedest mägedega varjatud.

Maakonna keskel, Eurotase kallastel, asetses Sparta linn. Peale mõningate lähedalasuvate kogukondade liidendamist sai ta Lakoonia pealinnaks. Selle linna nimega hakati ka kogu riiki kutsuma Sparta riigiks või lihtsalt Spartaks.

Selle maa elanikkond koosnes rahvajutu järgi dooria vallutajate järglastest. Nad olid tulnud Eurotase orgu, alistanud siin juba muistsest ajast asunud ahhailaste suguharu ja orjastanud selle.

Orjastatud rahvas astus alatasa oma rõhujate vastu välja. Spartas toimus lakkamatu võitlus.

Muistendi järgi tegi sisesõjale lõpu Lükurgos. Ta andis välja rea seadusi, mis kindlustasid Sparta riigikorda. Lükurgost loeti esimeseks Sparta seadusandjaks.

Poliitiline kord. Sparta eesotsas seisis kaks kuningat. Neil oli piiramatu võim ainult sõjaajal, rahuajal aga pidid kuningad kõigis asjus küsima nõusolekut vanemate nõukogult, mida nimetati geruusiaks. Geruusia koosnes 30 liikmest; peale kahe kuninga kuulus sellesse 28 vanemat meest, kes olid valitud kogu eluajaks. Ükski neist ei võinud olla alla 60 aasta vana. Teise tähtsa asutise moodustas endast kolleegium, mis koosnes 5 efoorist — erilistest valitud ametiisikuist. Nad valiti üheks aastaks. Pärastpoole said efoorid väga suure võimu. Nad võisid võtta vastutusele koguni kuningaid.

Peale kuningate, efooride ja geruusia oli Spartas ka rahvakoosolek, millest võtsid osa kõik täiskasvanud spartalased. See tuli kokku üks kord kuus. Sellel koosolekul tegid kuningad rahvale geruusia otsuse teatavaks, kusjuures rahvas seda otsust ei arutanud, vaid selle ainult hüüatus-

tega vastu võttis või tagasi lükkas. Sel viisil ei etendanud peaosa mitte rahvakoosolek, vaid kuningad, efoorid ja geruusia.

Klassid. Sparta elanikkond jagunes spartiaatideks, perioikideks ja heloodideks. Spartiaadid olid valitsevaks klassiks. Et neil tuli kogu aeg maha suruda oma orjade ülestõuse, siis oli neil tugev sõjaväeline organisatsioon. Nad elasid laagris nagu sõdurid, olles alati valmis relvaga välja astuma. Spartiaadid ei teinud tootvat tööd, lugedes põllu- ja käsitööd alandavaiks töiks. Suurema osa oma ajast veetsid spartiaadid sõjalistel harjutustel ja sõjaretkedel. Kõiki spartiaate loeti omavahel võrdseiks.

Perioikid ja heloodid olid allutatud rahvakihid, kes asusid rõhutud seisundis. Perioikideks nimetati seda osa elanikkonnast, kes jäi vabaks, kuid oli sunnitud spartiaatidele maksu maksma. Perioikid tegelesid käsitöö, kaubanduse ja põllutööga. Oma enamuses elasid nad Sparta mereäärsetes rajoonides.

Heloodid viibisid kõige raskemas seisundis: oma tööga pidasid nad ülal spartiaatide klassi. Heloodid ei erinenud peaaegu milleski teiste kreeka riikide orjadest. Kuid nad ei kuulunud üksikperemeestele, vaid kogu Sparta riigile.

Heloodid tõusid ülitihti üles oma orjastajate vastu. Seepärast valvasid spartiaadid kogu aja nende järele. Aeg-ajalt saatis Sparta valitsus noori spartiaate küladesse, et nad kahtlasi heloote üles otsiks ja tapaks. Niisuguseid helootide tapmisi nimetati krüpteiadeks. Kord tapsid spartiaadid umbes 2000 helooti.

Vaatamata neile karmidele abinõudele tõusid heloodid ikka ja jälle spartiaatide vastu üles, püüdes oma vabadust tagasi saada.

Me näeme, et Sparta oli samuti orjapidamisriik. Kuid tas olid veel tugevad kogukondliku elu-olu jäänused ja väga suurt osa mängis sõjaline organisatsioon.

§ 40. Spartalaste elu-olu ja kasvatus. Peloponnesose liit.

Spartalaste kogukondlik elu-olu. Spartalastel säilis kaua aega kogukondlik omandus. Maa oli spartalastel jaotatud võrdseiks osadeks. Maad kokku osta või suuri rikkusi kokku kuhjata oli keelatud. Muistendi järgi Lükurgos, soovides teha spartalasi võrdseiks ning mitte lubada neil arendada toredust ega rikkust, oli võtnud tarvitusele kuld- ja hõberaha asemel raudraha. Palju raudraha korjata aga oli tülikas, sest see oli liiga mahukas ja raske.

Isegi rahuajal einestasid spartalased kõik üheskoos. Neid meeste-sõdurite ühiseid eineid nimetati s ü s s i i t i a i k s.

Sparta kasvatus. Suurt tähtsust omistasid spartalased laste kasvatamisele. Kui Sparta perekonnas sündis laps, siis näidati teda linnavanemaile ja need otsustasid tema saatuse: nõrk laps visati kuristikku, tugev aga anti emale tagasi. Spartalased arvasid, et nõrgast lapsest ei kasva head sõdurit, ja seepärast jäeti ellu ainult tugevad ja terved lapsed.

7. kuni 18. eluaastani tegid poisslapsed õppuse läbi eriistes koolides — g ü m n a a s i u m i d e s. Seal tegeldi peamiselt võimlemisega, oda- ja kettaheitmisega ning muude sõjaliste harjutustega. Et karastada lapsi ja harjutada neid sõjaelu raskustega, rõivastati neid kergelt, toideti halvasti ja vahel isegi pekseti. Nõnda näiteks korraldati kord aastas A r t e m i s e altari ees poiste peksmist, kusjuures poisid ei tohtinud kisendada ega armu paluda. Niisuguse kepisüsteemiga taheti spartalastes kasvatada vastupidavust ja kannatlikkust. Laste elu oli Spartas rõõmutu, nad ei tundnud lõbu ega hellust.

Sparta õpetus toimus küsimuste ja vastuste kujul. Niihästi küsimused kui ka vastused pidid olema lühikesed. See lühidus ehk „lakoonilisus" (sõnast „Lakoonia") sai juba vanasti kõnekäänuks. Üks spartalanna andis poega sõtta saates ilma pikema saatekõneta talle kilbi ja ütles: „Kilbiga

või kilbil." See tähendas: pöördu tagasi kas võidukalt või lange kangelasena.

Niisuguse karmi kasvatuse tagajärjel kasvasid spartalased julgeteks, vastupidavateks sõduriteks. Sparta sõjavägi oli hästi distsiplineeritud, paistis silma oma suurepärase hoiakuga ja relvastusega. Jalavägi koosnes raskelt-relvastatud sõdureist, keda nimetati Kreekas hopliitideks. Parimaks jalaväeks kogu Kreekas loeti Sparta oma.

Sparta vallutused. Peloponnesose liit. Maade ahnitsemine ja riigi sõjaline organisatsioon tõukas Spartat kogu aja vallutuste teele. Vallutanud kogu Lakoonia maakonna, alustas Sparta VIII sajandil e. m. a. sõda Messeeniaga. Vaatamata sellele, et messeenlased kaua ja visalt kaitsesid oma iseseisvust, võitsid neid spartalased ja kogu alistatud elanikkond muudeti helootideks. Osa messeenlasi lahkus kodumaalt, mitte soovides olla orjad.

Messeenia järel vallutati ka teised maakonnad.

Kõik teised Peloponnesose riigid, tundes tõusva Sparta riigi jõudu, hakkasid otsima temaga liitu. Pikkamisi moodustuski VI sajandil e. m. a. Peloponnesose liit Sparta juhtimisel. Peaaegu kõik Peloponnesose maad astusid sellesse liitu.

Peloponnesose liit seadis oma eesmärgiks aristokraatliku korra kaitsmise oma liitriikides ja võitluse orjadega. Sparta juhtis Peloponnesose liidu välis- ja siseasju. Sellist ülemvõi-

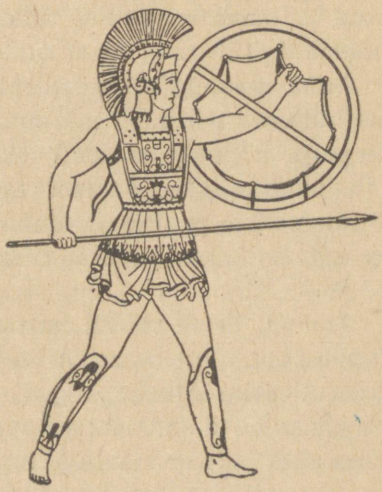

Kreeka raskelt-relvastatud sõdur (hopliit).

mu nimetati hegemooniaks. Oma hegemoonia tõttu sai Sparta tuntuks ka väljaspool Peloponnesose piire.

Sparta aristokraatia oli vana korra tugi kogu Kreekas. Tema abi järele võitluses deemosega (rahvaga) pöördusid aristokraadid teistest kreeka riikidest.

V sajandil e. m. a. hakkas Sparta mõju üldkreeka asjus nõrgenema. Sel ajal kerkis esile uus, Ateena riik. Tema kätte siirdus pikkamisi juhtiv osa kreeka riikide seas.

III. Ateena riigi tekkimine.

§ 41. Maa ja selle rahvastik. Vanim Atika.

Atika loodus. Atika asetses Kesk-Kreeka kaguosas ja ulatus kaugele merre. Boiootiast lahutas teda mäeahelik ja Peloponnesosest Korintose maakitsustik, teistest külgedest uhtus teda aga meri. Atika rannik oli sügavasti liigestatud ja omas sügavaid, vaikseid ja meresõiduks sobivaid sadamaid. Tähtsaim neist oli Pireus.

Atika maapõu oli rikas maapõuevaradest. Mägedes leidus külluses parimaid marmorisorte. Laurioni mägedes oli palju hõbedat ja seal tekkisid varakult kaevandused selle hankimiseks. Ateena tasandiku maad olid sobivad põllunduseks, peamiselt aianduseks. Mägistel aladel tegeles rahvastik karjandusega, rannikuil kaubanduse ja käsitööga.

Ateena. Tema riiklik korraldus. Atikas elasid joonlased. Nende kogukondade seast kerkis oma tähtsuse poolest juba varakult esile Ateena kogukond. See asetses mere läheduses, omas head sadamat ja paistis teiste kogukondade seast silma oma ligipääsematu akropolisega (linnusega).

Vastavalt Ateena kogukonna tugevnemisele alistati temale kõik teised Atika kogukonnad või nad liitusid temaga

vabatahtlikult lepingu alusel. Atika ühendamise Ateena võimu alla ja riigi loomise omistab legend Ateena kuningale Theseusele.

Esialgu seisis Ateena riigi eesotsas basileus, kes elas akropolises. Ta oli ülemvalitseja, preester, kohtunik ja Ateena sõjaväe juht. Riiki valitseda aitas tal suurnikest koosnev nõukogu. Nõukogu istungid toimusid kaljukünkal, mis oli pühendatud sõjajumal Aresele. Siit on pärit ka selle nõukogu nimetus — areopaag. Kõrvuti basileusega oli areopaag peamiseks võimuorganiks Ateena riigi varasemal perioodil.

Vaba elanikkond jagunes kaheks põhirühmaks: eupatriidid, s. o. suursugune seisus, aristokraatia, ja deemos, s. o. lihtrahvas.

Hiljem hakkasid eupatriidid enda keskelt valima väejuhti — polemarhi. Pikkamisi hakkasid ka muud asjad siirduma basileuse käest arhontide (valitsejate) kätte. Basileusele jäid ainult preestri kohustused. Hiljem kaotati basileuse võim täiesti, ka preestrit hakati valima. Kõik need ametid kuulusid eupatriididele.

Rahvamass (deemos) jäi õigusteta olukorda ega võtnud riigi juhtimisest osa. Ainult vahete-vahel tuli kokku rahvakoosolek, kellele tehti teatavaks valitsusvõimude otsused.

Võlaorjus. Atikas elas palju väikemaapidajaid. Neil oli oma iseseisev majapidamine väikestel maatükkidel. Rahvastiku kasvuga killunesid maatükid üha enam ja muutusid väiksemaks; uusi maid polnud kehvikud suutelised muretsema.

Niisugustel tingimustel tuli neil laenu teha eupatriidide käest. Eupatriidid laenutasid talupoegadele meeleldi seemet või teatud summa raha. Seejuures asetasid nad võlgniku maa peale kivi võlasumma ja maksutähtaja äratähendamisega. (Üksvahe kirendas peaaegu kogu talupoegade maa Atikas neist võlakividest). Laenu andes nõudsid eupatriidid,

et võlg oleks kindlustatud võlgniku maaga. See tähendas, et võla mittemaksmisel kindlaksmääratud tähtajal läks talupoja maatükk eupatriidi omanduseks. Talupojad polnud sageli suutelised võlga tasuma ja nende maa läks suurmaapidajate kätte.

Põllutööd Kreekas.

Kui võlg oli maatüki väärtusest suurem, siis pidi võlgnik ülejäänud võlaosa eupatriidile tööga tasa teenima. Sel moel langes ta tema võlaorjusse. Vahel oli talupoeg võla katteks sunnitud müüma enda ja oma lapsed orjusse, isegi võõrale maale. Nõnda toimus talupoegade maatajäämine ja võlaorjusse sattumine.

§ 42. Revolutsiooniline võitlus. Solon.

Ateena deemos polnud sellise korraga rahul. Järk-järgult kasvas rahulolematus niivõrd, et rahvamassid astusid oma rõhujate vastu välja. Ateena deemos nõudis eelkõige kirjutatud seaduste koostamist.

Drakoni seadused. Seniajani ei olnud Ateenas kirjutatud seadusi; kohut mõisteti väljakujunenud tavade kohaselt. Eupatriidid, kellede käes oli kohus, kasutasid seda ja mõistsid kohut alati rikaste kasuks.

Rahva survel tuli eupatriididel asuda järeleandmistele. Aastal 621 e. m. a. tegid nad ühele arhontile — Drakonile — ülesandeks kirjutatud seaduste koostamise.

Drakoni poolt maksma pandud seadused olid erakordselt valjud. Eriti karmid karistused olid omandusvastaste süütegude puhul. Iga väikese varguse eest karistati surmanuhtlusega. Hiljem hakati Drakoni seadusi tooma karmuse eeskujuks, nii et iga uut karmi seadust nimetati „drakooniliseks seaduseks". Kuigi seadused olid kirjutatud, ei parandanud nad deemose seisundit ja seetõttu ei lakanud ka rahutused.

Eupatriidid pidid asuma uutele järeleandmistele. Selle tulemuseks oli Soloni seadusandlus.

Võlaorjuse kaotamine. Aastal 594 e. m. a. valiti Solon Ateena esimeseks arhondiks, ülesandega luua rahu rahva ja suurnikkonna vahel. Väikemaapidajate seisund oli tollal äärmiselt raske. Võlakivide arv aina suurenes. Paljud Ateena kodanikud lahkusid vabatahtlikult kodumaalt või müüsid end orjusse. Et teha lõpp niisugusele asjade seisu-

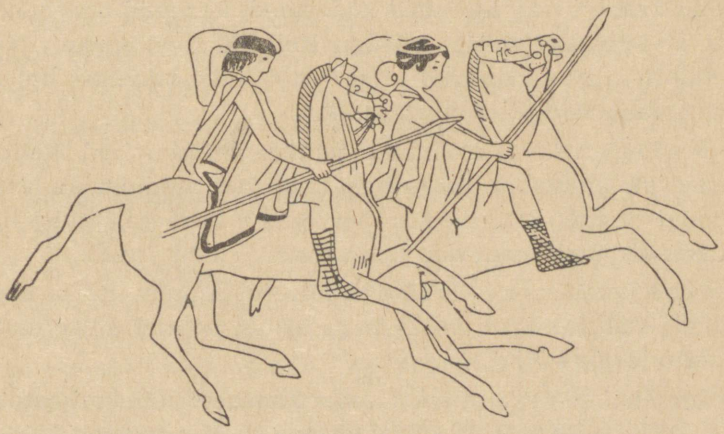

Kreeka ratsurid.

korrale, otsustas Solon teostada mõningaid samme, mis kandsid revolutsioonilist iseloomu.

Esimene niisugune samm oli „võlgade tühistamine". Solon käskis eemaldada võlakivid põldudelt, tühistas võlgade maksmise ja keelas ära orjastamise. Võlgade eest äravõetud põllud anti nende endistele valdajatele tagasi. Osa kodanikke, kes olid müüdud orjusse võõrastesse maadesse, osteti riigi rahadega tagasi. Kõik need sammud olid suunatud maavaldusliku suurnikkonna vastu. Ehkki see pigistas suurnikkonda paljudeski asjus, oli ta deemose ülestõusu kartusel sunnitud minema järeleandmistele. Eupatriidid lootsid, et pärastpoole läheb kõik jälle vanaviisi.

Varandusliku tsensuse maksmapanek. Solon viis ellu uue kodanike liikidesse jaotamise sõltuvalt nende sissetulekuist. Niisuguseid liike loodi neli.

Esimesse liiki kuulusid kõik need kodanikud, kes said oma põldudelt mitte vähem kui 500 medimnost (medimnos — 52½ liitrit) otra või vastava koguse õli või veini. Seda kõrgeimat ja rikkaimat inimesteliiki nimetati „viiesajamõõduliseks".

Teise liiki kuulusid kõik need, kes said oma põldudelt sissetulekut mitte vähem kui 300 medimnost. Neid nimetati „ratsureiks", sest neil oli võimalusi hobuse pidamiseks; nad teenisid ratsaväes.

Kolmandasse liiki kandis Solon need, kellede sissetulek polnud mitte vähem kui 200 medimnost. Neid nimetati zeugiitideks, sest neil jätkus võimalusi härjarakendi muretsemiseks (zeugos — rakend).

Neljandasse liiki kuulusid lõpuks kõik need, kellede sissetulek oli väiksem ja kellel polnud üldse maad. Need olid teedid.

Ülejäänud osa rahvastikust koosnes nõndanimetatud metoikidest, s. o. välismaalastest, kes tegelesid Atee-

nas kaubanduse ja käsitööga, ja orjadest. Orjadel polnud mingisuguseid õigusi.

Kodanike õigused ja kohused. Vastavalt kodanike liigitamisele varanduse järgi jagunesid ka riiklikud ja sõjalised ametid. Nii anti kõrgemaid riiklikke ametikohti ainult esimesele, kõige rikkamale liigile. Selle koosseisust valiti arhondid ja täiendati areopaagi. Teine liik sooritas sõjaväeteenistust ratsaväes. Kolmas liik teenis jalaväes, omades täielikku rasket relvastust (metallrüü, kilp, säärekaitsed, kiiver, mõõk, oda).

Esimese kolme liigi seast valiti ka Soloni poolt loodud Neljasaja nõukogu liikmed. Soloni mõtte kohaselt pidid areopaag ja Neljasaja nõukogu hoidma riiki pöörete eest.

Neljandal liigil — teetidel — oli ainult õigus osa võtta rahvakoosolekust ja vannutatud meeste kohtust. Kuid tegelikult ei saavutanud nad midagi. Teete ei võidud valida ühelegi riiklikule ametikohale. Vannutatud meeste kohtust osavõtmiseks oli vaja vaba aega, mida kehvikuil aga polnud.

Niisugused olid Soloni poolt teostatud riiklikud reformid Ateenas.

Soloni reformide tähtsus seisis selles, et ta õõnestas eupatriidide võimu. Kuid sealjuures ei õiendanud ta nendega arveid mitte lõpuni, vaid kindlustas ainult keskmiste orjapidajate seisundit, kehvikkonna jättis ta aga rahuldamata.

Rahulolematus Soloni reformidega. Solon ise ütles, et ta ei tahtnud ülekohut teha ei eupatriididele ega deemosele. Seetõttu polnud Soloniga rahul ühed ega teised. Eupatriidid polnud rahul sellepärast, et Solon tõstis kaubitsejate, käsitööliste ja väikemaaomanike osatähtsust. Ateena deemos aga polnud Soloniga rahul sellepärast, et polnud teostatud maaomanduse ega õiguste ühevõrdsust. Tõepoolest paranes kehvikkonna seisund vanade võlgade ärakaotamisega vähe.

Tal ei jäänud endist viisi muud üle, kui uusi võlgu teha. Seepärast pärast Soloni reforme rahva rahutused mitte ainult ei lõppenud, vaid vastupidiselt aina võtsid hoogu.

§ 43. Türannia Ateenas. Kleisthenese reform.

Peisistratos. Sel rahva rahutuste perioodil kerkis esile Soloni sugulane Peisistratos. Ta püüdis igati kindlustada endale deemose toetust. Peisistratos esines ägedate kõnedega eupatriidide vastu ja võitis sel viisil deemose usalduse. Seda kasutades haaras ta aastal 560 e. m. a. võimu enda kätte ja hakkas Ateenas valitsema üksinda. Kreeklased nimetasid niisugust ainuvalitsust türanniaks ja valitsejat ennast türanniks.

Talupoegkonna huvides püüdis Peisistratos tõsta põllundust. Ta pani maksma riikliku krediidi kõige enam abi vajavate põllupidajate toetamiseks, laiendas külakogukondade (deemide) õigusi ja määras neile erilised külakohtunikud.

Kaubitsejate ja käsitööliste huvides suurendas Peisistratos laevaehitust. Tema ajal pandi alus Ateena merevõimule. Peisistratos sõlmis kaubasidemeid paljude Egeuse mere riikidega. Sageli sõlmis ta nendega sõjalised liidud. Tema ajal hakkas kiiresti arenema käsitööndus. Avati palju töökodasid, milledes töötasid orjad.

Peisistratos asus esimesena Ateenas teostama laiaulatuslikke ehitustöid: püstitas templeid, ehitas teid ja veejuhtmeid. Ta soosis luuletajaid ja kunstnikke. Tema korraldusel teostati Ateenas „Iliase" ja „Odüsseia" üleskirjutamine ja viimistlemine.

Kõik Peisistratose sammud õõnestasid tugevasti vana sugukondliku suurmikkonna võimu. Selle asemel kerkisid esirinda kaubitsejad, käsitöölised ja jõukad talunikud.

Hippias ja Hipparchos. Peisistratos suri a. 527 e. m. a., pärandades valitsemise oma poegadele Hippiasele ja

Hipparchosele. Need türannid käitusid ülbelt, ei arvestanud rahvast ning rõhusid kodanikke. Türannia mandus karmiks võimutsemiseks. Kõikjal algasid omavoli ja vägivald. Lõpuks hakkas rahvas mässama. Hipparchos tapeti ja Hippias pagendati hiljem Ateenast. Türannia langes.

Et edaspidi endi juures türanniat mitte enam lubada, panid ateenlased maksma seaduse, milles öeldakse: „Kes tõstab vastuhakku, et saada türanniks, see kaotab kogu oma sugukonnaga kodanikuõigused."

Peale selle otsustasid ateenlased välja töötada uued seadused, mis laiendaksid rahva õigusi ja teeksid alatiseks lõpu türanniale.

Kleisthenese reformid (a. 509 e. m. a.). Nende uute seaduste väljatöötamine anti demokraatliku erakonna juhi Kleisthenese kätte. Kleisthenes algas sellest, et seadis Atikasse 4 füüli asemel sisse 10 füüli, sealjuures aga mitte sugukondliku tunnuse, vaid territoriaalse jagunevuse alusel. Seni olid füülid jagunenud sugukondlike tunnuste järgi. Seetõttu oli sugukondlik ülemkiht seal väga tugev. Kõigisse ameteisse valiti ainult sugukonna ülemkihti. Kleisthenes purustas need vanad ülemkihi pesad. Nüüd ei moodustunud füülid enam sugukondadest, vaid üksikuist maa-aladest. Igasse füüli kuulusid mitmekesistest sugukondadest suursugused ja mitte-suursugused orjapidajad ja väiketalupojad.

Selle reformiga Kleisthenes otsekui „segas" kõik kodanikud ära ja andis neile kõigile ühesugused õigused. Nõnda hävitati jagunemine suursuguseiks ja mitte-suursuguseiks kodanikeks.

Seoses füülide arvu suurenemisega suurenes selle reformi alusel nõukogude liikmete arv 500-le (50 inimest igast füülist); nüüd hakati seda kutsuma Viiesaja nõukoguks.

Ostrakism. Teiseks Kleisthenese tähtsaks sammuks oli

ostrakismi ehk „killukohtu" ellukutsumine. Niisugune kohus seati sisse selleks, et tulevikus mitte lubada türanniat. Selle kohtu otsusel iga kodanik, keda kahtlustati riigi vabaduste vastu suunatud kavatsustes, pagendati Ateenast 10 aastaks.

Ostrakismi hääletuskild (Themistoklese nimega).

Kohus toimus järgnevalt. Iga aasta kevadel otsustas rahvakoosolek küsimuse, kas ei tule mõne kodaniku suhtes kasutada ostrakismi. Kui koosolek ütles „jah", siis kutsuti kohtupidamiseks kokku teistkordne koosolek. Iga kodanik kirjutas savikillukesele (ostrakon) selle nime, kes tema arvates oli riigile ohtlik. Seal esines loomulikult mitmesuguste isikute nimesid. Pagendati see, kelle vastu oli hääletenamus. 10 aasta pärast võis ta jällegi kodumaale pöörduda ja tagasi saada kõik need õigused, mis tal olid enne pagendamist.

Orjapidamisdemokraatia. Sel viisil hävitasid Soloni, Peisistratose ja Kleisthenese reformid, mis toimusid kogu VI sajandi jooksul e. m. a., sugukondliku korra jäänused Ateenas lõplikult. Ateena riik muutus aristokraatliku riigi asemel demokraatlikuks. Igal kodanikul oli nüüd õigus osa võtta riigi juhtimisest.

Kuid see demokraatia oli orjapidamisdemokraatia. Tema puhul kasutasid poliitilisi õigusi ainult Ateena vabad kodanikud. Nad olid oma enamikus kas suured või väikesed orjapidajad.

Orjad aga, s. o. pool Atika rahvastikust, ei omanud mingisuguseid õigusi. Isegi see kodanik, kel üks vanemaist polnud vaba, ei saanud kodaniku õigusi. Kreeklased, kes polnud Atikast pärit, ei saanud samuti kasutada neid õigusi. Maa valitsemisele ei lastud ka naisi.

Sel moel kasutas õigusi Ateenas orjapidamisdemokraatia puhul ainult rahvastiku vähemik.

IV. Kreeka-Pärsia sõjad ja Ateena õitseng.

§ 44. Sõja algus.

Väike-Aasia kreeklased. VI sajandi lõpul e. m. a. hakkas paisuma Pärsia riik. Juba Kürose poolt vallutatud Väike-Aasia linnadesse olid seatud türannid ehk satraabid, kes valitsesid Pärsia kuninga nimel ja kogusid talle rahva käest suurt maksu.

Kreeka linnad tundsid rõhuvat sõltumust pärslastest ja ootasid ainult sobivat juhust, et heita endalt Pärsia ike.

Niisugune juhus esineski seoses Pärsia kuninga Dareiose suure ja ebaõnnestunud sõjaretkega Sküütiasse aastal 513 e. m. a.

Mileetose ülestõus. Esimesena tõusis üles Mileetos aastal 500 e. m. a. Usaldamata ainuüksi oma jõude, pöördus ta abi saamiseks Kreeka poole. Kuid tema üleskutsele vastasid ainult Ateena ja Eretria (Euboia saarel), kes saatsid Mileetosele appi 25 laeva. Väike-Aasia kreeklased kaitsesid visalt oma vabadust, kuid kaotasid. Ülestõusnud Mileetose vallutasid pärslased rünnakuga, põletasid ta maatasa ja elanikkond osalt tapeti, osalt müüdi orjusse.

Pärslased tahtsid juba ammu allistada endile Kreeka mandri rikkaid kaubalinnu. Seetõttu kasutaski Dareios, kui kreeklased abistasid ülestõusnud Mileetost, seda ettekäändena sõjaks Kreekaga. Ta saatis kõigisse Kreeka maadesse saadikud „maa ja vee" nõudega. See tähendas allaheitmise nõuet. Paljud riigid kartsid pärslasi ja andsid „maad ning vett". Ainult ateenlased ja spartalased osutasid vastupanu. Ateenlased tapsid saadikud, spartalased heitsid aga Dareiose saadikud kaevu, öeldes: „Võtke endale seal nii palju maad ja vett kui soovite."

Mardoniose sõjaretk. Maratoni lahing (aastal 490 e. m. a.). Siis saatis Dareios Kreekasse suure sõjaväe oma sugulase Mardoniose juhatusel. Kuid Pärsia maavägi sai lüüa Traakia suguharude käest ja laevastiku purustas torm Athose neeme juures (Chalkidike poolsaarel). Dareios saatis viivitamatult Ateena vastu uue sõjaväe. See maabus Atikas Maratoni asunduse lähedal Maratoni tasandikul.

Ateenlaste seisund oli väga raske. Nad ei suutnud koondada oma jõudusid ja võisid välja panna ainult väikese armee. Sparta ei jõudnud lahingu momendiks saata toetusvägesid. Ateenlastel tuli arvestada ainult oma jõude ja Plataia (Boiootias asuva) linna väikese maleva toetust.

Maratoni juures langenud Ateena sõdurite kalmuküngas.

Sõjaväe juhtimine oli usaldatud andeka Ateena väejuhi Miltiadese kätte. Ta seadis oma väikese, kuid hästirelvastatud sõjaväe koondrivvi. Kreeka jalavägi oli distsiplineeritum kui Pärsia oma ja lisaks oli ta innustatud soovist kaitsta oma kodumaa vabadust. Kreeklased võitlesid vihaselt. Pärsia sõjavägi ei kannatanud nende survet välja ja taandus oma laevadele ning lahkus Kreekast.

Themistokles. Aristeides. Ateenlased mõistsid, et sõda pole kaugeltki veel lõppenud, ja hakkasid valmistuma uue võitluse vastu. Ateena eesotsas seisid tollal kaks silmapaistvat poliitilist tegelast — Themistokles ja Aristeides. Themistokles oli „merepartei" eesotsas. Ta kõneles, et Ateena tulevik on merel, et ilma laevastikuta on võimata võita pärslasi. Seepärast nõudis Themistokles laevade ehitamist. Selleks tegi ta ettepaneku kasutada Atika hõbedakaevanduste tulusid.

Aristeides vastupidiselt kaitses aga põlduhariva elanikkonna huvisid, kelle suhtes polnud kaubandusel ja laevastikul nii suurt tähtsust. Ta astus Themistoklese vastu välja hopliitide väe (raskelt-relvastatud jalaväe) suurendamise nõudega.

Themistokles.

Themistoklese erakond võitis ja Aristeides pagendati ostrakismiga Ateenast. Pärast seda suurendati Ateena laevastik 100 sõjalaevale.

„Merepartei" võitis seetõttu, et teda toetasid kaupmehed ja käsitöölised, kes olid seotud välismaise kaubandusega. Ateena valitsemine merel ja võit pärslaste üle oli neile väga kasulik.

§ 45. Xerxese sõjaretk.

Ettevalmistus uueks sõjaks. 480. a. kevadel e. m. a. asus Pärsia kuningas Xerxes, kes oli astunud troonile surnud Dareiose asemel, Kreeka vastu sõjaretkele suure sõjaväe ja laevastikuga. Pärsia sõjaväe ületoomiseks Väike-Aasiast Balkani poolsaarele laskis Xerxes ehitada üle Hellespontose laevadest silla. Silla purustas aga torm. Jutustatakse, et raevunud Xerxes lasknud hukata silla ehitajad, merd aga „nuhelda" piitsadega.

Seejärel ehitati teine sild. See osutus esimesest tugevamaks ja Pärsia sõjavägi tuli õnnelikult Euroopasse.

Pärsia väehulkade kallaletungi tagasitõrjumiseks oli kreeklastel vaja liituda. Seda takistasid aga tavalised tülid kreeka riikide vahel. Kuid siiski oskas Themistokles ülekreekalisel kongressil aastal 481 e. m. a. Korintose lähedasel maakitsusel pärslaste vastu ühendada umbes 30 kreeka riiki. Nad otsustasid tülid lõpetada ja luua pärslaste vastu liidu. Kõigi kreeka jõudude juhatamine anti Spartale.

Termopüülid. Kuid see liit osutus mitteküllaldaselt kindlaks. Niipea kui pärslased vallutasid Tessaalia ja hakkasid ähvardama sissetungiga Kesk-Kreekasse, kaotasid paljudki julguse. Themistokles veenis spartalasi saatma kreeklastele sõjaväge abiks Termopüülide kitsustikku, et mitte pärslasi Kesk-Kreekasse lasta. Spartalased saatsidki 300 hopliiti Sparta kuninga Leonidase juhtimisel.

Spartalased suundusid Termopüülidesse. Nad võtsid mägede ja mere vahelise läbikäigu enda kätte enne pärslaste tulekut. Kui pärslaste peajõud kohale jõudsid, algas ebavõrdne võitlus. Kreeklased tõrjusid kaks päeva vaenlaste rünnakud tagasi, kolmandal päeval aga said nad teada, et keegi reetur oli pärslased viinud mägirada kaudu nende selja taha. Leonidas võitles mehiselt lõpuni, seni kui langes kogu tema malev koos ta endaga. Leonidase ja ta maleva

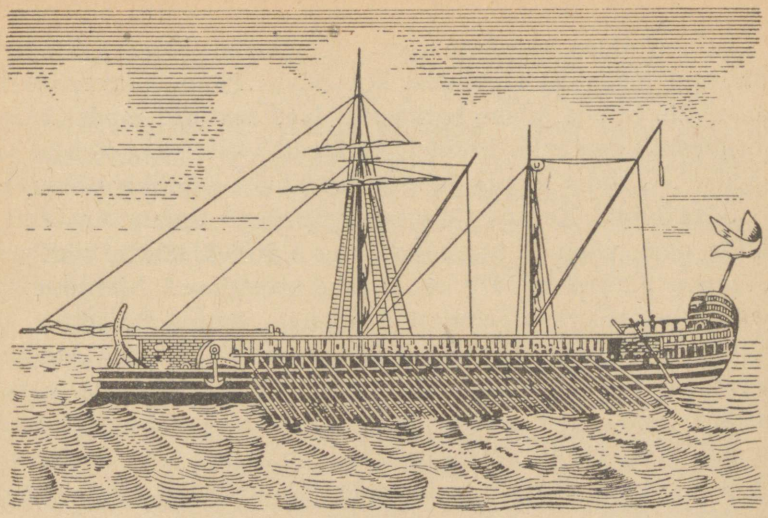

Kreeka sõjalaev.

hukkumiskohale püstitati hiljem mälestussammas järgmise pealkirjaga: „Rändur, teata Spartas, et siin me puhkame hauas, olles ausalt täitnud seadust."

Salamise lahing (a. 480 e. m. a.). Pärslased liikusid läbi lahtise käigu Atikasse, vallutasid Ateena ja põletasid ta maha. Naised, lapsed ja kogu varanduse jõudsid ateenlased viia Aigiina ja Salamise saarele. Kitsas väinas Salamise saare juures seisis Kreeka laevastik, valmis pärslastele vastu astuma.

Kreeka väejuhtide seas polnud sellelgi hetkel üksmeelt. Sparta ja teised Peloponnesose riigid nõudsid, et laevastik taanduks Korintose maakitsuse juurde, kus seisid ka kreeklaste maaväed. Ateenlased aga eesotsas Themistoklesega tõendasid, et kasulikum on anda lahing kitsas Salamise väinas. Themistoklesel õnnestus saavutada seda, et tema ettepanek vastu võeti.

Lahing algas varahommikul. Kergemad Kreeka laevad ründasid rasketest laevadest koosnevat Pärsia laevastikku, millel oli väinas kitsas tegutseda. Nad sattusid madalikule, purunesid veealustel kividel, põrkasid üksteisega kokku ja uppusid. Õhtuks lõppes lahing kreeklaste täieliku võiduga.

Sõja lõpp. Xerxes läks osa vägedega tagasi Aasiasse, jättes oma väejuhi Mardoniose kreeklastega võitlust jätkama. Järgmisel, 479. a. andsid kreeklased Mardoniose sõjaväele otsustava lahingu Plataia juures Boiootias ja purustasid pärslased täielikult. Selsamal ajal kohtus Ateena laevastik, mis purjetas Väike-Aasia ranniku lähedale, pärslastega Mükale neeme juures. Siit väljusid kreeklased samuti võitjatena. Pärsia laevastik põletati ära. Pärimuse järgi toimunud Plataia ja Mükale lahing ühel ning samal päeval.

Lõpliku võidu pärslaste üle aga saavutasid kreeklased alles 30 aastat hiljem Küprose saare juures (a. 449 e. m. a.). Kõigi nende võitude tulemusena vabanesid Väike-Aasia kreeklased pärslaste võimu alt. Nad said jälle täieliku iseseisvuse ja sõlmisid Ateenaga liidu.

Kreeklased võitlesid vaimustusega, sest nad kaitsesid oma kodumaad ja vabadust, ning seetõttu nad ka võitsid. Pärslased pidasid aga vallutussõda ainult oma rikaste ja suurnike huvides ning nende sõjavägi võitles sunnituna.

§ 46. Ateena mereriik.

Ateena tõus. Kreeka-Pärsia sõdadel oli suur tähtsus Ateena riigi suhtes. Et peamised võidud pärslaste üle olid saavutatud merel ja kõigi kreeka liitlaste seast oli kõige tugevam laevastik olnud Ateenal, siis hakkas ta tähtsus kreeka riikide seas üha suurenema. Seepärast hakkasid paljud liitlased otsima Ateena sõprust ja palusid Ateenat sõja juhtimist enda kätte võtta. Nõnda läkski hegemoonia merel Ateena kätte.

Kreeka-Pärsia sõdade tagajärjeks oli Ateena tõus ja 478. a. Ateena mereliidu organiseerimine.

Aristeides ja Ateena mereliit. Selle liidu idee tõstis päevakorrale Aristeides. Selleks ajaks tõid ateenlased ta maapaost tagasi. Aristeides õigustas täiesti oma kaaskodanike usaldust. Tema isamaa-armastuse, ustava teenistuse ja omakasupüüdmatuse eest nimetasid kreeklased teda „Õiglaseks".

Aristeidese järglane Kimon viis Ateena mereliidu ülesehitamise lõpule järgnevail alustel. Riigid, kes kuulusid liitu, pidid ehitama laevu ühisesse laevastikku. Nad olid kohustatud nende laevade jaoks madruseid värbama ja neid ülal pidama ning igal aastal maksma vastavalt oma tuludele teatud summa üldisesse kassasse. See kassa pidi asuma Deelose saarel. Liiduriikide esindajad kogunesid sinna istungeile ja otsustasid üldisi küsimusi, kuid liidu juhtimine kuulus faktiliselt Ateenale.

Mõni aeg hiljem suurendati liitlaste osamakse ja korjati neid peamiselt rahalisel kujul. Selle raha eest pidi Ateena ehitama laevastiku ja ülal pidama madrused ning sõjaväe. Liidu vägede juhatamine läks samuti Ateena kätte.

Aastal 454 e. m. a. viidi kassa Deelose saarelt üle Ateenasse, kes kasutas liidu rahalisi vahendeid oma äranägemise järgi. Kui mõned liitlased, kes polnud rahul niisuguse Ateena võimuga, püüdsid liidust lahkuda, siis suunasid ateenlased oma laevastiku nende vastu ja rahustasid nad.

Nõnda tekkis Ateena mereriik. Sellesse ei kuulunud ainult aristokraatlikud riigid, näiteks Sparta koos oma Peloponnesose liitlastega.

Niisuguse suurriigi kujunemine ei omanud Ateena suhtes mitte üksinda sõjalist, vaid ka määratu suurt majanduslikku tähtsust. Saanud peremeesteks merel, koondasid ateenlased endi kätte kogu kaubanduse Egeuse meres. Kaubateed käisid nüüd läbi Ateena sadama Pireuse. Osa

laadungeid jäeti Pireusse endasse, teine osa maksustati tolliga ja läks kaugemale. Kõik see suurendas Ateena riigi rikkusi. Ta muutus võimsaimaks ja rikkaimaks riigiks kogu Kreekas.

Orjapidamisdemokraatia ei valitsenud mitte ainuüksi Ateenas, vaid ka ta liitlaslinnades. Ateenlased toetasid seda, tuginedes oma merejõududele.

§ 47. Orjus.

Kaubandus ja orjus. Ateenlased pidasid kaubandust mitte ainult kreeka riikide ja kolooniatega, neil oli sidemeid ka Idamaadega ja kaugete „barbaarsete" (mitte-kreeka) maadega. Näiteks on palju Ateena käsitööndus-esemeid leitud sküütide kurgaanides (NSV Liidu lõunaosas).

Sõjad barbaritega (nõnda nimetasid kreeklased, hiljem ka roomlased võõramaalasi, s. o. kõiki mitte-kreeklasi ja mitte-roomlasi) soodustasid samuti kaubanduse arengut. Paljugi riisumisi, piraatlikke kallaletunge ja sõdu peeti ainuüksi kaupmeeste huvides. Nende sõdade aegu rööviti mitte ainult võidetute rikkusi, vaid ka võidetuid endid, kes muudeti orjadeks. Turgudel ja laatadel müütati muu kauba kõrval ka orje. Mehi, naisi ja lapsi viidi turule ja müütati neid nagu iga muudki kaupa. Ostjad vaatlesid neid igast küljest, valisid välja kõige tervemad, kaunimad ja tugevamad, kauplesid, nagu poleks jutt mitte inimestest, vaid asjadest.

Turule minev talupoeg; ta ori kannab ta järel koormat.

Kreeka seaduste järgi ei loetud orja inimeseks.

Talle vaadati nagu „elavale tööriistale", kes kuulus isandale. Orjadel polnud mingisuguseid õigusi ja seadus ei kaitsenud neid. Peremees võis talitada orjaga, kuidas tahtis. Ta võis teda karistada, peksta ja koguni ära tappa.

Kreeklased-orjapidajad suhtusid põlgusega orjadesse, pidades neid laiskadeks ja aruta olevusteks. Juba Homeros ütleb „Odüsseias":

> Ori on hooletu: kui pole isanda karmi käsku
> sundimas tööle, vastu tahtmist paneb ta käe külge.
> Kurva orjuse raske osa jaoks inimese valinud,
> hävitab Zeus temas parimaist voorustest pooled.

Juba enne Kreeka-Pärsia sõdu oli Ateenas palju orje. Peale neid sõdu suurenes orjade hulk veelgi enam.

Orjade töö käsitööonduses. Orjade tööd kasutati nii põllumajanduses kui ka käsitööonduses. Peale Kreeka-Pärsia sõdu tekkis palju töökodasid, kus töötasid orjad. Neis töökodades valmistati kilpe, mõõku ja nooli, pargiti nahka jne. Mõned linnad olid oma käsitöötoodetega üle Kreeka kuulsad. Teebas valmistati lahinguvankreid, Argoses kilpe, Mileetoses värvilisi kangaid, Ateenas keraamilisi nõusid (s. o. savist nõusid), Korintoses pronksesemeid. Suurtel töökodadel oli 50 kuni 100 orja. Oraator L ü s i a s e l oli töökoda, milles töötas kilpide valmistamisel koguni 120 orja. Igas Demosthenese töökojas töötas nugade ja voo-

Orjad kaevanduses.

dite valmistamisel 20—30 orja. Kuid niisuguseid töökodasid oli siiski vähe. Ülekaalus olid väiketöökojad, kus oli 5—10 orja.

Suurel hulgal kasutati orje mäetööndustes, kaevandustes ja kivimurdudes. Mõnes kaevanduses, näiteks Laurioni hõbedakaevanduses (Atikas), ulatus orjade arv mitmele tuhandele.

Tootmistehnika oli tollal madal. Orjapidaja polnud selle täiendamisest huvitatud. Arvati, et ori peab niigi oskama kõike teha. Pealegi ei tohtinud orjale kätte anda mingisugust keerukat tööriista. Oma tööst mitte huvitatud ori käis töövahenditega hooletult ümber, purustas ja rikkus neid. Seepärast teostati kangrutöö, ketramine, puutöö, kaevandustööd lihtsate käsivahenditega. Kreeklastele olid tuntud lihtsad kangasteljed, pottsepa-ratas, mäetööndustes kirgas, labidas ja haamer. Pisut kõrgem oli metallitööndustes ja ehitusasjanduse tehnika.

Põllumajanduslikud ja riiklikud orjad. Põllumajanduses kasutati orjade tööd vähem kui käsitööndustes: orje kasutati siin peamiselt linna-äärseis majapidamistes, kus kasvatati juurvilju, ja suurtes istandikes, kus korjati viinamarju, oliive ja puuvilju. Väikestes talumajapidamistes kasutati orjade tööd vähem, sest polnud raha orjade ostmiseks.

Peale era-orjade olid riigi teenistuses veel ühiskondlikud orjad. Nad töötasid kas linnatöödel või täitsid väikeametnike kohuseid.

Orjus laienes Ateena õitseajastul nõnda, et iga vaba kodaniku kohta ei tulnud vähem kui üks ori ja iga vaba täiskasvanud meeskodaniku kohta koguni mitu orja.

Orjus etendas Kreeka majanduslikus arengus suurt osa ja viis rahvastiku lõplikule jagunemisele kahte vastandlikku leeri: v a b a d e k s ja o r j a d e k s.

§ 48. Perikles. Orjapidamisdemokraatia õitseng.

Pärast Kreeka-Pärsia sõdu muutus võitlus aristokraatliku ja demokraatliku erakonna vahel veel teravamaks. Aristokraadid eesotsas Kimoniga püüdsid rahva õigusi kärpida. Kimon aitas koguni Sparta aristokraatiatki. Kui Spartas seoses kohutava maaväringuga aastal 464 e. m. a. puhkes helootide ülestõus, siis tõttas Kimon sõjaväesalgaga Sparta aristokraatiale appi.

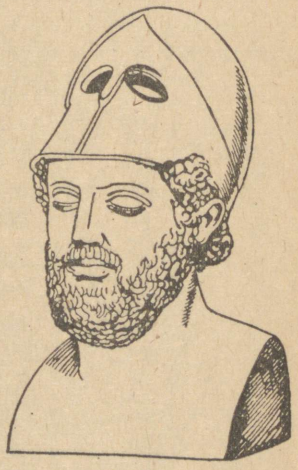

Perikles.

Efialtes. Seda juhust kasutas demokraatlik erakond eesotsas Efialtesega. Ta oli Kimoni vastu ja seisis rahva õiguste laiendamise eest. Kimon pagendati ja võitlus aristokraatia vastu tugevnes.

Ateenas oli säilinud veel üks aristokraatlik asutis. See oli areopaag, mis koosnes eluaegseist liikmeist. Efialtes saavutas seda, et areopaagile jäeti ainult mõningate kaelakohtulike asjade arutamine. Kõik muud asjad anti aga üle rahvakoosolekule, viiesaja nõukogule ja vandekohtule. Sel moel hakkasid rahvaasutised riigis mängima esmajärgulist osa.

Aristokraatlik erakond vihkas Efialtest tema reformide pärast. Ta läkitas mõrtsukad, kelle käe läbi Efialtes hukkuski.

Perikles ja tema reformid. Efialtese järglane oli Perikles. Tema ajal saavutas Ateena demokraatia oma kõrgeima õitsengu. Periklesel oli rahva suurim usaldus. Suurepärase kõnemehena, kel oli elav mõistus ja laialdane hari-

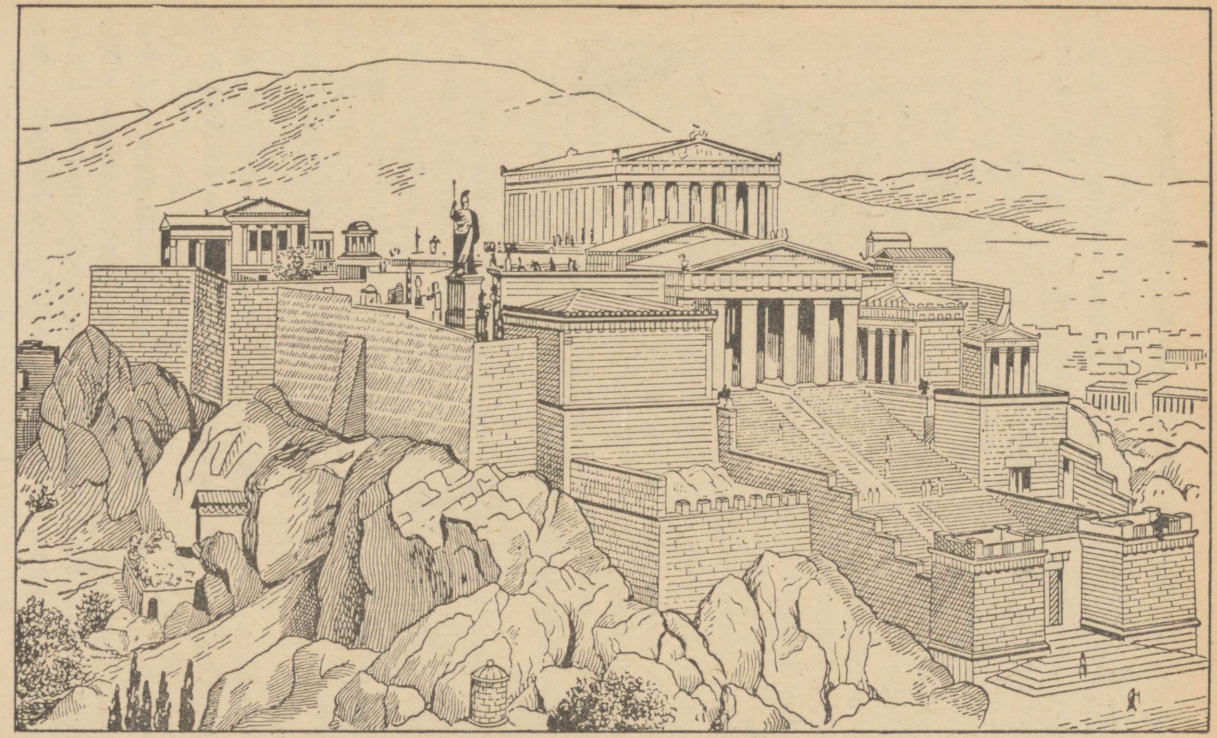

Ateena akropolis muiste (rekonstruktsioon).

dus, kerkis Perikles esiplaanile Vana-Kreeka silmapaistvaima riigitegelasena.

Eelkõige purustas Perikles aristokraatliku erakonna. Pärast seda kujunes lõplikult välja Ateena demokraatia konstitutsioon (riigikord). Selle konstitutsiooni alusel tuli

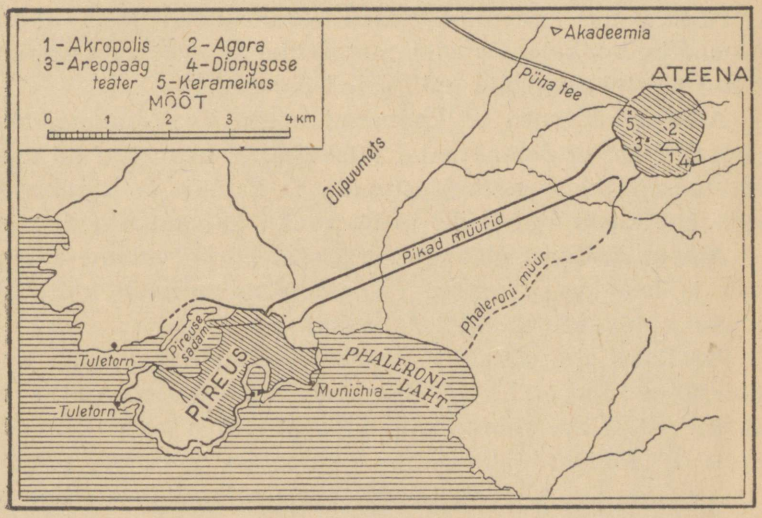

Ateena ja Pireuse plaan.

Ateena rahvakoosolek kokku kolm korda kuus (vahel ka sagedamini). Sellest võtsid osa kõik Ateena täiskasvanud kodanikud ja küsimused lahendati häälteenamusega. Viiesaja nõukogu juhtis jooksvaid asju ja valmistas ette kõik küsimused rahvale esitamiseks.

Enamiku kohtuasju vaatas läbi h e l i a i a (vandekohus).

Tegelikult ei saanud kõik kodanikud rahva valitsusasutiste tegevusest osavõtmise õigust kasutada. Kehvikuil, kes olid kinni tööga, polnud aega istungeiks ega koosolekuiks. Et meelitada Ateena kehvikkonda oma poole, pani Perikles maksma väikese tasu vandekohtunikele kohtuistungeist

osavõtu eest ja muutis tasulisteks ka mõningad muud ametikohad. Peale selle pani Perikles maksma raha andmise kehvikuile teatri külastamiseks.

Niisugust rahvale õiguste andmist ja ta kaasatõmbamist maa valitsemisele kutsutakse demokraatiaks. Kuid see demokraatia jäi orjapidamisdemokraatiaks. Kõik kodanikuõigused kuulusid endiselt ainult Ateena kodanikele. Orjadel, metoikidel ja isegi vabana sündinud naistel puudusid poliitilised õigused.

Ateena riigikord ei kaotanud orjust ega eraomandust isegi niisugusel demokraatia õitseajastul, nagu see oli saavutatud Periklese ajal. Vastupidi, ta kaitses ja kindlustas seda. Periklese ajal leidis orjus veelgi laiemat arendamist.

Ateena kultuuri õitseng. Periklesel oli lai vaimne silmaring ja hea kunstimaitse. Ta soodustas suuresti kultuuri, kunsti ja teaduse arengut Ateenas.

Periklese ajal sõitsid Ateenasse kokku kunstnikud, kirjanikud ja filosoofid kogu Kreekast. Neile osutati igati soosingut. Periklese sõbrad olid filosoof Anaxagoras ja kujur Feidias. Periklese tähelepanu pälvisid samuti sofistid, s. o. rändõpetlased, kes õpetasid filosoofiat ja kõnekunsti.

Perikles tahtis teha Ateenast, nagu ta ise oli väljendanud, „kogu Hellase kooli".

Periklese ajal püstitati Ateenas hulk kauneid ehitisi. Perikles pidas sealjuures silmas kahte eesmärki: esiteks Ateena kaunistamist ja ta kuulsuse tõstmist; teiseks võimaldas ta sel teel vaesemale rahvale teenistust ja tõmbas ta seega enda poole.

Kuulsate ehitiste hulka, mis püstitati Periklese poolt, kuulub eelkõige suurepärane Parthenoni tempel (akropolisel), mis oli pühendatud jumalatar Athenale. Parthenon oli ehitatud kallist lumivalgest marmorist ja oli piiratud kauni sammastereaga. Templi sisemuses seisis jumalatar

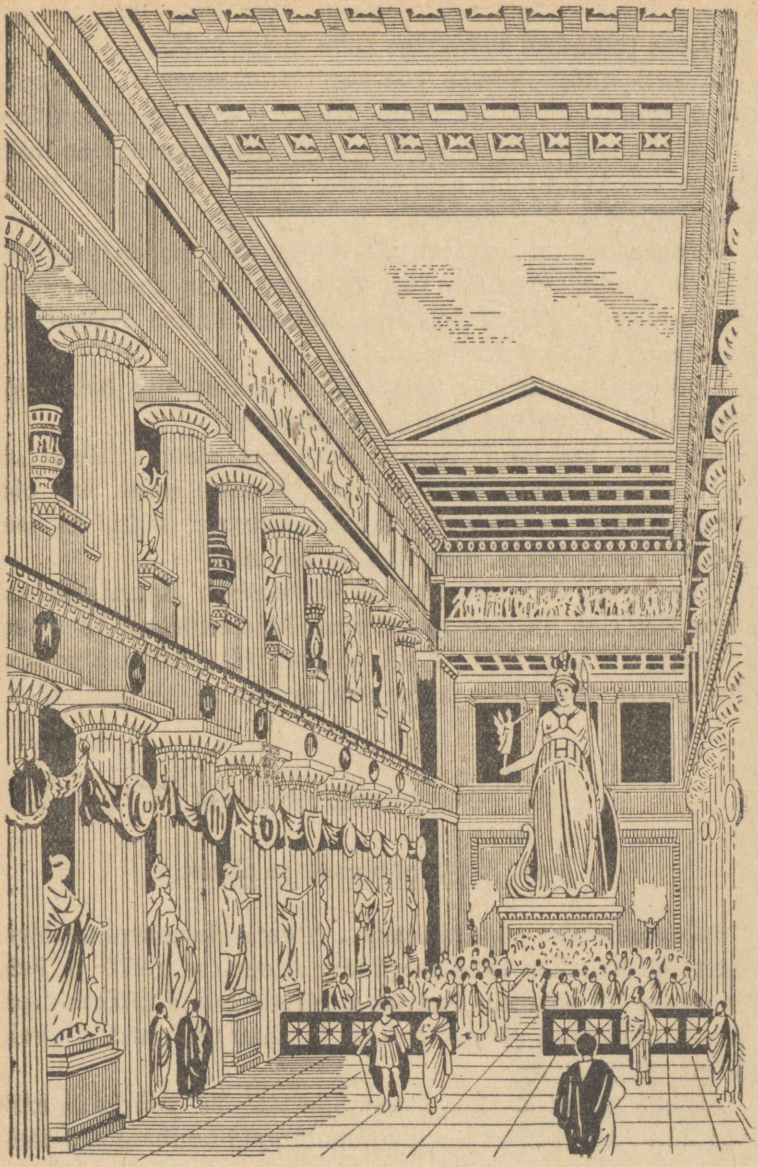

Parthenoni templi sisemus (rekonstruktsioon).

Athena suur kullast, elevandiluust ja kalliskividest kuju. Periklese tellimisel valmistas selle kujur Feidias.

Ateena akropolisesse viis kaunis sissekäik — Propüleed, mida olid kaunistanud parimad kreeka kunstnikud.

Tähelepandavaimate ehituskunsti mälestusmärkide hulka kuulus ka Odeion — määratu suurte saalidega hoone muusikalisteks võistlusteks.

Pireuse sadam muudeti Periklese ajal esmaklassiliseks sõja- ja kaubalaevastiku varjupaigaks. Teda ühendas Ateenaga ilus tee, mille äärtele olid ehitatud kaitse eesmärkidel massiivsed „Pikad müürid".

Kõik need ehitised paistsid silma ebatavalise lihtsusega, elegantsiga ja ühtlasi suurejoonelisusega.

Kirjanik, kes nägi Ateenat Periklese ajastul, ütleb: „Sa oled puupea, kui sa pole näinud Ateenat; eesel, kui oled näinud teda ja ei ole sattunud vaimustusse; ja kui sa sealt lahkusid omal tahtel, siis oled sa kaamel."

Summasid linna ehitamiseks ja vaestele jagamiseks ammutas Perikles liitlaste maksudest, kaubandusest ja orjade töö ekspluateerimisest. Need allikad olid Ateena sõjalise võimsuse ülalpidajaiks ning soodustasid ta kultuuri tõusu.

V. Peloponnesose sõda.

§ 49. Sõja põhjused ja algus.

Peloponnesose sõja põhjused. Ateena demokraatia õitseajastul oli Kreekas kaks peajõudu: Ateena mereriik ja Peloponnesose liit eesotsas Spartaga. Nende huvid põrkasid paljudeski punktides järsult kokku ja seetõttu muutus avalik võitlus vältimatuks.

Ateena ähvardas kogu aeg Spartat. Ta püüdis haarata enda kätte kõiki idast läände suunduvaid kaubateid. Läänes

asus viljarikas Sitsiilia, mida Ateena tahtis vallutada. Peloponnesose liit ei tahtnud aga Ateenale järele anda. Läänepoolne kaubandus oli ammusest ajast Korintose käes, mis kuulus Peloponnesose liitu.

Ateena kaubanduse ja merevõimu tõus suurendas ta mõju kõigile kreeka riikidele. Sparta ei võinud sellega leppida. Ta tahtis hegemooniat Kreeka üle enda kätte haarata. Kumbki liit ei tahtnud ülevõimu teisele loovutada ja valmistus võitluseks.

Ateena ja Peloponnesose liidu vahel olid ka poliitilised vastuolud. Ateena demokraadid vihkasid Sparta ja ta liitlaste aristokraatlikku korda, Peloponnesose suurnikkond vihkas aga Ateena liidu demokraatlikku korda. Sparta aitas Ateenas aristokraatlikul erakonnal võidelda demokraatia vastu; Ateena aga omakorda aitas Peloponnesose demokraate nende võitluses aristokraatliku korra vastu. Ateena ja Sparta suhted olid väga pinevad. Sparta aristokraatia ootas sobivat juhust, et alustada avalikku sõda Ateena vastu.

Sõja ajend. See juhus tuligi. Kreeka läänekaldal, väikeses kreeka koloonias Epidamnoses ja Kerkürа saarel puhkes võitlus aristokraatide ja demokraatide vahel. Sellesse võitlusse tõmmati nii Ateena kui ka Sparta. Võitlus arenes aina teravamaks ja muutus lõppude-lõpuks avalikuks sõjaks. Et esimesena astus välja Peloponnesose liit, siis saigi see sõda Peloponnesose sõja nime. See sõda kestis 27 aastat (a. 431—404 e. m. a.).

Sõja algus. Spartalased nõudsid Ateenalt, et ta loobuks ülemvõimust nende riikide üle, kes asusid Ateena mereliidus, ning annaks neile täieliku iseseisvuse. Periklese kõne mõjul lükkas rahvakoosolek, kus seda küsimust arutati, selle nõude tagasi. Siis laastasid Atikasse tunginud Sparta sõjaväed talunike põlde ja majapidamisi ning tungisid Ateena müüride alla.

Atika rüüstatud paikadest kogunes Ateenasse hulk põgenikke. Rahva kuhjumine soodustas taudide arenemist. Ateenasse sigines hirmus tõbi — katk, mis niitis maha nii rahvast kui ka sõjaväge. Rahva seas algas nurin ja meelepaha Periklese vastu. Teda hakati süüdistama Ateenat tabanud ebaedus ja õnnetustes. Perikles isegi eemaldati riigi juhtimiselt.

Ateenlaste asjad aga ei paranenud. Perikles kutsuti uuesti võimu juurde, kuid mitte kauaks. Möllav katk niitis ka tema maha. Ta suri aastal 429 e. m. a.

Sõja ja rahu erakonnad. Pärast Periklese surma algas Ateenas kahe erakonna võitlus: üks erakond tahtis jätkata sõda, teine nõudis vaenlasega rahu. Esimese erakonna eesotsas seisis nahaparkal Kleon. Teda toetas lihtrahvas, väikekäsitöölised ja kaupmehed. Nad vihkasid Sparta aristokraatlikku korda ja tahtsid lõplikult arveid õiendada Spartaga, kust ähvardas alaliselt aristokraatia.

Teise erakonna eesotsas seisis aga rikas orjapidaja Nikias, keda toetasid maaomanikud, kes olid aristokraatliku korra ja ühtlasi rahu sõlmimise poolt Spartaga. Rahva energilise toetuse tõttu võitis Kleoni erakond.

Klassivõitluse teravnemine. Peloponnesose sõda teravdas klassivõitlust Kreekas veel enam. Kõigis riikides moodustusid kaks teravalt vaenulikku aristokraatide ja demokraatide leeri. Lesbose ja Kerküra saartel püüdsid aristokraadid korraldada riigipööret ja haarata võimu demokraatide käest. Ateenlased saatsid sinna laevastiku sõjaväega, summutasid mässu ja taastasid demokraatliku korra. Ateena laevastik sõitis samuti Sparta sadamasse Pülosesse (Peloponnesose läänerannikul). Ta purustas seal Sparta laevad, vallutas Pülose ja õhutas heloodid Sparta vastu üles.

Nikiase rahu. Pärast seda algas ateenlastel siiski ebaedu. Osav Sparta väejuht Brasidas asus pealetungile Traakias. Ateenlased tõttasid sinna nii laevastiku kui ka sõja-

väega, kuid nad purustati. Lahingus langesid nii Kleon kui ka Brasidas. Kleoni surma järel tuli Ateenas võimule Nikias, suurorjapidajate ja maaomanike erakonna juht. Ta nõudis Spartaga leppimist. Aastal 421 e. m. a. sõlmiti rahu 50 aastaks, seda rahu nimetati Nikiase rahuks. Selle rahuga taastati endine olukord. Peale selle tõotasid ateenlased Spartale toetust, kui seal peaks toimuma orjade ülestõus. Sel viisil viis rikaste juhi Nikiase võimuletulek Ateena leppimisele Spartaga ühes selle aristokraatliku korraga.

§ 50. Sitsiilia sõjaretk ja Ateena lüüasaamine.

Nikiase rahu osutus aga ebakindlaks. Ta ei lahendanud ühtegi neist küsimustest, millede pärast sõda oli alanud. Seepärast valmistusid nii ateenlased kui ka spartalased uuele sõjale. Kuus aastat pärast Nikiase rahu puhkes sõda uuesti.

Alkibiades. Sitsiilia sõjaretk. Erakonna eesotsas, kes nõudis edasist võitlust Spartaga, seisis Alkibiades. Ta oli väga andekas ja tahtekindel inimene. Ta ilu, kõneosavus ja heldus lõid talle rahva keskel populaarsuse. Poliitilises võitluses polnud tal kindlat joont ja ta oli väga kõikuv. Seejuures oli Alkibiades äärmiselt võimu- ja auahne. Tujude kohaselt vahetas ta sageli oma eesmärke, põlgamata võitluses ühtegi abinõu.

Alkibiades hakkas ateenlasi meelitama sõjaretkele Sitsiiliasse Sürakuusa linna vastu, kes toetas Spartat. Ta esitas ahvatlevad Sitsiilia okupeerimise, Põhja-Aafrika vallutamise ja Sparta purustamise plaanid. Ateena demokraatia toetas seda plaani. Loodi suur laevastik Alkibiadese juhtimisel. Aastal 415 e. m. a. väljus laevastik Sitsiilia vallutamise retkele.

Spartaga rahu pooldajad olid Sitsiilia sõjaretke vastu. Selle retke nurjaajamiseks kasutasid nad järgmist juhust. Laevastiku lahkumise eelõhtul purustati Ateenas hermid.

Need olid tänavail seisvad kivisambad jumal Hermese peaga (kes oli ka teede kaitsja). Sõjavastased levitasid juttu, et hermid on purustanud Alkibiades, ja süüdistasid teda jumalasalgamises. Mõne aja pärast saadeti käsk Alkibiadese ajaviitmatuks tagasipöördumiseks Ateenasse kohtu ette. Käsk jõudis laevastikule järele alles Sitsiilias. Alkibiades näiliselt alistus, ta sõitis Ateena poole, kuid põgenes teel Spartasse, reetes sel viisil oma kodumaad.

Samal ajal algas Sitsiilias äge võitlus Sitsiilia tähtsama linna Sürakuusa pärast. Sürakuuslasi abistasid Sparta ja Sitsiilia linnad. Asi lõppes ateenlaste täieliku lüüasaamisega. Neljakümne-tuhandelisest sõjaväest, mis oli saadetud Sitsiiliasse, pöördus koju ainult mõnikümmend inimest. Teised langesid lahinguis või sattusid orjusse.

Ateena seisundi halvenemine. Nõnda lõppes ateenlaste Sitsiilia sõjaretk. Peaaegu üheaegselt selle sõjaretkega tabas Ateenat uus õnnetus. Reetur Alkibiadese nõu järgi võtsid spartalased ette uue kallaletungi Atikale. Nad vallutasid D e k e l e i a kindluse, mis asus peaaegu Atika tsentrumis. Kindlustanud end seal, hakkasid spartalased teostama kallaletunge kogu maale. Ateenlaste põllud rüüstati, külad laostusid. Lisaks põgenes Atikast 20 tuhat orja. See kutsus esile töökodade sulgemise ja kaevandustööde seisaku Laurioni kaevandustes. Ateena majanduselu läks täielikule langusele.

Parem polnud asi ka Ateena riigi muis paikades. Sparta abi tõttu teostasid aristokraadid kõikjal riigipöördeid, lõid lahku Ateenast ja siirdusid spartalaste poolele.

Reetur Alkibiadese abil sõlmis Sparta liidu Pärsiaga, kes lubas spartalasi rahaliselt aidata. Ateena oli viidud meeleheitlikku seisukorda. Küsimus lähenes otsustavale lahendusele.

Kõik reaktsioonilised jõud tõusid Ateena vabariigi vastu, kes oli tolle aja kohta eesrindlik riik.

§ 51. Sõja lõpp ja „kolmekümne türannia".

Riigipööre (a. 411 e. m. a.). Aristokraadid tõstsid pead ka Ateenas endas. Pärast 20 tuhande orja põgenemist suleti töökojad, töö jäi seisma orjapidajate põldudel. Aristokraadid veeretasid kogu majanduselu laostumise süü rahvale. Nad kinnitasid, et Ateena sõjalise ebaedu põhjuseks on demokraatlik kord ja valmistusid demokraatia kukutamisele. Aastal 411 e. m. a. toimus Ateenas riigipööre, mis kiskus võimu rahva käest ja andis selle väheste rikaste (oligarhide) kätte. Rahvakoosoleku ja demokraatlike asutiste õigusi piirati. Oligarhid jälitasid rahva esindajaid, tapsid oma vaenlasi — demokraate. Nad valmistusid Spartaga rahu sõlmima. Sparta aristokraatiale aga oli niisugune riigipööre meeltmööda. Ateena oligarhid ja Sparta aristokraadid kavatsesid ühiste jõududega kukutada demokraatliku korra.

Demokraatia taastamine. Samal ajal kuulutas Samose saare juures seisev Ateena laevastik, et ta ei tunnusta oligarhilist valitsust Ateenas ja nõuab demokraatia taastamist. Laevastik teostas strateegide (valitavate väejuhatajate) ümbervalimise ja kutsus Alkibiadese tagasi. Alkibiades oli seks ajaks sattunud tülli Spartaga ja tahtiski juba uuesti pöörduda Ateenasse.

Alkibiades viis laevastiku spartalaste vastu ja saavutas mõningaid võite. See tõstis uuesti ta autoriteeti ateenlaste silmis. Selleks ajaks kogus rahvas jõudu, kukutas oligarhide valitsuse ja taastas demokraatliku korra. Alkibiadesel lubati tagasi tulla. Rahvas andestas talle varasema reetmise. Kuid saanud lüüa ühes lahingus, lahkus Alkibiades uuesti Ateenast.

Ateenlaste seisund jäi siiski väga tõsiseks. Majanduselu laostus. Raha ei olnud. Ateena liitlased langesid ära, lahkusid liidust.

Niisugustes tingimustes võtsid ateenlased viimased väärtasjad Parthenoni templist ja ehitasid uue laevastiku. See laevastik purustas aastal 406 e. m. a. spartalaste merejõud Arginuuside saarte juures (Lesbose saare ja Väike-Aasia ranniku vahel). Kuid vaatamata võidule ei suutnud ateenlased seda süvendada. Seepärast hakkasid spartalased edaspidi uuesti võtma ülekaalu ateenlaste üle.

Ateena lüüasaamine. Samal ajal kerkis spartalastel esile energiline väejuht Lüsandros. Ta lõi liidu Pärsiaga, sai toetust Väike-Aasias olevalt Pärsia asevalitsejalt Küros

Nooremalt ja ehitas uue laevastiku. Aastal 405 e. m. a. seisid mõlemad laevastikud, nii ateenlaste kui ka spartalaste oma, lähestikku Hellespontoses. Lüsandros valis soodsa hetke, ründas ootamatult ateenlasi ja purustas nad Aigospotamoi („Kitsejõgede") juures. Ateenlastel polnud enam jõudu saadud löögist toibumiseks. Aastal 404 e. m. a. oli ka Ateena linn, piiratuna merelt ja maalt, sunnitud alistuma Sparta väejuhile Lüsandrosele. Nii andis Sparta pikaleveninud Peloponnesose sõja tulemusena Ateena võimsusele lõpliku hoobi.

Rahutingimused ja „kolmekümne türannia". Ateenlased pidid vastu võtma alandavad rahutingimused, mis Sparta ette dikteeris. Ateena mereliit likvideeriti. Ateena laevastiku riismed anti välja spartalastele. „Pikad müürid" lammutati spartalaste muusika saatel. Kõige raskem Ateena rahvale oli demokraatliku korra hävitamine Ateenas.

Sparta võit oli aristokraatia võit. Võim anti väikesele käputäiele rikastele (oligarhidele). Kõiki Ateena asju asusid juhtima 30 oligarhi, eesotsas Kritiasega. Nad kasutasid oma võimu selleks, et vaenlastega karmilt arveid õiendada. Demokraate hukati ilma kohtuta, pagendati maalt ja võeti neilt poliitilised õigused. Oligarhe toetas Ateenasse jäetud spartalaste garnison. Oma karmuse tõttu sai nende 30 oligarhi valitsus „kolmekümne türannia" nimetuse.

„Kolmekümne türannia" kukutamine. „Kolmekümne türannia" jälitamise eest päästsid paljud end põgenemisega Teebasse (Boiootiasse). Siia koondunud demokraadid ootasid juhust oligarhia kukutamiseks. Aastal 403 e. m. a. tungisid Teebas liitunud Ateena põgenikud Thrasübulose juhtimisel Ateenasse ja kukutasid „kolmekümne türannia". Varsti selle järel taastati demokraatia Ateenas uuesti. Kuid demokraatia oli alalises ohus Sparta poolt.

Nõnda siis oli Peloponnesose sõda aristokraatliku Sparta

ja demokraatliku Ateena vaheline võitlus. Seda välist sõda kaastas sisemine võitlus rikaste ja vaeste, orjapidajate ja orjade vahel.

§ 52. Orjade ja kehvikkonna ülestõus.

Võitlus rikaste ja kehvikute vahel ei lakanud kogu Kreeka ajaloo vältel. Kreeka filosoof Platon ütleb: „Igas linnas, kui väike ta iganes poleks, on alati kaks linna: üks on vaeste linn, teine on rikaste linn. Seal, kus esinevad vaesus ja rikkus, võitlevad alati kaks poolt, ühel pool vaesed, teisel pool rikkad."

Nende kahe laagri vahel valitses lepitamatu vaen. Tavaliselt kuulutasid aristokraadid: „Vannun, et jään igavesti deemose vaenlaseks ja teen talle nii palju kurja kui mu võimuses." Ja tõepoolest kasutasid aristokraadid selles võitluses kõhklemata kõiki abinõusid. Nõnda lõid kord Mileetose linnas aristokraadid rahva ülestõusu kättemaksuks maha mitte ainult kõik demokraadid, vaid isegi nende lapsed.

Peale rikaste ja vaeste vahelise võitluse käis pingeline võitlus veel orjapidajate ja orjade vahel. Aga et rikkad ja orjapidajad olid ühed ning samad, siis ühinesid orjad vahel võitluses nende vastu vaestega. Kui näiteks aastal 427 e. m. a. algas kodusõda Kerküra saarel, siis meelitasid mõlemad pooled orje vabaduse lubadustega enda poole. Kuid oma enamikus liitusid orjad rahvaga, mitte aga aristokraatiaga. Nii ühinesid orjad rahvaga ka Plataia linnas.

Orjad astusid välja ka iseseisvalt. Eriti sagedasteks muutusid need väljaastumised sõjaajal. Algul oli nende võitlusvormiks põgenemine. On teada, et sõja ajal Spartaga põgenes Atikast 20 tuhat orja. Kuid orjad otsiti üles, toodi tagasi ja karistati neid karmilt. Siis hakkasid nad ühinema ja välja astuma ühiselt. Orjade ülestõusud toimusid Kreekas sagedamini kui muistsetel Idamaadel, sest Kreekas oli orje rohkem.

Orjade ülestõuse toimus samuti Peloponnesose linnades ja maakondades. Esimene suurem kreeka orjade ülestõus toimus Argose linnas aastal 494 e. m. a. Sel ajal käis sõda Argose ja Sparta vahel. Spartalased purustasid argoslased. Kasutades seda vallutasid orjad linna ja kukutasid orjapidajate valitsuse. Varsti vallutasid nad ka lähedalasuva Tirünsi linna. Alles pärast kestvat võitlust õnnestus argoslastel summutada orjade ülestõus.

Aastal 464 e. m. a. tõusid üles Messeenia maakonna elanikud, kes olid muudetud helootideks. Nad läksid mägedesse ja pidasid seal vastu üle kümne aasta. Suuri vaevu alistasid spartalased ülestõusnud uuesti.

Teine helootide ülestõus puhkes Peloponnesose sõja ajal. Kui Ateena laevastik aastal 425 e. m. a. purjetas Pülose linna alla, alustasid heloodid kohe ülestõusu. Nad mõistsid, et nende isandad on nüüd raskes olukorras, ja valisid selle hetke ülestõusuks. Nende liikumist toetasid ateenlased, sest nende huvides oli Sparta sisemine nõrgenemine.

Orjade ülestõuse toimus ka teistes kreeka linnades, Sitsiilias, Egeuse mere saartel ja muis paigus.

Võitluses orjapidajate ikke vastu püüdsid orjad ja kehvikkond liituda ja koos võidelda.

Võitlus orjadega nõudis orjapidajailt hulga jõudu ja hoidis nad alalise pinge all. Asjata ei ütle seesama Platon: „Orjad on niisugune varandus, mille omamine toob endaga kaasa palju ebamugavusi. Orjad ei saa ju kunagi isandate sõbraks."

Rikaste võitlus vaestega ühelt poolt ja orjapidajate võitlus orjadega teiselt poolt moodustasid kreeka ühiskonna põhilise vastuolu.

VI. Kreeka kultuur.

§ 53. Teater.

Kreeka pärandas inimkonnale kõigil kunsti ja kirjanduse aladel erakordselt kõrgeväärtuslikke teoseid. Mitte ainult kreeka eepos („Ilias" ja „Odüsseia"), vaid ka dramaatiline luule (tragöödiad ja komöödiad) paistavad silma suure täiuslikkusega.

Teatri teke. Juba VI sajandile. m. a. tekkisid Ateenas teatrietendused. Need arenesid pidustusil ettekantud koorilaulust, tantsudest ja deklamatsioonist. Esialgu toimusid teatrietendused viina- ja lõbujumala Dionüsose pidustuste aegu. Nad toimusid kas tänavail või platsidel kõrgemal kohal.

Dionüsos.

Hiljem hakati etenduste jaoks ehitama kõrgendit, mille ümber asusid vaatajad. Nõnda hakkas tekkima teater, mis tähendab kreeka keeles „vaatemängude kohta". Esialgu sulasid teater ja teatrietendused peaaegu tervikuna ühte rahvapidustustega ja usuliste tseremooniatega.

Dionüsose pidustused toimusid varakevadel, kui valmis värske viin, kui tärkasid esimesed viinapuu võrsed ja põldudele tekkisid lilled. Jumal Dionüsose saabumist tähistas rah-

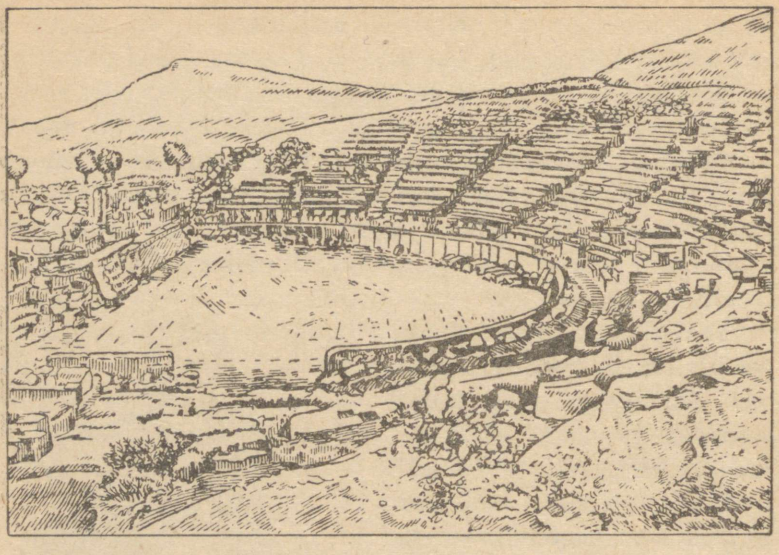

Kreeka teater.

vas pidulike rongkäikudega ja koorilauludega. Dionüsose auks lauldi ditürambe (s. o. kiidulaule) selle eest, et ta tõi endaga kaasa kevade ja kutsus esile looduse ärkamise.

Koor riietus tavaliselt kitsenahkadesse. Lauljad panid endile pähe kitsesarved, tegid endile habemed tammelehtedest, pea aga katsid luuderohust pärjaga. Nad kujutasid sel moel sikusarvelisi saatüreid — Dionüsose kaaslasi. Oma juhi järele laulis koor mitmesuguseid laule, mida nimetati tragöödiaiks, s. o. „sikulauludeks". Kui sikkude rongkäik peatus mõnel platsil või kõrgemal kohal, eraldus lauljate seast eeslaulja ehk korüfee. Ta juhatas koori ja oli samal ajal pea-näitleja. Korüfee tõusis kõrgemale kohale ja jutustas Dionüsose rännakuist ja seiklusist. Koor laulis sellele vastuseks ditürambe. Algul esines niisiis ainult üks näitleja. Hiljem hakkas koorist eralduma veel üks näitleja, kellega korüfee pidas kahekõnet.

Niisugustest etendustest tekkiski kreeka dramaatiline lavastus — tragöödia.

Sügisel, kui valmis viinamari, tulid uued pidustused jumal Dionüsose auks. Need olid lõikuse rõõmupeod, kus korraldati ringmänge ja tantse. Inimesed naersid, naljatlesid ja narritlesid üksteist. Niisugustest lõbusatest ettekannetest tekkis hiljem komöödia. See nimetus pärineb kreeka sõnast „komos", mis tähendab „lõbus rongkäik".

Teatri ehitus. Tragöödia ja komöödia aegamööda täienesid. Algul kujuteldi ainult Dionüsose elu ja seiklusi. Pärastpoole hakati etendama sündmusi kangelaste-pooljumalate elust, hiljem koguni inimeste elust. Näitlejate arv suurenes. Peatähtsust tragöödias omas nüüd näitlejate tegevus. Tegevuse käigust olenevalt esitas koor laule. Etendused muutusid rahvale arusaadavamaks, elavamaks ja huvitavamaks.

Ateenas ja teistes Kreeka linnades hakati ehitama suuri teatreid, mis mahutasid mitukümmend tuhat vaatajat. Nõnda ehitati Ateenasse Dionüsose auks teater, mis mahutas kuni 30 tuhat vaatajat. See oli ehitis, mis oli asetatud poolringina akropolise kallakule. Teater asus lahtise taeva all ja oli katuseta. Ülemised istmete read pealtvaatajaile olid raiutud otse kaljusse, alumised aga olid valmistatud marmorist ja puust. Need poolringis astangutena laskuvad istmeteread said amfiteatri nimetuse. Amfiteatri ees asus kõrgem tasane plats, kus algul esinesid näitlejad ja asetses koor. See oli orkestra (sellest tuleb meie „orkestri" nimetus). Orkestra taga kõrgendil oli teine plats, kuhu riputati üles dekoratsioonid. See oli lava (kreeka keeles „skene"). Siin hakkasid pärastpoole esinema näitlejad, kuna koor jäi orkestrasse.

Kreeka näidendeist võisid osa võtta ainult mehed. Seepärast täitsid ka naisteosi mehed. Tragöödias esinesid näitlejad pikkades, eredates, rikkalikes rüüdes. Komöödias, milles kujuteldi tavaliste inimeste elu, esinesid näitlejad liht-

sates rõivastes. Esinemise puhuks pandi ette suured eredavärvilised teravate näojoonte ja pärani avatud suuga maskid. Seda tehti selleks, et näitleja näoilmet alla kriipsutada. Peale selle esinesid näitlejad nõndanimetatud koturnides — kõrgete kontsadega või koguni kõrgete taldadega kingades, et kõik pealtvaatajad võiksid näitlejaid näha.

Teater etendas Kreekas suurt osa. Ta tõmbas rahva kultuursete huvide ringi ja avaldas talle suurt kasvatavat mõju.

§ 54. Kreeka kirjandus (tragöödia ja komöödia).

Aischülos, Sofokles ja Euripides. Kreeka teatrikunsti õitseng kandub Ateenas Periklese aega. Kuulsaimaiks kreeka traagikuiks loetakse Aischülost, Sofoklest ja Euripidest.

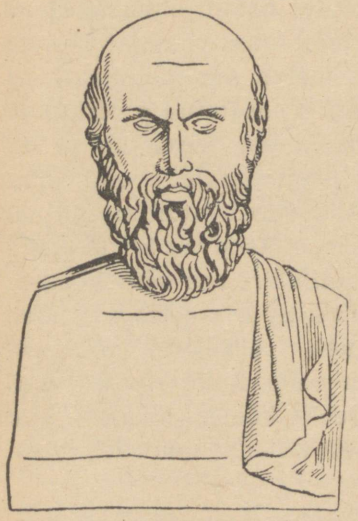

Aischülos.

Aischülose tragöödiaist on tähelepandavamad „Ahelatud Prometheus" ja kolm tragöödiat, mis moodustavad üksteisele jätku — triloogia „Oresteia". Eriti liigutas pealtvaatajaid Prometheuse suursugune kuju. Rahvas armastas seda kangelast, inimeste õilist sõpra. Prometheus oli ju see, kes andis inimestele tule, õpetas neid töötama, kinkis neile mõistuse ja tõstis nad sel viisil loomadest kõrgemale. Aischülos näitas, kuidas raevunud Zeus tasub selle eest Prometheusele kätte ja karistab teda. Jumalate karm tahe jälitab Aischülose kangelasi. Aischülose tragöödiates mängib suurt osa veritasu, esivane-

mate pattude eest needuse ja iidse „silm silma vastu, hammas hamba vastu" seaduse idee. Tema tragöödiate tegelased on ülevad, kuid pisut kauged elust. Ta kangelased sarnlevad pigemini jumalatega kui Aischülose kaasaegsete inimestega.

Aischülos tõi esmakordselt lavale teise näitleja.

V sajandi keskel e. m. a. täiendas tragöödiat Sofokles, tuues sellesse kolmanda isiku. Sofoklese tuntumad teosed on tragöödiad „Kuningas Oidipus", „Oidipus Kolonoses" ja „Antigone". Neis tragöödiais kujutatakse müütilise kuninga Oidipuse, tema poegade ja tütre Antigone õnnetut saatust. Nad püüavad paremusele, milleski pole nad süüdi, kuid hukkuvad saatuslike olukordade kuhjumisest. Nii loobub Oidipus võimust ja torkab endal silmad välja, kui saab teada, et tema poolt surmatud tundmatu rändur oli ta oma isa. Oidipust jälgivad õnnetused edaspidigi. Ta kaks poega hukkuvad omavahelises võitluses võimu pärast. Ta kuumalt armastatud tütar Antigone mõistetakse surma ainult sellepärast, et ta otsustas maha matta oma venna laiba, mis oli visatud mõnitamiseks.

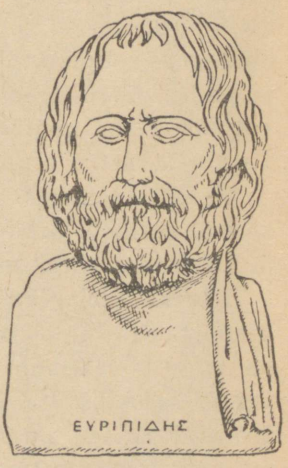

Euripides.

Sofokles näitab oma tragöödiais osavalt, kuidas inimesed vahel hukkuvad saatuse poolt ettemääratud põhjustel. Sofokles näitab ka inimese vaba tahet, mis võitleb pimeda saatuse vastu. Kuid seejuures võidab (Sofoklese järgi) alati jumalate tahe, saatus, millesse uskusid vanad kreeklased. Sofoklese tragöödiate tegelased on siiski hoopis lähedasemad reaalsetele inimestele kui Aischülose kangelased.

Kolmas suur kreeka traagik on Euripides. Tema tragöödiad „Medeia", „Hippolütos", „Ifigeneia Aulises", „Ifigeneia Taurises" on laialt tuntud.

Euripides analüüsib väga peenelt inimeste elamusi, tundeid ja kirgi. Suurte kreeka traagikute seas on ta kõige lähemal oma kaasaegsele elule. Euripides võtab oma kangelased kreeka mütoloogiast, kuid annab neile kõik tõeliste inimeste püüded ja tunded.

Aristofanes. Silmapaistvamaid kreeka komöödia kirjanikke oli ateenlane Aristofanes. Tema kirjandusliku tegevuse algus kandub Peloponnesose sõja aegadesse. Aristofaneselt on meie ajani säilinud 11 komöödiat: „Ratsurid", „Konnad", „Pilved", „Naised rahvakoosolekul" jt.

Aristofanes pilkab Ateena demokraatiat, mida ta kujutab aru kaotanud vanakesena („Ratsurid"). Pilgatakse tolleaegseid õpetajaid ja filosoofe („Pilved"). Aristofanes ei andnud armu religioonilegi. Peajumalat Zeusi kujutas ta varga ja petisena, Hermest õgijana, Poseidonit aga altkäemaksuvõtjana. Need komöödiad lõbustasid rahvast ülimal määral. Teoste lavastus ainult kõvendas muljet.

Kreeka teatreis etendati päevakohaseid näidendeid: demokraatia ja aristokraatia võitlusest, kodaniku õigustest ja kohustest, riigikorralduse puudustest.

Kreeka kirjanikud põlvnesid enamalt jaolt orjapidajate klassist. Kuid nad oskasid tähele panna nii selle klassi kui ka kogu ühiskonna puudusi. Samuti oskasid nad tähele panna üksikinimese, kodaniku nõrku ja tugevaid külgi. Nad äratasid sellega inimmõtte, sundisid inimesi mõtlema, otsima oma tegutsemises õiget teed.

Sel viisil olid kreeka kirjanikud oma aja suurmehed. Oma teostega soodustasid nad kreeka kultuuri arengut.

§ 55. Kunst.

Mitte ainult kirjanduses ja teatrikunstis, vaid ka kõigil muudel kunstialadel olid kreeklased suurmeistrid.

Arhitektuur. Kreeka arhitektuuri üle võime otsustada peamiselt kreeklaste templite ja avalike hoonete järgi. Need hooned valmistati kivist ja marmorist ning paistsid silma oma erakordse elegantsi ning iluga. Hoonete üksikuid osi värviti ja kaunistati skulptuursete kujutistega. Täiuslikem arhitektuurne toode on Parthenon — jumalatar Athena tempel, mis oli ehitatud Ateena akropolise tipule. Tähelepandavad olid samuti Ateena Propüleed — akropolisesse viiv suurepärane värav ja legendaarsele Ateena kuningale Erechtheusele (Erechteion) ning Hefaistosele (Theseion) pühendatud templid.

Eristati kolm arhitektuurset stiili: dooria — kõige varasem ja vormilihtsam, joonia, mis paistab silma oma joonte elegantsuse ja painduvusega, ja lõpuks korintose — keerukas ja maneerlik. Kõik need stiilid olid vahel ühendatud

Sofokles.

ühes ehitises. Nii on Parthenon dooria ja joonia stiili elementide ühendus.

Skulptuur. Kõrgel tasemel seisis kreeklastel ka skulptuur. Oma kõrgeima arenguastme saavutas ta V ja IV sajandil e. m. a.

Kuulsaim kreeka kujur oli Feidias. Oma loomingus kajastas ta kujukalt Ateena kõrgeima arengu ajastut. Fei-

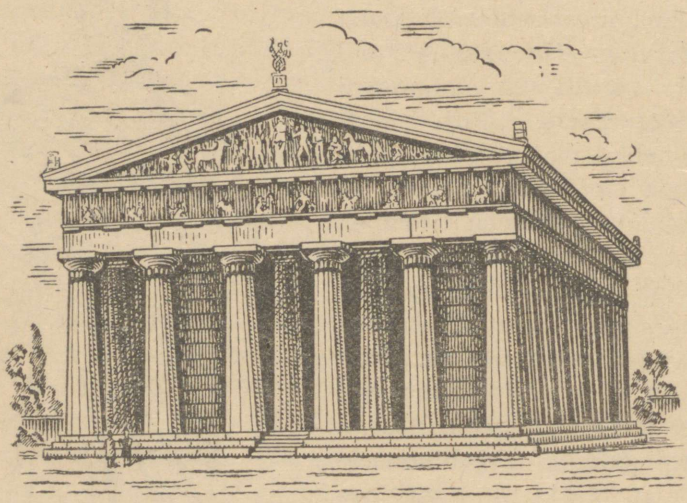

Dooria stiilis kreeka tempel.

dias kujutas eranditult jumalaid. Enam tuntud olid ta kaks hiigelkuju. Üks oli Athena raidkuju Parthenonis. See kuju oli valmistatud elevandiluust ja kullast ning oli 12 m kõrgune. Teine kuju oli troonil istuva Zeusi raidkuju. See asus Olümpias Zeusi templis. See kuju oli niivõrd kuulus, et iga kreeklane pidas tarvilikuks seda näha kas või ükski kord oma elus.

Kreeka skulptorid Polükleitos, Praxiteles ja Lüsippos püüdsid oma teostes edasi anda terve inim-

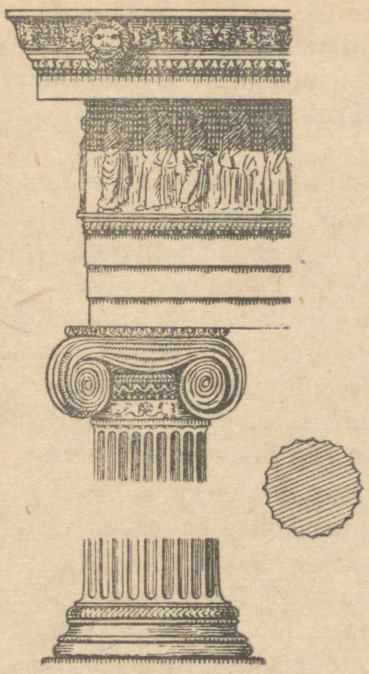

Joonia stiilis kolonn.

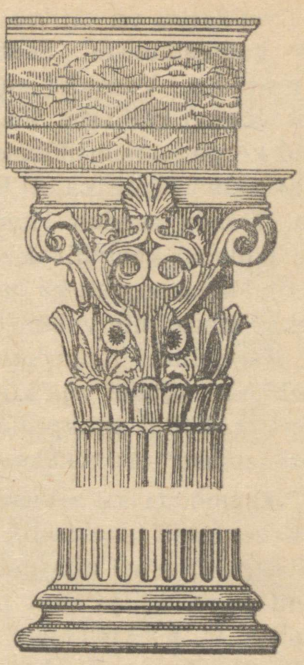

Korintose stiilis kolonn.

keha ilu. Selle eeskuju nägid nad gümnastilistel harjutustel ja võistlustel, mis olid muistses Kreekas nii sagedased.

Peale jumalate ja inimeste kujude on ka skulptuure argielust: näitlejate, vanakeste, orjade kujusid. Neid kujusid on meie päevini säilinud väga vähe.

Maalikunst. Maalikunst oli kreeklastel tihedas seoses skulptuuriga. Kõige tuntumad maalijad olid Polügnotos — V sajandi esimesel poolel e. m. a. ja Apollodoros — sama sajandi teisel poolel. Viimasele omistatakse valguse ja varju kasutamise kunsti. Ta oskas suurepäraselt käsitseda pintslit. Apollodorose kujud näisid reljeefsetena ja elavatena.

Kreeklastel oli eriline maalikunsti liik, mis seisis vaaside kaunistamises. Seda nimetatakse vaasimaalikunstiks. Vaasidel kujutati peamiselt kreeka mütoloogiast võetud süžeesid. Vaasimaalikunstis saavutasid kreeklased kõrge meisterlikkuse.

Muusika. Muusika oli Kreekas algul tihedasti seotud luulega. Nõnda saadab Homerosel luuletaja Demodokos oma laulusid keelpilli kitara mänguga. Kreeka luuletajad olid samaaegselt ka muusikud. Paljudes müütides jutustatakse muusikute vahelistest võistlustest keel- ja puhkpillidel. Keelpillide muusikale (lüürale ja kitarale) omistasid kreeklased võimet viia kõik inimlikud tunded harmooniasse ning kooskõlla, puhkpillide muusikat (flööti, roopilli) loeti „barbaarseks" muusikaks, mis viib inimese hullustusse.

Pikkamööda sai muusika iseseisvaks kunstiks.

Kreeklased tegelesid ka muusikalise heliredeli väljatöötamisega. Filosoof ning matemaatik Püthagoras (VI sajandil e. m. a.) ja suur matemaatik Eukleides (III sajandil e. m. a.) kirjutasid juba eriteoseid muusikast.

Kreeka kunst oli aluseks Rooma ja hiljem ka kogu Euroopa edasisele kultuurilisele arengule.

§ 56. Teaduste teke.

Ajalugu. Kreeklased on jätnud samuti rikkaliku pärandi teoste näol mitmekesistelt teadusaladelt (ajaloos, matemaatikas, loodusteaduses ja filosoofias). Ajaloolane Herodotos, hüüdnimega „Ajaloo isa", on jätnud meile Kreeka-Pärsia sõdade kirjelduse, mis on viidud kuni 479. a. e. m. a. Ta teos sisaldab rikkalikku ja elavalt esitatud materjali. Herodotos rändas palju ja nägi palju. Ta külastas Egiptust, viibis Babüloonias ja isegi Sküütias. Kõik nähtu ja kuuldu talletas ta oma ajalukku. Kuid Herodotos ei suutnud loomu-

likult veel anda ajalooliste sündmuste teaduslikku seletust, vaid seletas neid jumalate tahtega.

Peloponnesose sõja ajalugu kuni aastani 411 e. m. a. esitab ajaloolane Thuküdides, selle sõja kaasaeglane ja osavõtja. Thuküdides on Herodotosest põhjalikum. Ta kirjeldab erakondade võitlust ja näitab Ateena lüüasaamise põhjusi. Kui Herodotos selgitab paljugi jumalate vahelesegamisega, siis otsib Thuküdides ajalooliste sündmuste põhjusi inimeste tegudes. Thuküdidesel esineb tähelepandav püüd anda teaduslik ja koos sellega ere ning kunstipärane käsitlus.

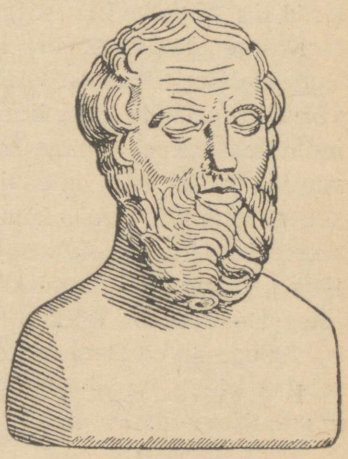

Herodotos.

Hilisemaist ajaloolastest tuleb märkida Xenofoni. Oma teoses „Kreeka ajalugu" jätkab Xenofon sündmuste kirjeldust sealt, kus Thuküdides lõpetas.

Sel viisil panid muistsed kreeklased ka sellele teadusharule esimesed alused.

Kreeklased püüdsid leida ka mitmesuguste loodusnähtuste tekke põhjusi. Nad panid aluse loodusteadusele ja filosoofiale.

Filosoofia. Eriti arenes Kreekas filosoofia. See teadus püüdis seletada, mis on maailm tervikuna ja kust on ta tekkinud. Esimesi katsetusi seletada maailma teket tegid Väike-Aasia linnade mõttetargad. Need olid esimesed õpetlased, kes tegelesid matemaatika, astronoomia ja geograafiaga. Nad ei leppinud seletusega, et kõik on jumalate loodud, vaid otsisid teaduslikke selgitusi. Nii arvas esimene filosoof

Thales Mileetosest (VI sajandil e. m. a.), et kõik on tekkinud veest. Vesi oli tema arvates kõigi asjade algus.

Kreeka vanematest filosoofidest on eriti tähelepandavad Herakleitos Efesosest (VI sajandil e. m. a.) ja Demokritos Abderast (V sajandil e. m. a.). Herakleitos tunnistas kõige alglätteks tule. Ta õpetas, et kõik olemasolev asub alalises liikumises ja muutumises. „Kõik voolab. Ei ole võimalik sattuda kaks korda ühte ning samasse voolu." Demokritos uskus, et maailma aluseks pole jumal ega mingisugune vaim, vaid mateeria. Mateeria koosneb Demokritose õpetuse järgi pisimaist osadest (aatomeist). Need osakesed asuvad alalises liikumises: kord ühinevad, kord jällegi lagunevad. Aatomite mitmesuguste ühendustega selgitas Demokritos kõik mitmekesised loodusnähtused. Selle õpetusega andis Demokritos hävitava hoobi religioonile, mis seletas kõike jumalate tegevusega. Seepärast on tema esimene silmapaistev materialist.

§ 57. Sokrates ja Platon. Aristoteles.

Sofistid. Peloponnesose sõja kahekümne seitsme aasta kestel toimus Ateena ühiskondlikus elus palju igasuguseid muutusi. Varemalt tegelesid kreeka õpetlased peamiselt maailma tekke, kõigi asjade alguse küsimustega. Nüüd aga said seoses klassi- ja erakonnavõitluse teravnemisega põhiküsimusteks ühiskondlikud küsimused riigist, ühiskonnast, kodaniku kohustest ja ülesannetest.

Nende küsimustega tegelesidki sofistid. Need olid rändfilosoofid, kes raha eest õpetasid retoorikat, s. o. oskust veenvalt ja kaunilt kõnelda ning osavasti vaielda. Oma tegevusega soodustasid sofistid rahva harimist.

Sofistid väitsid, et maailmas ei ole kõigile inimestele ühiseid elureegleid. Igal inimesel, igal rahvusel on oma

vaated voorusele, oma seadused ja elureeglid. „Seepärast," kõnelesid sofistid, „on Ateenas üks ühiskondlik kord, Spartas teine, Pärsias kolmas." Sofistidest oli tuntuim Protagoras.

Sokrates. Sofistide vastu astus välja filosoof Sokrates. Peaülesandeks luges ta õigete ja kõigile inimestele kohustuslike teadmiste saavutamise. Enda kohta ütles Sokrates, et „ta teab, et ta midagi ei tea". Tema elureegliks oli Delfi templi pealiskiri: „Tunne iseennast."

Sokrates.

Sokrates ei andnud kunagi valmis vastuseid. Oma küsimuste ja vastuväidetega püüdis ta jutukaaslast ennast juhtida õigetele otsustele. Sokrates taotles, et jutukaaslane ise veenduks oma väidete ebaõigsuses.

Sel viisil polnud Sokratese eesmärgiks mitte teadmine ise, vaid inimestes armastuse äratamine teadmise vastu. Selles oligi Sokratese arutlusmeetodi olemus.

Sokratest süüdistati riigivastases tegevuses ja ta anti kohtu alla. Kohus mõistis ta surma. Sokratese õpilased ja sugulased tulid vanglasse temaga hüvasti jätma. Nad tegid talle ettepaneku vanglast põgeneda või oma vaadetest loobuda. Kuid Sokrates ei nõustunud. Ta eelistas surra, juues tühjaks talle määratud mürgikarika. Sokrates suri 70 aasta vanuses (aastal 399 e. m. a.).

Platon ja tema õpilased. Sokratese õpetust jätkas ta õpilane Platon, kes oli pärit suursugusest ja rikkast soost. Platon hakkas kuulama Sokratest kahekümneaastase noorukina ja õppis tema juures kümme aastat.

Pärast oma õpetaja surma hakkas Platon ise filosoofiat õpetama. Suurde varjukate alleedega aeda, kus asus gümnastiliste harjutuste hoone (Akadeemia), kogunesid Platoni kuulajad.

Vastupidi Demokritosele arvas Platon, et maailma aluseks pole mitte mateeria, vaid jumal, mõte ehk idee. Platon oli esimene suur idealist. Võrreldes Demokritosega astus Platon looduse ja ühiskonna teaduslikest selgitustest sammu tagasi.

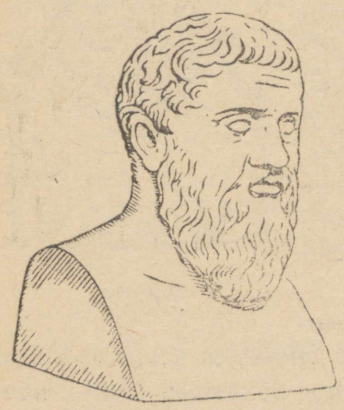

Platon.

Platoni noorus langes ühte Peloponnesose sõja perioodiga. Jälgides sõda, pärastsõjaaegseid sündmusi ja eriti võitlust aristokraatia ja demokraatia vahel, püüdis Platon neid sündmusi mõista.

Uhes oma teoses, mida nimetatakse „Riigiks", esitab Platon „ideaalse", s. o. tema arvates parima riigikorralduse projekti. Ideaalses riigis jagunevad kõik inimesed kolme seisusse: filosoofideks, sõdureiks ja töölisteks. Filosoofid juhivad riiki, sõdurid kaitsevad teda ja töölised töötavad.

Filosoofide ja sõdurite suhtes kaotab Platon eraomanduse. Nad kasutavad kõike ühiselt. Tööliste suhtes jääb aga kõik endiseks. Nad on kohustatud töötama ja ülal pidama filosoofe ja sõdureid. Töölised ei tohi end segada riigi juhtimisse, neil pole poliitilisi õigusi ja nad asuvad orjaseisundis. Nõnda kujutles endale ideaalset riiki aristokraat Platon.

Platon jaotas kõik inimesed vabadeks, kes omavad mõistust, ja orjadeks, kes võivad ainult täita isandate käske. See oli tüüpiline orjapidaja filosoofia.

Aristoteles. Kreeka filosoof Aristoteles (a. 384—322 e. m. a.) oli antiikaja suurim õpetlane. Enamik ta teoseid on säilinud meie päevini. Aristoteles võttis kokku kogu teaduse arengu eelnenud perioodil ja käsitles seda mitmelt

alalt. Meie päevini säilinud Aristotelese teosed on pühendatud kõige mitmekesisemaile teaduslikele (füüsika, zooloogia, filosoofia, ajaloo, kunsti jt.) küsimustele.

Aristoteles oskas kasvatada rea õpilasi, kes hiljem said silmapaistvaiks õpetlasteks. Aristotelese teaduslikud teosed soodustasid kõige mitmekesisemate teaduste — filosoofia, matemaatika, mehaanika jt. arengut. Aristotelest nimetatakse ta laialdaste teadmiste ja suurte teaduslike tööde tõttu antiikteaduse hiiglaseks. Kuid kõigi oma teadmiste juures pidas ta nagu paljud teisedki filosoofid orjust normaalseks nähtuseks. Aristoteles kõneles, et kõik barbarid (s. o. mitte-kreeklased) peavad olema orjad ja et orjus on igavene loodusseadus.

Aristoteles.

Isegi see antiikaja suur mõtleja ei suutnud vabaneda vaatekohtadest, mis on omased orjapidajate klassile.

VII. Kreeka Makedoonia võimu all.

§ 58. Kreeka seisund IV sajandil e. m. a.

Sparta hegemoonia. Hävitanud Ateena võimsuse, said spartalased hegemoonia kogu Kreeka üle. Kõikjal kukutasid spartalased demokraatliku korra ja viisid võimule oligarhid, kes teostasid rahva kallal karmi kättemaksu.

Kreeka riikidele oli Sparta hegemoonia väga koormav ja nad ainult ootasid võimalust heita endalt ta ike.

Kasutades IV sajandi algul e. m. a. pärslastega sõjas oleva Sparta raskendatud seisundit, tegid ateenlased katset ta hegemooniast vabaneda. Selle eesmärgiga võtsid nad ette rea uuendusi. Et endine kodanikest koosnev kaitsevägi oli lagunemas, koostasid ateenlased uue suure sõjaväe palgasõdureist. Peale selle taastasid nad Ateena kindlustused ja lõid uue laevastiku.

Kuid ateenlastel ei õnnestunud Sparta ülevõimust (hegemooniast) vabaneda. Sparta sõlmis sel ajal leppe Pärsia kuninga Artaxerxesega ja tegi temaga rahu (aastal 387 e. m. a.). Selle rahu põhjal keelati igasuguste uute liitude loomine Kreekas. See paiskas segi Ateena plaanid, kes tahtis Spartaga võitlemiseks moodustada liidu.

Teeba tõus. Teise katse vabaneda Sparta hegemooniast tegid demokraadid Teebas, kus spartalased olid püstitanud samuti oligarhilise valitsuse. Pagendatud Teeba demokraadid leidsid peavarju Ateenas. Aastal 379 e. m. a. tungis väike salk neist eesotsas talupojaks riietunud juhi Pelopidasega Teebasse. Seal ühines salk oma poolehoidjatega ja tappis oligarhid. Demokraatia toetas Pelopidast ja Sparta garnison oli sunnitud linnast lahkuma. Teeba hakkas Kreekas etendama tähtsat osa. Teeba toetusel unistasid paljudki Kreeka linnad Sparta sõltuvusest vabaneda. See lähendas Teebat Ateenale, kes ootas juhust Sparta vastu väljaastumiseks. Kuid asi ei piirdunud ainult nende riikide vahelise liiduga Sparta vastu.

Teine Ateena liit. Ateenlased tegid katset taastada endist võimsust. Aastal 378 e. m. a. meelitasid nad endi poole palju oma endisi liitlasi ja taastasid Ateena liidu. See oli teine Ateena liit.

Jõudude ühinemise tulemusena saab Sparta hoobi hoobi järel. Eriti kerkis sel ajajärgul esile andekas juht Epa-

meinondas. Ta seisis Teeba sõjaväe eesotsas ja andis spartalastele ühe hoobi teise järel. Puhastanud spartalastest kogu Boiootia, siirdus Epameinondas Peloponnesosse. Ta jõudis välja kuni Sparta linnani. Sparta ajaloos oli see esimene juhtum, kus vaenlane seisis linna väravail.

Linna vallutamine ei õnnestunud, sest Teeba sõjaväe jõud oli murtud. Näinud Teeba tõusu, kohkusid ateenlased ja reetsid nad. Nad asusid Sparta poolele. Seks ajaks hakkas Ateena liit lagunema. Ühise võitluse asemel Sparta vastu sattusid liitlased omavahel tülli.

Pika võitluse tulemusena osutusid nii Teeba, Ateena kui ka Sparta niivõrd kurnatuks, et nad polnud enam suutelised juhtima Kreeka linnu.

§ 59. Makedoonia. Makedoonia Filippos.

Makedoonia loodus ja rahvastik. Sel perioodil hakkas peaosa etendama Makedoonia. Makedoonia asus Kreekast põhja pool. Looduse poolest paistis see maa silma oma karmima iseloomuga. Seal oli palju kõrgeid järske mägesid, milledel kasvas igivanu põlismetsi. Paljad ja sünged kaljud andsid Makedooniale ligipääsematuse ilme. Mägedes puhusid sageli külmad tuuled, talvel aga kattusid jõed jääkattega. Karm loodus harjutas makedoonlasi vastupidavusele. Nad oskasid võidelda igasuguste viletsustega.

Makedoonlased väitsid, et nad põlvnevad kreeka jumalaist ja kangelastest.

Muiste oli makedoonlastel nagu kõigil teistelgi rahvastel sugukondlik kord. Sugukonna keskel tekkis juba sellal ebavõrdsus, vaesteks ja rikasteks kihistumine. Üks kogukond võitis teise ja nii toimus nende ühendamine tugevate ning rikaste juhtide võimu alla. Kõrvuti sellega kasvas seoses vangide võtmisega sõjas ja orjade ostmisega ka orjus. Nõnda tekkis pikkamööda Makedoonia riik.

Filippos ja ta reformid. Makedoonia võimsusele pani aluse kuningas Filippos II (a. 359—336 e. m. a.). Tema ajal algas Makedoonial tugev tõusuaeg. Filippos võttis paljugi üle kreeklastelt ja teostas Makedoonias rea reforme. Ta suurendas ja parandas sõjaväge. Makedoonia sõjaväe relvastis ja organisatsioon sarnanes paljuski Kreeka omaga. Kuid Filippos täiendas sõjaasjandust: ta seadis jalaväe üles hulga tihedama ja sügavama rivina (kuni 16 rida sügavuti). Jalaväelased kaitsesid end suurte kilpidega ja olid relvastatud ligi 5 m pikkuste odadega. See rivi sai makedoonia faalanksi nimetuse. Seejärel lõi Filippos laevastiku ja parandas rahandust.

Filippose plaanid. Kasutades kreeklaste vahel valitsevaid lahkhelisid, võttis Filippos endale eesmärgiks saavutada võimu kogu Kreeka üle. Selle eesmärgiga püüdis ta end segada Kreeka asjadesse ja otsis selleks põhjust.

Niisuguse põhjusena esines nõndanimetatud „püha sõda". See tekkis järgmisel viisil. Fookise elanikud vallutasid Delfi, mida peeti Kreekas pühaks ja puutumatuks linnaks, ja rüüstasid Delfi templi aarded. Selle eest otsustasid teebalased koos tessaalialastega Fookist karistada.

Kuid Tessaalia sõjavägi sai lüüa. Siis pöördusid nad abipalvega Makedoonia poole. Filippos seda just ootaski. Ta viis oma väed sedamaid Tessaaliasse ja purustas peale pikemat võitlust Fookise palgasõjaväe.

Seejärel suundus Filippos Termopüülide kitsasteele, et vallutada see ja tungida Kesk-Kreekasse. Filippos pidi aga sel korral pealetungist loobuma. Termopüülide juurde koondusid ateenlaste ja teiste kreeklaste sõjaväed, kes olid valmis makedoonlastele vastupanu osutama.

Kahe erakonna võitlus Ateenas. Ateenas endas toimus sel ajal terav võitlus makedoonia ja antimakedoonia erakonna vahel.

Demokraatliku antimakedoonia erakonna eesotsas, kes

Aischines.

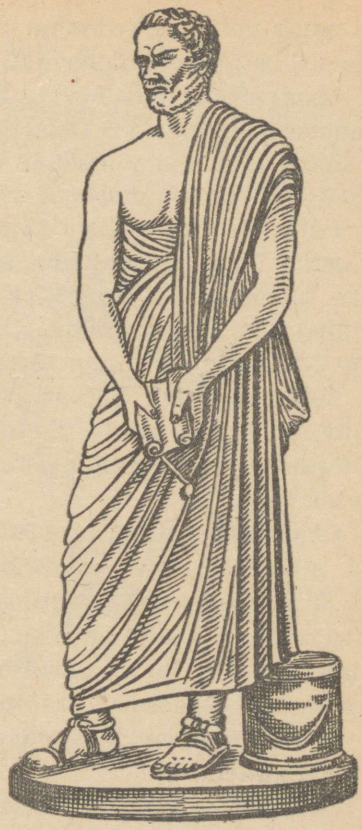

Demosthenes.

nõudis võitlust Makedooniaga, seisis suur kreeka kõnemees Demosthenes; aristokraatliku, Kreekat Makedoonia alluvusse tõukava makedoonia erakonna eesotsas seisis aga teine kõnemees Aischines.

Demosthenes oli relvatöökoja omaniku poeg. Ta unistas kõnemeheks saamisest, õppis retoorikat (kõnekunsti) ja harjutas kõnede ettekandmist. Ja tõepoolest sai Demosthenesest enda kallal toimetatud visa töö tõttu silmapaistev kõnemees.

Ta astus välja Makedoonia vastu. Kuningas Filippost pidas Demosthenes kreeklaste ohtlikemaks vaenlaseks. Ta pidas Filippose vastu leegitsevaid kõnesid, mida hiljem hakati nimetama „filipikateks". Demosthenes kutsus ateenlasi üles relvastuma ja makedoonlastele vastupanu osutama. Tema unistuseks oli Ateena demokraatliku konstitutsiooni taastamine.

Filippose poolt olid rikkad orjapidajad ja vanad aristokraadid. Nad lootsid tema abiga vabade kehvikute ja orjade liikumise lämmatada. Kreeka kõnemees Aischines oli Filippose poolt ära ostetud. Oma kõnedes kutsus ta ateenlasi üles Makedoonia võimu tunnustama.

Rahvakoosolek kõikus. Kord kaldus ta Demosthenese, kord Aischinese poole. Selleks ajaks oli Filippos endale alistanud juba kogu Põhja-Kreeka ja tungis lõppude-lõpuks Fookisesse.

Chaironeia lahing (a. 338 e. m. a.). Filippose edu kohutas ateenlasi. Nad sõlmisid teebalastega liidu ja liikusid Filipposele vastu. Algul saavutasid ateenlased mõningat edu, kuid Chaironeia lahingus Fookise ja Boiootia piiril (a. 338 e. m. a.) purustas Filippos liitlaste väed. Filippos loobus Atikasse sissetungist ja sõlmis Ateenaga rahu.

Sellest hetkest peale läks hegemoonia Kreekas Makedoonia kätte.

Korintose kongress. Varsti peale Chaironeia lahingut kutsus Filippos Korintosesse kokku ülekreekalise kongressi. Seal kuulutati välja rahu kõigi Kreeka riikide vahel ja sõda Pärsiale. Seejärel kuulutasid kreeka orjapidajad Korintose kongressil, et nende omand peab jääma puutumatuks ja et keelatakse orjade vabastamine. Niisugused otsused ja sammud võeti orjapidajate poolt vastu selleks, et ei toimuks ülestõuse või revolutsioone.

Võitluses demokraatia ja orjade ülestõusude vastu moodustus pikkamööda ainuvalitsuslik sõjaline võim. Kreekas esines ta Makedoonia monarhia kujul.

§ 60. Aleksander Suur ja ta sõjaretked.

Aleksander — Makedoonia kuningas. Peale Filippose surma sai Makedoonia kuningaks ta poeg Aleksander. Aleksander sündis aastal 356 e. m. a. Filippos andis talle hea hariduse. Ta kasvatajaks oli kreeka filosoof Aristoteles. Aleksander tundis ja armastas kreeka kirjandust. Luuleteoseist hindas Aleksander eriti „Iliast". Tema lemmikkangelaseks oli Achilleus, keda ta püüdis kõiges jäljendada.

Aleksander Suur.

Aleksandrit huvitas väga sõjaasjandus ja 16. eluaastast peale võttis ta isa sõjaretkedest osa.

Kui Aleksander sai Makedoonia kuningaks (aastal 336 e. m. a.), oli ta alles 20-aastane. Oma peamiseks ülesandeks luges ta sõjaretke Pärsiasse — Idamaade rikkuste vallutamiseks.

Kuid eelkõige tuli tal maha suruda mõningate Kreeka riikide ülestõusud. Kreeklased tahtsid Makedoonia võimu alt vabaneda ja oma vabadust tagasi saada. Aleksander teostas kaks sõjaretke Kreekasse ja sundis kreeklased Makedooniale alistuma. Pärast seda võis ta kevadel a. 334 e. m. a. suunduda oma vägedega Aasiasse.

Purustanud pärslased Granikose jõekese ääres, suundus Aleksander edasi lõunasse mööda Väike-Aasia rannikut. Ta alistas üksteise järel Kreeka linnad, lubades neile täielikku vabanemist Pärsia ikkest.

Issose lahing. Vallutanud Väike-Aasia, asus Aleksander teele Süüriasse. Siin kaotasid Pärsia sõjaväed Issose lahingus uuesti. Nende kuningas Dareios päästis end põgenemisega, jättes saatuse hooleks oma perekonna ja kogu oma rikkaliku voori. Dareiose perekond ja rikkused langesid Aleksandri kätte.

Peale Issose võitu Aleksander piiras sisse ja vallutas Foiniikia tähtsama linna Tüürose.

Sel ajal püüdis Dareios Aleksandriga rahuläbirääkimistesse astuda. Vahetuseks oma perekonna vastu pakkus Dareios Aleksandrile Väike-Aasiat, lubades maksta talle määratu suure rahasumma ja anda naiseks ühe oma tütardest. Kuid Aleksander lükkas tagasi need ettepanekud, nõudes Pärsia kuningalt tingimusteta alistumist. Sõda jätkus.

Aleksander Egiptuses. Foiniikiast siirdus Aleksander Palestiinasse, seejärel Egiptusse ja alistas need ilma vaevata. Vallutanud Egiptuse, ei rikkunud ta kohalikku korda ega puudutanud templeid. Egiptuse preestrid kuulutasid Aleksandri selle eest päikesejumala Amoni pojaks.

Egiptuses viibimise ajal asutas Aleksander Niiluse delta läänepoolsesse ossa Aleksandria linna, mis pärastpoole kuulsaks sai.

Sel viisil oli nüüd kogu Pärsia riigi läänepoolne osa (Väike-Aasia, Foiniikia, Palestiina, Egiptus) makedoonlaste võimu all. Pärsia riigi lõplikuks purustamiseks tuli vallutada veel ta idapoolne osa.

Gaugameela lahing. Suundunud idasse, ületas Aleksander takistusteta Eufrati ja Tigrise jõe. Ninive varemete lähedal assüüria küla Gaugameela juures purustas ta Pärsia sõjaväed (a. 331 e. m. a.) lõplikult. Dareios põgenes, kuid varsti surmati ta oma lähikondlaste poolt.

Pärast Gaugameela lahingut vallutas Makedoonia armee peaaegu ilma vastupanuta Pärsia tähtsamad linnad — Babüloni, Suusa, Perseepolise ja Ekbatana.

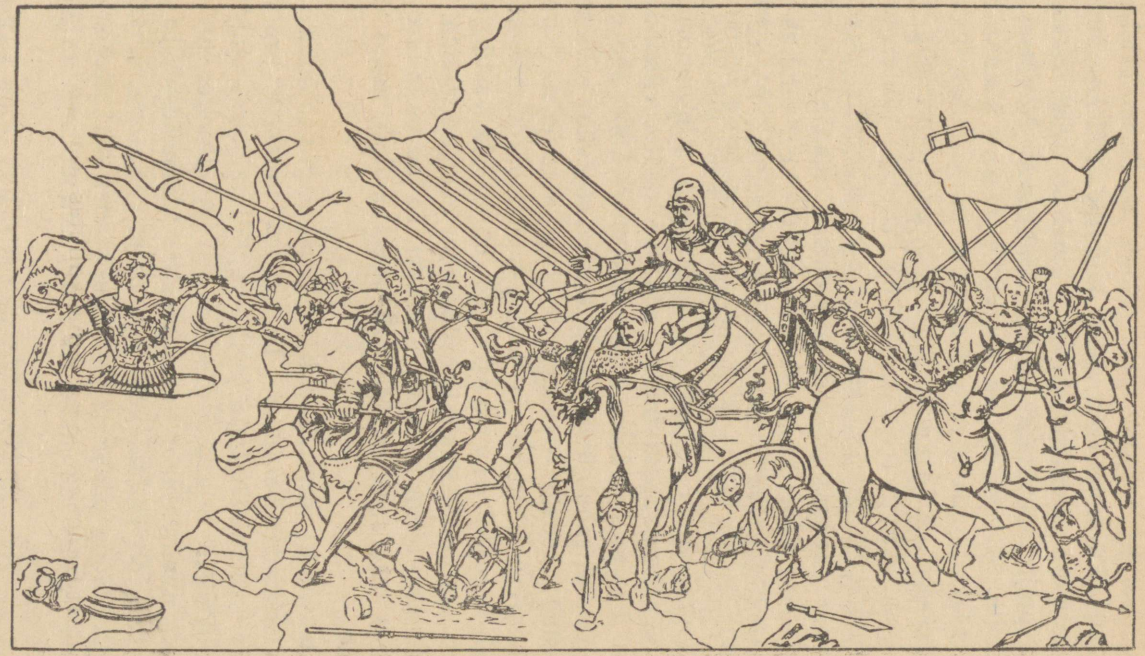

Issose lahing.

Aleksander Kesk-Aasias. Seejärel liikus Aleksander edasi itta. Ta tahtis oma võimu kinnitada tollal tuntud maailma kõige kaugemail piiridel. Kreeklaste seas liikus India kohta palju imepäraseid jutte. Aleksander kavatses India vallutada. Minnes mööda Kaspia mere lõunarannikut läbis Makedoonia armee Partia ja suundus lõunasse, praegusesse Afganistani. Seejärel tungisid makedoonlased Amu-Darja ja Sõr-Darja jõe orgu.

India retk. Lõpuks, aastal 327 e. m. a. tungis Aleksander Indiasse. Siin puutusid makedoonlased esmakordselt kokku sõjaelevantidega, keda hindud kasutasid lahinguis. Kuid lõppude-lõpuks vallutasid makedoonlased ka Pandžabi.

Siit otsustas Aleksander minna Gangese jõe orgu. Kuid üleminekul Hüfasise jõest loobusid Aleksandri sõjaväed sõnakuulmisest. India troopiline loodus, vihmad ja äikesed, haigused, väsimus sõjaretkest — kõik see oli ette valmistanud rahulolematuse ja kutsus sõjaväes esile nurina. Sõjaväed nõudsid Aleksandrilt kojupöördumist. Kuningas oli sunnitud alistuma ja andis tagasipöördumiseks käsu. Induse harujõel Hüdaspesel ehitati laevastik, sellele asetati osa armeed, mis pöördus koju veeteed mööda. Teine osa armeest liikus mööda jõe kallast. Ta laskus Induse suudmeni ja läks sealt mööda ookeani rannikut maad kaudu läände.

Aleksandri surm. Oma kolossaalse riigi pealinnaks muutis Aleksander Babüloni. Ta unistas uutest sõjaretkedest läände — Põhja-Aafrika ja Itaalia vallutamisest. Kuid neile sõjaretkedele ettevalmistamise ajal Aleksander haigestus 323. a. suvel e. m. a. raskekujulisse malaariasse. Ta organism, mis oli kannatanud liiga palju pingutusi, ei talunud haigust. Mõne päeva pärast Aleksander suri. Sellega lõppes ka võitlus Idamaade rikkuste, idapoolsete turgude ja maade pärast.

Pärast Aleksandri surma tekkis tema poolt vallutatud

territooriumidel rida uusi riike. Need riigid nihutasid nüüd Kreeka, sealhulgas ka Ateena tagaplaanile. Oma sõltumatuse kaotanud Vana-Kreeka lahkus varsti lõplikult ajaloo näitelavalt. Edasi elama jäid ainult kreeka keel ja kreeka haridus, mis Aleksandri sõjaretkede tõttu olid Idamail laialdaselt levinud.

§ 61. Hellenistlikud riigid ja nende kultuur.

Diadohhide võitlus. Et Aleksander ei jätnud endast maha pärijat, siis said ta järglasteks väejuhid ehk, nagu neid nimetati, „diadohhid" (järglased). Diadohhid astusid peagi tohutu riigi maade ja võimu pärast omavahel pikka ja ägedasse võitlusse. Lõpuks, aastal 301 e. m. a., veendusid väejuhid pärast Ipsose lahingut (Väike-Aasias), et ükski neist ei suuda niisugust määratu suurt riiki enda käes hoida. Aleksandri kuningriik lagunes kolmeks suureks ja mitmeks väikeseks iseseisvaks riigiks.

Esimeseks suuremaks riigiks oli Kreeka-Makedoonia kuningriik. Ta haaras endasse Kreeka ja Makedoonia.

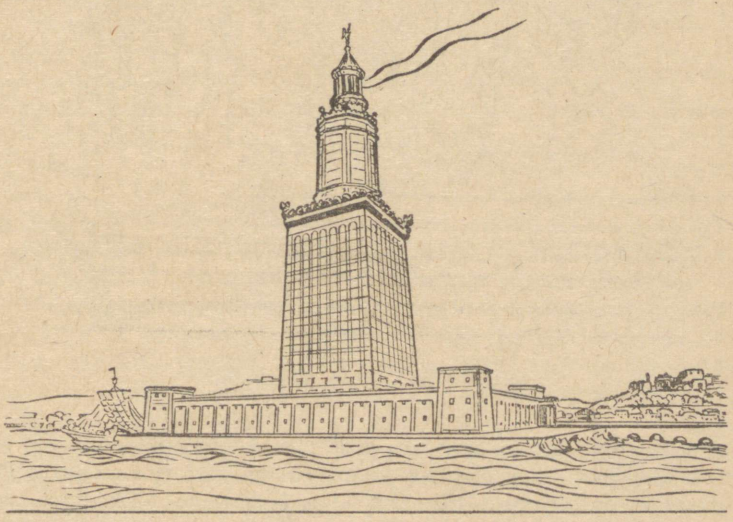

Farose tuletorn Aleksandrias.

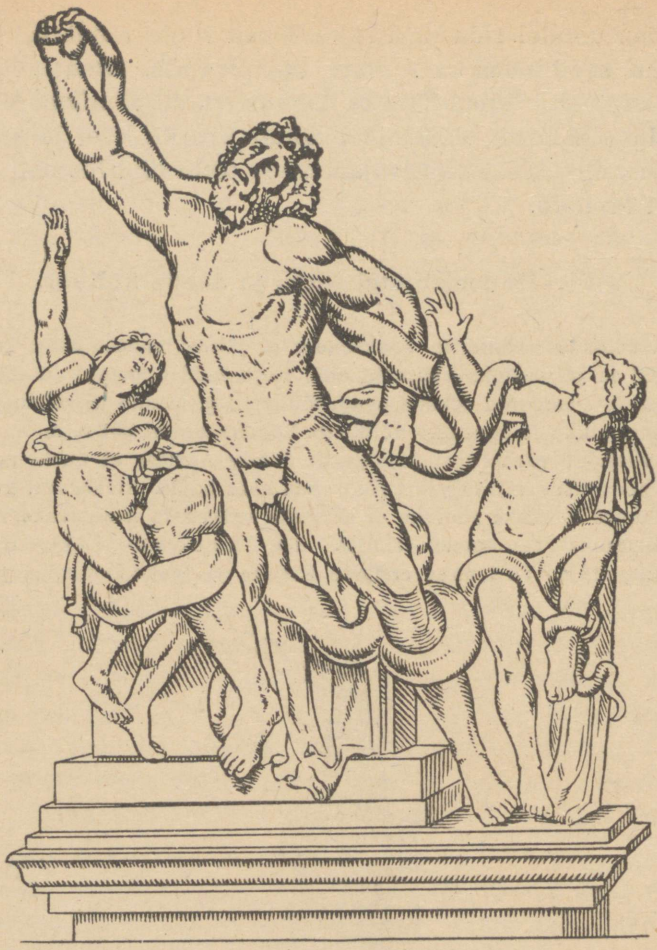

Hellenistlik kultuur. Laokoon.

Suurem osa Aasia valdustest läks väejuht Seleukosele, kes sai Seleukiidide riigi etteotsa. See oli teine suurem kuningriik, mis eraldus Aleksandri riigist. Seleukiididel ei õnnestunud kõiki Aasia valdusi enda käes pidada. Seleukiidide riigi põhiliseks osaks jäid Süüria ja Mesopotaamia.

Kolmandaks suuremaks riigiks oli Egiptus, mis sattus Ptolemaiose kätte.

Peale selle oli Väike-Aasias veel väikeriike, näiteks Pergamon, Pontos, Rhodose saareriik ja muud.

Hellenism. Aleksander Suure vallutuste tõttu levis kreeka kultuur Idamaile. Seal segunes ta kohaliku, idamaise kultuuriga. Seda segunenud kreeka-oriendi kultuuri nimetatakse hellenistlikuks kultuuriks, ta õitsenguajastut aga hellenismiks. Riikides, mis tekkisid peale Aleksander Suure monarhia langemist, oli kreeka keel, kreeka kirjandus, teadus ja filosoofia suures aus.

Tugevasti elustusid ka kaubandussidemed mitmesuguste riikide kõige kaugemate kohtade vahel. Kreeka kaupmehed ja meresõitjad hakkasid teostama reise „imepärasesse" Indiasse ja „õnnelikku" Araabiasse; hakkasid sigima kaubanduslikud suhted teiste kaugete maadega.

Hellenistliku kultuuri peamisteks keskusteks olid: Aleksandria (Egiptuses), Antiookia (Süürias), Pergamon (Väike-Aasias) ja mõned teised linnad. Eriti paistis silma Egiptuse pealinn Aleksandria. See linn omas hellenismi ajastul kreeka-oriendi kultuuri keskusena samasugust tähtsust kui Ateena kreeka kultuuri suhtes Periklese ajal.

Aleksandria oli väga suure elanikearvuga suurlinn. Siin elas kreeklasi ja egiptlasi, makedoonlasi ja juute. Siia sõitis kokku kaupmehi kõigist tolleaegse maailma riikidest. Mere poolt linna sissesõidu teel seisis Farose saarel määratu suur majak. Oma suuruse ja ilu tõttu loeti seda üheks maailmaimeks. Aleksandrias oli palju kauneid ehitisi: losse, templeid, hästikorrastatud platse ja aedu. Kõigist Aleksandria ehitistest tuleb eriti esile tõsta kuulsat muuseumi („Museion"). See oli tolleaegse teaduse keskus, midagi teaduste akadeemia taolist. Selles muuseumis asus määratu suur raamatukogu, milles oli, nagu kõneldakse, ligi 500 tuhat mitmesuguste teoste käsikirja-rulli. Siin asusid samuti üksikud saalid ja kabinetid töötamiseks ning kõikvõimalike kollektsioonide kogumid teaduslikeks uurimisteks.

Kirjanduskriitika teke. Aleksandrias elas palju õpetlasi, kirjanikke, luuletajaid ja ümberkirjutajaid. Paljud neist tegelesid kirjandusteoste uurimisega. Sel ajajärgul tekkis esmakordselt kirjanduslik kriitika, s. o. teoste analüüsimine ja hinnang. Silmapaistev kirjanduskriitik oli Aristarchos (II sajandil e. m. a.).

Õpetlased tegelesid samuti ühe või teise kirjandusteose analüüsimisega. Koos sellega uuriti kreeka keele reegleid, et õppida õieti ja kaunilt kirjutama ning kõnelema. Nõnda tekkis grammatika kui teadus.

Aleksandria muuseumi kutsuti töötama parimad kreeka õpetlased.

Teadus ja sõjaasjandus. Aleksandrias elas III sajandi esimesel poolel e. m. a. kuulus matemaatik Eukleides. Tema andis esimesena geomeetrilistele teadmistele rangelt teadusliku sõnastuse. Tänini on geomeetria aluseks aksioomid ja teoreemid, millised sõnastas juba Eukleides. Geomeetria arengus etendas suurt osa ka Archimedes Sürakuusast. Archimedes (III sajandil e. m. a.) on tuntud seeläbi,

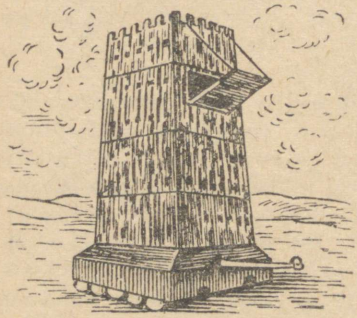

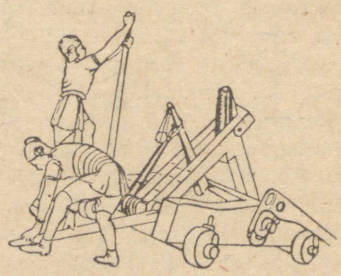

Hellenistlik sõjatehnika. Paremal viskemasin, vasakul liikuv piiramistorn.

et ta kasutas esmakordselt matemaatilisi arvutlusi mitmesuguste sõjaliste mehhanismide ehitamisel (linnade piiramiseks, kivide ja noolte heitmiseks). Archimedes pani aluse mehaanikale.

Oma elu lõpul leiutas Archimedes kuulsa kiviheitemasina võitluseks roomlaste vastu, kes olid tema kodulinna Sürakuusa sisse piiranud. Kui roomlased vallutasid linna ja tungisid Archimedese majja, kohkus ta kõige enam oma geomeetriliste joonestuste pärast. Kaasaegsed inimesed jutustasid, et Archimedes peatanud tema majja tunginud sõduri ja öelnud: „Ainult ära puuduta mu jooniseid". Kuid rooma sõdur tunginud talle kallale ja surmanud suure õpetlase (aastal 212 e. m. a.). Archimedes oli tollal 75-aastane.

Rakendades matemaatikat ja mehaanikat sõjaasjanduses, lõid kreeklased rea sõjalisi mehhanisme, mida tarvitati peamiselt linnade piiramiseks. Need olid katapuldid ja ballistid (kivide ja liht- ning süütenoolte ja odade viskemasinad). Peale selle täiendati mitut liiki müüripurustamise vahendeid: ramme, kõrgeid liikuvaid piiramistorne, mis lükati ümberpiiratud linna müüri vastu jt.

Astronoomia. Astronoomia alal oli kuulus Aleksandria õpetlane Eratosthenes. Kolm sajandit enne meie ajaarvamist püüdis ta teaduslikult tõestada, et Maal on kera kuju, ja määras Maakera mõõted

tõelähedaselt. Huvitavaid ja täpseid vaatlusi taevanähtuste kohta tegid Aristarchos Samosest (III sajandil e. m. a.) ja Hipparchos (II sajandil e. m. a.). Aristarchos avaldas esimesena mõtte, et Päike on Maast suurem ja et Maa tiirleb ümber Päikese ning samuti ümber oma telje. Hipparchos määras Päikese ja Kuu kauguse Maakerast. Kuid need geniaalsed oletused ei leidnud antiikajal levikut.

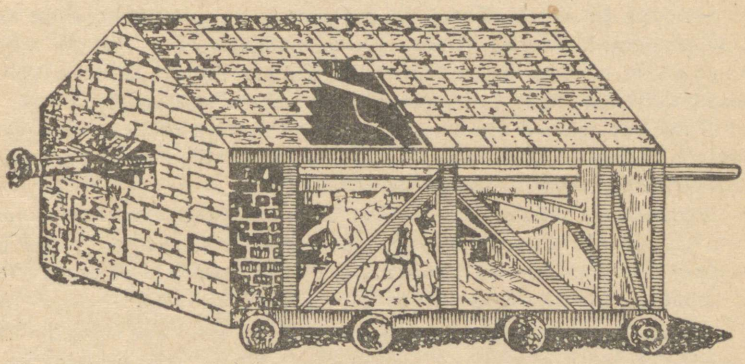

Hellenistlik sõjatehnika. Ramm ratastel.

Antiikajal valitses II sajandil m. a. j. väljatöötatud Ptolemaiose astronoomilise süsteemi teooria. Selle järgi seisab kerakujuline Maa liikumatult paigal ja tema ümber tiirlevad Päike, Kuu ja teised planeedid ning tähed. Ptolemaiose õpetus näis tollal niivõrd õigena, et ta püsis tervelt poolteist aastatuhat, kuni alles Kopernikus tõestas, et mitte Päike ei tiirle ümber Maa, vaid vastupidi — Maa tiirleb ümber Päikese.

Hellenistliku ajastu teaduslikud saavutused etendasid inimkonna elus suurt osa. Nad pärandati hiljem edasi Roomale, seejärel kõigile Euroopa rahvastele.

Sel viisil jättis orjapidamisaja kultuur meile väga hinnalise pärandi mitmesugustel teaduste aladel.

§ 62. Võitlus Makedooniaga ja orjapidajate võimuga. Kreeka vallutamine Rooma poolt.

Kreeka Makedoonia võimu all. Pärast Aleksandri surma tekkisid Kreekas mitmel korral ülestõusud Makedoonia ülemvõimu vastu. Silma-

paistev osa selles võitluses kuulus algul oraator Demosthenesele. Kuid vaatamata osalisele edule pidi Kreeka uuesti alistuma Makedooniale. Kreeklastel ei õnnestunud vabaneda peamiselt seetõttu, et sel Makedoonia-vastase võitluse perioodil neelas maa jõu sisemine võitlus vaeste ja rikaste vahel.

Tekkis üksikuid liite võitluseks Kreeka iseseisvuse eest, kuid need olid lühiajalised.

Aitoolia ja Ahhaia liidud. III sajandil e. m. a. kerkisid esile kaks Kreeka riikide liitu, mis astusid Makedooniale vastu. Üks liit tekkis Aitoolia maakonnas Kesk-Kreekas. Hiljem liitusid Aitoolia liiduga teisedki Kreeka riigid. Liidu eesotsas oli valitav strateeg.

Teine liit, mis sel ajal organiseerus, oli Ahhaia liit. See ühendas põhjapoolse Peloponnesose linnad. Selle liiduga ühinesid sellised suured linnad nagu Siküon ja Korintos.

Pikkamööda ühines Ahhaia liidu ümber palju Peloponnesose linnu ja kogukondi. II sajandi lõpul e. m. a. saavutas see liit suure jõu. Ahhaia liidu eesotsas seisis samuti valitav strateeg. Iseseisvusvõitlus Makedoonia vastu põimus võitlusega orjapidajate vastu.

Klassivõitlus Spartas. Spartas toimus sel ajal äge klassivõitlus. Rahalised rikkused kasvasid tunduvalt. Tekkisid suur-orjapidajad ja rikkad põllupidajad. Spartalaste ja perioikide põhiline osa jäi aga ilma maata. Maata rahvas nõudis reforme ja tagasipöördumist vanade Lükurgose seaduste juurde.

Agis IV. Kleomenes III. Nõnda algas laialdane liikumine, mille eteotsa aastal 245 e. m. a. asus noor kuningas Agis IV. Ta püüdis ära kasutada rahvaliikumist ja teostada rea reforme.

Agis tegi nõukogule ettepaneku hävitada võlakohustused ja maa uuesti kõigi kodanike vahel ära jaotada. Nõukogu lükkas Agise ettepaneku tagasi. Agis ise tapeti varsti.

Kuid rahvamass oli edasi rahutu ja nõudis reforme. Järgmine kuningas Kleomenes III otsustas Agise kavatsetud reformid ellu viia. Ta teostas Spartas riigipöörde: efoorid surmati, perioikid said kodanikuõigused. Pärast seda käskis kuningas „Lükurgose seadused" taastada ja läbi viia uus maade jaotus, jagades maa maatuile. See oli revolutsioon, mis oli suunatud suurmaapidajate vastu.

Siis pöördus Ahhaia liidu juht Aratos, kartes revolutsiooni enda juures, abi saamiseks makedoonlaste poole, kellega ta oli kogu aja sõdinud. Orjapidajad kartsid kehvikute ja orjade liikumist rohkem kui võõraid okupante. Ahhaialased ühinesid makedoonlastega; Sellasia lahingus (aastal 221 e. m. a.) purustati Kleomenes ja ta pidi põgenema

Egiptusesse. Kleomenes lootis sealt leida toetust. Kuid egiptlased ei toetanud teda ja Kleomenes lõpetas oma elu enesetapmisega.

Nabis. Ahhaia liidu ja makedoonlaste võidu tulemusena restaureeriti Spartas oligarhia. Rahvamass ei tahtnud leppida makedoonlaste vägivallaga ja orjapidajate valitsusega. Ta tegi viimase ülestõusukatse türann Nabise ajal. Nabis oli talupoegade massiliikumise eesotsas. Sellest liikumisest võtsid osa ka heloodid, keda Nabis lubas orjusest vabastada. Naabermaad, kus võimul olid suurmaapidajad, liitusid võitluseks Nabise vastu. Vaatamata visale võitlusele kaotas Nabis siiski ja ta tapeti aastal 192 e. m. a.

Orjade ülestõus. Kõrvuti demokraatliku liikumisega Kreekas sagenevad sel perioodil ka orjade ülestõusud. Kolmanda sajandi lõpul e. m. a. tõusevad oma orjapidajate vastu Chiose linna orjad. Oma juhi Drimakose juhtimisel saavutavad nad võidu oma isandate üle. Pannakse maksma seadused, milledele peavad alluma nii orjad kui ka isandad. Orjade juht organiseeris isegi erikohtu orjade ja isandate vaheliste kohtuasjade läbivaatamiseks. Kuid peale Drimakose surma kaotati kõik need korraldused. See kutsus esile orjade uue väljaastumise, mis aga samuti maha suruti.

Hiljem, II sajandil e. m. a., puhkesid orjade ülestõusud Atikas, Väike-Aasias ja teistes paikades.

Kreeka vallutamine roomlaste poolt (aastal 146 e. m. a.). Selleks ajaks muutus läänes tunduvalt tugevamaks Rooma riik. Rooma hakkas juba ammu end Kreeka asjadesse segama. Tal oli koguni õnnestunud vallutada mõned Kreeka maakonnad. Aastal 146 e. m. a. hakkasid kreeka orjapidajad, kartes demokraatliku liikumise kasvu ja orjade ülestõusu, ise roomlasi abiks paluma.

Rooma sõjaväed tungisid Kreekasse ja alistasid seekord oma ülemvalitsusele kogu maa.

Nõnda lämmatati Rooma vahelesegamisel orjade ja kehvikkonna liikumine. Selleks otstarbeks läksid kreeka orjapidajad kuni Kreeka iseseisvuse kaotamiseni. Aastal 146 e. m. a. lülitub Kreeka ajalugu vana Rooma ajalukku.

I. Rooma ajaloo varane periood.

§ 63. Muistse Itaalia loodus ja rahvastik.

Itaalia loodus ja rahvastik. Kreekast lääne pool, kitsal ja pikal, kaugele merre küündival Apenniini poolsaarel asub Itaalia. Itaaliast lõuna ja lääne pool asetsevad kolm suurt saart: Sitsiilia, Sardiinia ja Korsika. Väikesi saari on Itaalia ümber vähe. Apenniini poolsaare idarannik on laevasõiduks ebasobiv: siin pole peaaegu üldse lahtesid laevade peatuspaikadeks, rannik on kas järsk või liivaleedetega üle külvatud. Läänerannik on laevasõiduks sobivam: kaldad on enam lauskjad ja moodustavad mõningaid häid lahtesid.

Itaalia pinnas on viljakam kui Kreeka pinnas. Itaalia on samuti kui Kreeka küllalt mägine maa (põhjast lõunasse lõhestab teda Apenniini mäeahelik), kuid ta mäed on vähem järsud ja lähevad paljudes kohtades üle avaraiks

viljakaiks tasandikeks (K a m p a a n i a, L a t i u m). Seetõttu on põllundustingimused Itaalias palju soodsamad kui Kreekas. Kõrgetel mäenõlvadel ja orgudes asuvad ülihead karjamaad. Kliima on Itaalias hea, niiskem ja jahedam kui Kreekas, jõed P o ja T i b e r on veerikkad. Itaalia on viljakas ja metsarikas maa.

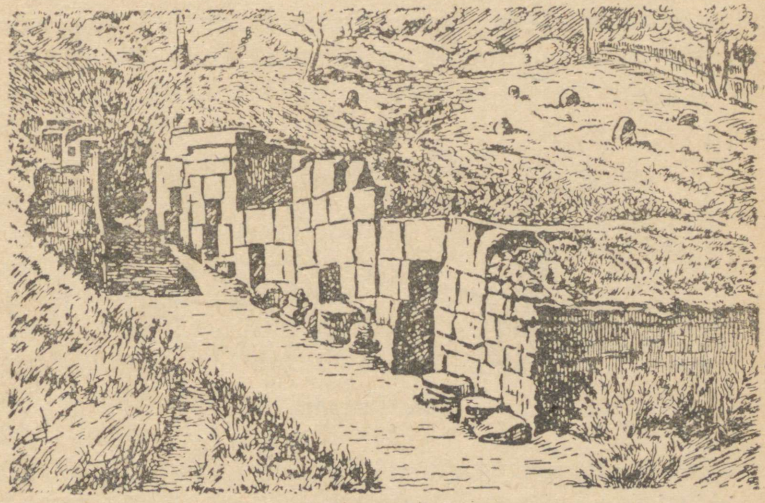

Etruskide hauakambrid.

Apenniini poolsaarel elas palju suguharusid. Põhjas, Po jõe orus, elasid mitmesugused g a l l i a l a s t e suguharud. Neist lõuna pool, poolsaare lääneosas, asus E t r u u r i a. Etruskid elasid üksikute linn-kogukondadena. Nad kaubitsesid Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia kreeklastega ning Kartaago linnaga Põhja-Aafrikas. Etruskid tegelesid meriröövi ja riisumisega.

Etruskid saavutasid võrdlemisi kõrge kultuurilise taseme. On säilinud nende rikkalikult kaunistatud hauakambreid,

linnamüüride jäänuseid, kunstiteoseid: hõbe- ja pronksnõusid, maalitud vaase, ehteid, kujusid.

Etruskidel oli oma kiri, kusjuures kasutati kreeka tähestikku. Kuid etruskide keel on meile tundmatu. Seepärast võivad õpetlased küll lugeda etruski pealiskirju, kuid siiani ei mõista nad veel nende tähendust. Etruskid olid Itaalia vanim kultuurrahvas.

Etruskidest ida ja lõuna pool, võttes enda alla kogu Kesk- ja osalt ka Lõuna-Itaalia, elasid rohkearvulised itaalikute suguharud. Latiumis, Tiberi alamjooksul, elasid ladinlased. Veel rohkem lõuna pool, Samniumi maakonnas ja Kampaania rannikul, elas suur itaalikute suguharu samniitlased.

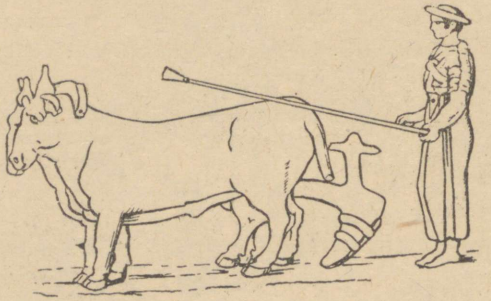

Etruski kündja.

Idapoolsed itaalikud elasid mägedes ja Aadria mere rannikul. Need olid mahajäänud suguharud, kelledel säilis kaua sugukondlik kord ja peaaegu üldse polnud linnu.

Läänepoolsed itaalikud — ladinlased ja Kampaania samniitlased olid kultuursemad suguharud. Nad elasid Türreeni mere läheduses, mille rannikul tekkis varakult kaubandus. Juba muistsel ajal olid siin tekkinud väikesed linnad. Latiumis näiteks oli mitukümmend väikest linn-kogukonda, mis olid ühinenud liiduks. Itaalia lõunaosas elasid kreeka kolonistid.

Rooma teke. Latiumi linnade seast kerkis esile Rooma. Rooma kohal oli asundeid juba sügavas minevikus, sest linn oli asetatud väga soodsalt: ta asetses seitsmel künkal, laevatava Tiberi jõe vasakul kaldal, 25 kilomeetrit merest. Ümberringi levis viljakas Latiumi org. Tiberi suudmest koguti juba muistsest ajast peale soola. Asundite elanikud tegelesid ka põllunduse ja kaubandusega, peale selle aga jõe- ja meriröövigа. Hilisemal ajal sulasid need asundid üheks Rooma kogukonnaks.

Legend Rooma tekkest. On säilinud legend, mis jutustab Rooma tekkest. Üks Trooja sõja kangelasi Aeneas pääses Trooja hukkumise ajal ja jõudis pärast pikki rännakuid Latiumi. Hiljem asutas ta poeg siia Alba-Longa linna ja Aenease sugu valitses selles. Alba-Longas sündisidki kaksikud — tulevased Rooma asutajad. Neid peeti jumal Marsi ja kuningatütre Rea Silvia poegadeks. Sel ajal oli kuningaks karm Amulius, kes Rea Silvia isalt trooni ära võttis. Saanud kuulda kaksikute sünnist, hakkas Amulius oma võimu pärast kartma ja käskis kaksikud Tiberi jõkke heita.

Kapitooliumi emahunt.

Veevool kandis kaksikud kaldale. Nende kisa peale jooksis kohale emahunt. Ta ei teinud lastele mingit viga, vaid hakkas neid koguni oma piimaga toitma. Pärast märkasid kaksikuid kuninga karjused. Üks neist võttis lapsukesed oma kasvatada ja nimetas nad Romuluseks ja Remuseks. Kui Romulus ja Remus suureks kasvasid, maksid nad julmale Amuliusele selle eest kätte, et ta oli tahtnud neid surmata: nad varitsesid teda ja tapsid ta ära. Kuid Romulus ja Remus ei tahtnud jääda Alba-Longasse ja otsusta-

sid asutada uue linna sinna paika, kust neid olid leidnud karjused. Linna asutamisel tekkis nende vahel tüli ja Romulus tappis Remuse. Uue linna nimetas Romulus oma nimega (ladina keeles nimetatakse Roomat „Roma"). Legendi järgi toimus see aastal 753 e. m. a. Sellest aastast peale lugesid roomlased oma ajaarvamist.

Rooma teke kandub nii kaugetesse aegadesse, et roomlastel võisid sellest säilida ainult legendid. Neis legendides esinesid tegelastena, samuti kui kreeklastelgi, sageli jumalad. Roomlastel oli palju jumalaid. Tähtsamaiks neist peeti Jupiteri (kõue- ja välgujumalat, hüvede andjat), ta naist Junot (perekonnakaitsjat), Marssi (sõjajumalat) jt.

§ 64. Patriitsid ja plebeid. Servius Tullius.

Patriitsid. Esialgu oli Roomas sugukondlik kord. Linna kogukond koosnes Rooma päriselanikest, kes nimetasid end patriitsideks. See nimetus tuli sellest, et perekonna eesotsas seisis isa — „pater", kelle võim oli väga tugev: isal oli õigus oma perekonnaliikmeid orjusse müüa ja isegi neid surmata. Patriarhaalse korra jäänused püsisid Roomas väga kaua aega.

Algul puudus patriitsidel maa suhtes eraomandus. Maa oli terve kogukonna ühisomandus ja nimetati ühismaaks. Üksikutele perekondadele kuulusid ainult väikesed õuemaad (juur- ja puuviljaaed).

Mitu patriarhaalset peret moodustasid sugukonna. 10 sugukonda moodustasid kuuria, 10 kuuriat triibuse. Triibuseid oli üldse ainult kolm. Patriarhaalsete sugukondade vanemad moodustasid senati ehk vanemate nõukogu, milles oli 300 inimest. Kõik täiskasvanud meesliikmed käisid kuuriate koosolekutel, kus otsustati tähtsaimad küsimused: juhtide valimine, sõja kuulutamine, rahu sõlmimine. Rooma riigi tekkimine kogukondadest kan-

dub väga ammusesse aega. Tekkinud riigi eesotsas seisis suguharu juht ehk kuningas. Ta juhtis sõjaväge, oli ülemkohtunikuks ja preestriks.

Plebeid. Rooma elanikkonda, kes ei kuulunud patriitside sugukondlikku kogukonda, nimetati plebeideks. Need olid Rooma kogukonna poolt alistatud suguharud.

Plebeid loeti vabadeks, kuid neil puudusid kodanikuõigused: nad ei võtnud osa rahvakoosolekust, ei teeninud sõjaväes, neid ei lastud patriitside usulistele talitustele, isegi nende abielud patriitsidega loeti mitteseaduslikeks. Plebeidel puudus samuti õigus kasutada ühismaad.

Õigusteta olukord koormas plebeisid üliväga, eriti neid, kes olid jõudnud rikastuda. Eriti raske oli plebeide kehvikkonna seisund, kes kannatas maapuuduse ja võlgade käes. Võlgnikku, kes ei suutnud oma võlga tähtajaliselt tasuda, võis võlausaldaja areteerida ja pidada oma kodus ahelais 60 päeva kestel. Kui võlg polnud tasutud ka pärast seda, siis võis võlgniku müüa võõrsile orjaks.

Peale nende olid Roomas nõndanimetatud k l i e n d i d. Need olid vabad isikud, kes olid langenud sõltuvusse mõnest suursugusest või rikkast roomlasest; viimast nimetati sel puhul p a t r o o n i k s. Patroon andis oma kliendile maatüki, toetas klienti oma seisundiga, klient aga pidi selle eest osutama mitmesuguseid teeneid oma patroonile, vahel aga lihtsalt tema heaks töötama.

Kliendid sõltusid sel viisil üksikuist isikuist, plebeid aga riigist, mis ei andnud neile kaua aega õigusi.

Servius Tulliuse reform. Legend jutustab, et vanemal ajal valitsesid Roomat üksteise järel seitse kuningat. Esimene neist oli R o m u l u s. Kuningate ajal algas plebeide võitlus võlaorjuse, kodanikuõiguse ja maa pärast. Legendi järgi teostas kuningas S e r v i u s T u l l i u s VI sajandil e. m. a. plebeide suhtes väga tähtsa reformi: plebeisid lubati sõjaväkke teenima ja nad said mõningaid poliitilisi õigusi.

Servius Tullius jagas samuti kui Solon Ateenas kogu Rooma rahvastiku (niihästi patriitsid kui plebeid) viide varanduslikku liiki. Neid liike nimetati klassideks. Kodanikke, kes ei kuulunud ühtegi neist viiest klassist, nimetati proletaarlasteks („varanduseta"). Iga klass pidi andma kindlaksmääratud hulga sõdureid, kusjuures rikkamad andsid sõdureid rohkem.

Seetõttu omasid rikkad sadakondade (tsentuuriate) viisi peetavail sõdurite koosolekuil alati rohkem hääli ja koosolekuil oli neil alati ülekaal, sest nad olid üksteisega kokku leppinud.

Vabariigi teke. Seitsmenda kuninga Tarquinius Uhke ajal toimus kuningavõimu langus. Vägivallategude ja hukkamistega kutsus ta enda vastu esile patriitside äärmise meelepaha, kes aastal 510 e. m. a. üles tõusid ja ta maalt välja ajasid.

Pärast Tarquiniuse pagendamist võtsid patriitsid riigi juhtimise endi kätte. Rahvas hakkas igal aastal tsentuuriate koosolekuil patriitside seast valima kaks konsulit. Konsuleil oli vähem võimu kui endisil kuningail, sest neid oli kaks ja kumbki neist võis teisele vastu tegutseda. Peale selle oli nende ametiaeg piiratud üheaastase tähtajaga, mille lõpul võidi konsuleid vastutusele võtta, kui nad olid teostanud seaduserikkumisi või kuritegusid. Ainult sõdade aegu oli konsulite võim piiramatu.

Sel viisil kõvendas vabariigile üleminek veelgi enam patriitside võimu.

§ 65. Patriitside ja plebeide võitlus.

Rahvatribuunid. Pärast kuningavõimu langust patriitside ja plebeide võitlus aina kõvenes. Patriitsid kujutasid endast tollal juba kõrgemat rahvagruppi, aristokraatiat, kes rõhus rahvast karmilt.

Vastuseks patriitside rõhumisele otsustasid plebeid, nagu kõneleb vanajutt, täielikult Roomast lahkuda ja siirdusid Pühamäele (aastal 494 e. m. a.), mis asetses Rooma läheduses. Patriitsid kohkusid, sest plebeide lahkumine oleks nõrgendanud sõjaväge, ja tegid suuri järeleandmisi: plebeid said õiguse valida endile erilised kaitsjad — rahvatribuunid. Algul oli tribuune kaks, kuid pärastpoole ulatus nende arv kümneni.

Liktorid, Rooma konsulite kaitsjad.

Rahvatribuunid said suured võimupiirid: nad võisid seisma panna iga konsulite ja muude ametiisikute korralduse (peale sõjaliste käskude). Selleks jätkus neil „veto" (keelan) sõna lausumisest. Tribuuni isik loeti puutumatuks. Et olla igal ajal valmis plebeide abistamiseks, ei tohtinud rahvatribuunid linnast lahkuda ja nende majauksed jäid kogu ööks-päevaks igale plebeile avatuks. Tribuun sai plebeid praktiliselt siiski ainult nõuga aidata.

Kohus jäi Roomas patriitside kätte, aga et seadused ei olnud kusagil üles kirjutatud ja kohut mõisteti tava kohaselt, siis võisid patriitsid seda oma huvides kuritarvitada. Seepärast hakkas rahvas nõudma seaduste kirjapanemist. Patriitsid panid kaua vastu, kuid lõpuks olid siiski sunnitud järele andma. Aastal 451 e. m. a. valiti eriline kümneliikmeline komisjon (detsemviirid) ainuüksi patriitside seast. Sellele komisjonile tehti ülesandeks seadused ühe

aasta jooksul üles kirjutada. Komisjon ei suutnud oma tööd ühe aasta jooksul lõpetada ja 450. a. valiti uued detsemviirid, seekord oli pool koosseisu plebeidest. Teine komisjon viis töö lõpule. Seadused lõigati kaheteistkümnele vasktahvlile ja asetati välja linna peaplatsile (f o o r u m i l e).

12 tahvli seadused tõid plebeide suhtes vähe uut. Endiselt olid keelatud abielud patriitside ja plebeide vahel, karm võlaseadus oli jäänud muutmata, kuigi oli mõnevõrra alandatud võla protsendimäära.

Seepärast jätkasid plebeid võitlust oma õiguste eest.

Võitlus konsulivõimu ja maa pärast. Rahvatribuunid L i c i n i u s ja S e x t i u s esitasid rahvakoosolekule järgmised seadusprojektid:

1. Keegi ei tohi omada rohkem kui 500 jugerumi[1] ühismaad.
2. Üks konsuleist peab olema plebei.

Need seadused olid väga tähtsad ja patriitsid osutasid nende elluviimisele meeleheitlikku vastupanu. Nad meelitasid teisi tribuune seadusprojektile „veto" panema. See võitlus kestis kümme aastat. Kümme aastat järgemööda valisid plebeid Liciniuse ja Sextiuse rahvatribuunideks ja need esitasid igal aastal oma seadusprojektid. Viimaks, aastal 366 e. m. a. olid patriitsid sunnitud järele andma. Liciniuse ja Sextiuse seadusprojektid võeti vastu ja Sextius sai esimeseks plebeide konsuliks.

Umbes sellesama aja paiku sai plebeidele kättesaadavaks ka d i k t a a t o r i ametikoht. Diktaator nimetati ametisse ainult riigi äärmise ohu silmapilgul. Senati korraldusel määras selle üks konsuleist silmapaistvate kodanike seast. Diktaatorile kuulus piiramatu tsiviil- ja sõjaline võim, kuid ainult 6 kuuks. Selle tähtaja möödumisel pani diktaator oma volitused maha.

Kui Rooma riik laiendas oma piire, loodi uued ametid.

[1] Jugerum — umbes 1/4 ha.

Kui Rooma riik laiendas oma piire, loodi uued ametid. Preetorid juhtisid kohtuid, tsensorid jaotasid kodanikke varanduslike liikide järgi ja koostasid senaatorite nimistuid, ediilid hoolitsesid Rooma kaitsemise ja ta toiduainetega varustamise eest, kvestorid juhtisid riigilaegast.

Visa võitluse tulemusena omandasid plebeid juurdepääsu kõigile neile riiklikele ametitele. Sellest ajast peale omandasid suure tähtsuse ringkondade (triibuste) koosolekud. Siin olid ülekaalus plebeid ja seepärast võisid nad enamiku küsimustest lahendada oma kasuks.

Plebeide võit. Niiviisi said plebeid õiguse pidada kõiki neid riiklikke ameteid, mis varem olid patriitside käes. Võlaorjus kaotati: aastal 326 e. m. a. anti välja seadus, mis keelas kodanike orjadeks muutmise.

Plebeide kehvikkonna seisund pisut paranes. Kõik plebeid said nüüd poliitilised õigused. Kuid riigi valitsemisele plebeide kehvikkonda siiski ei lastud. See saavutati seeläbi, et riigiametite eest Roomas ei tasutud ja seepärast võisid neid pidada ainult rikkad inimesed. Pikkamööda kujunes Roomas mõnikümmend perekonda, kelle liikmed põlvest põlve valiti kõrgematele riiklikele konsulite, preetorite, tsensorite jt. ametikohtadele. Seda uut rikaste teenistusaristokraatiat, kellele Roomas kuulusid kõik tähtsamad ametikohad, nimetati nobiilideks („nobilis" — kuulus, suursugune).

Niisiis hoolimata sellest, et plebeid saavutasid paljugi õigusi, võisid neid õigusi kasutada ainult rikkad plebeid, sest selleks oli vaja omada vaba aega ja raha.

§ 66. Itaalia vallutamine.

Vaatamata sellele, et Rooma siseriigis käis patriitside ja plebeide vahel äge võitlus, vallutas Rooma pikkamööda Itaalia.

Vallutused olid eelkõige vajalikud patriitsidele ja rikastele plebeidele, sest see võimaldas anastada vallutatud rahvaste maid. Kuid ka plebeide kehvikkond sai osa maid. Seepärast teeniski Rooma talupoegkond meeleldi sõjaväes ja selle talupoegkonna kätega vallutati kahe sajandi kestel peaaegu kogu Itaalia.

V sajandil e. m. a. pidasid roomlased palju sõdu naaberrahvastega. Nende sõdade tulemusena vallutasid roomlased etruskidelt Tiberi alamjooksu parema kalda.

Gallialaste rünnakud. IV sajandi algul e. m. a. sööstsid Po jõe orust Etruuriasse g a l l i a l a s e d. Läbinud Etruuria, ründasid nad Roomat. Aastal 390 e. m. a. purustasid gallialased Rooma armee ja, vallutanud elanike poolt maha jäetud Rooma, purustasid selle peaaegu tervenisti. Pärimus kõneleb, et ainult väike salk noorukeid varjas end Rooma läbipääsematus linnuses K a p i t o o l i u m i s. Gallialaste katse vallutada Kapitoolium rünnakuga ei õnnestunud. Siis asusid nad selle piiramisele. Kord öösel hakkas nende väesalk mööda järsakat Kapitooliumi nõlva ettevaatlikult üles ronima. Gallialased liikusid nõnda vaikselt, et keegi neid ei kuulnud. Ühel gallialasel õnnestus isegi päris üles pääseda. Kuid samal hetkel tõstsid hirmsat kisa ja kära haned, kes olid pühendatud jumalatar Junole ja asusid seetõttu Kapitooliumi templis. Roomlased ärkasid ja paiskasid kogu gallialaste väeüksuse kuristikku. (Siit ongi pärit väljend „Haned päästsid Rooma".)

Saanud roomlastelt määratu suure lunaraha, 1000 naela [1] kulda, lahkusid gallialased. Kuid veel hiljemgi ründasid nad mitmel korral Rooma territooriumi, kuigi neil enam ei õnnestunud linna vallutada. Pärast Rooma purustamist gallialaste poolt ehitati ta uuesti üles ja kindlustati tugevasti.

Ladinlaste sõda. IV sajandi keskel e. m. a. ajasid roomlased Lõuna-Latiumist välja sõjaka v o l s k i d e suguharu ja

[1] Rooma nael kaalus keskmiselt umbes 327 grammi.

astusid liitu ladina linnadega. Kuid ladina liitlased polnud rahul roomlaste rõhumisega ja tõusid aastal 340 e. m. a. üles ning nõudsid, et üks konsuleist ning pooled senaatoreist valitaks ladinlaste seast.

Rooma lämmatas selle ülestõusu, Ladina liit saadeti laiali ja endised liitlased pidid Roomale alistuma.

Sõjad samniitlastega. Raskeim ja tähtsaim sõda, mis Rooma pidas IV sajandil ja III sajandi algul e. m. a., oli sõda samniitlastega. See algas rikka ja viljaka Kampaania maakonna pärast ja jätkus vaheaegadega aastast 327 kuni 290 e. m. a. Sõja algul elasid roomlased läbi raske lüüasaamise. Samniitlased piirasid Rooma armee metsaga kaetud Caudiumi kitsustikus sisse ja see alistus häbistavail tingimustel. Roomlased pidid läbi minema „ikke alt": maasse pisteti kaks oda ja üles oli põiki seotud kolmas, relvadeta Rooma sõdurid pidid vaenlase pilkerahe all ükshaaval odade vahelt läbi minema.

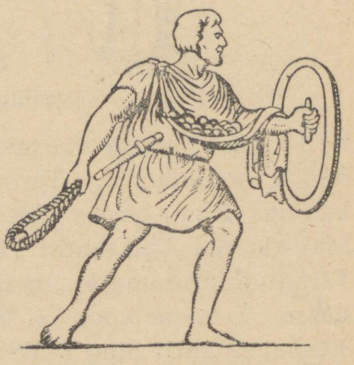

Kergelt-relvastatud Rooma sõdur — linguheitja.

Sel ajajärgul olid roomlased raskes seisundis seetõttu, et nende vastu tõusid üles nii etruskid kui ka gallialased. Kuid need suguharud polnud liitunud ja Rooma väljus lõppude-lõpuks võitjana.

Suurem osa samniitlasi muudeti Rooma liitlasteks. Hiljem alistas Rooma endale ka Põhja-Etruuria. Pärast neid sõdu oli kogu Kesk-Itaalia ja osa Põhja-Itaaliastki roomlaste käes.

Pürrhose sõjad ja Lõuna-Itaalia vallutamine. Lõuna-Itaalias asuvaist kreeka linnadest oli tugevaim rikas Ta-

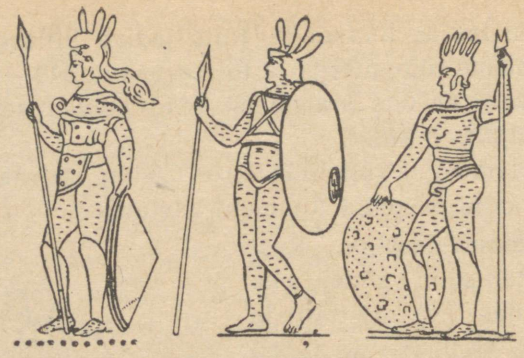

Samniitlaste sõdurid.

rentum. Temaga alustasidki roomlased sõda peale Kesk-Itaalia vallutamist. Tarentlased kutsusid appi Epeirose kuninga Pürrhose. See oli auahne inimene, kes unistas Makedoonia Aleksandri vägitegudest. Ta oli meeleldi nõus Tarentumit aitama ja ilmus 280. aasta kevadel e. m. a. Itaaliasse. Temaga koos oli 20-tuhandeline armee jalaväelasi, 3 tuhat ratsurit ning hulk sõjaelevante.

Roomlased purustati juba esimeses lahingus. Nad ei osanud siis veel võidelda lahinguelevantidega, keda nad kartsid.

Järgmisel aastal kohtusid roomlased Pürrhosega uuesti. Lahing oli eriti äge ja vältas kaks päeva. Roomlased purustati jälle, kuid ka Pürrhos kandis nii suuri kaotusi, et hüüdis: „Veel üks niisugune võit ja mulle ei jää enam sõdureid!" (Siit ongi tulnud väljend „Pürrhose võit".)

Pürrhos mõistis, et sõda Roomaga venib väga pikaks — Pürrhose jõud oli lõppemas. Seepärast otsustas ta mõneks ajaks Itaaliast lahkuda ja läks Sitsiiliasse sõdima. Kui ta uuesti Itaaliasse pöördus, koondasid roomlased oma jõud ja lõid ta puruks.

Pärast seda ei teinud roomlastele suurt vaeva vallutada kogu Lõuna-Itaalia. Kogu Apenniini poolsaar, välja arvatud Po jõe org, läks nüüd Rooma kätte.

§ 67. Rooma sõjavägi. Itaalia Rooma valitsuse all.

Rooma sõjavägi. Rooma oma hästi organiseeritud ja tolle aja kohta suurepäraselt relvastatud sõjaväe tõttu väljus võitlusest sageli võitjana.

Rooma armee peamise osa moodustas raskelt-relvastatud jalavägi, mis värvati peamiselt talupoegade seast. Jalaväelased olid relvastatud lühikeste kaheteraliste mõõkadega ja pika viskeodaga. Kaitseks oli neil soomusrüü, kiiver ja suur kilp. Sõjavägi koosnes mitmest leegionist (polgust). Igas leegionis oli peale raskelt-relvastatud jalaväelaste veel teatud arv kergelt-relvastatud jalaväelasi ja ratsanikke.

Epeirose kuningas Pürrhos.

Lahingu ajal rivistus leegion kolmele lahingujoonele. Esimeses seisid noored sõdurid, teises vanemad ja kolmandas kõige kogenenumad ja karastatumad sõdurid. Lahingut alustasid tavaliselt kergelt-relvastatud jalaväelased, kes seisid leegioni rinde ees. Kui vastane hakkas neid suruma, taandusid nad ja lahingusse astus esimene rivijoon. Eelkõige heitsid sõdurid vastase pihta pikad viskeodad. Kilpidesse kinni jäädes painutasid odad oma raskusega kilbi alla ja võtsid vaenlaselt võimaluse sellega vabalt tegutseda. Peale seda algas käsitsivõitlus mõõkadega.

Kui esimene rivijoon väsis, astus lahingusse teine, ja ainult kõige otsustavamal hetkel astus hulka kolmas rivijoon. Sõdurid allusid rangele sõjalisele distsipliinile.

Leegionis teenisid ainult Rooma kodanikud. Roomale

alistatud kogukonnad (nõndanimetatud liitlased) andsid abivägesid.

Kindlustatud laager. Sõjamasinad. Rooma sõjaväes mängis väga tähtsat osa kindlustatud laager. Sõjaretkedel ehitas Rooma sõjavägi peatuspaikadel alati laagri. See löödi tavaliselt üles mäekallakul ja omas ristküliku kuju. Laager piirati sügava kraavi ja valliga. Igas neljas küljes oli väljapääs. Laagri sisemusse püstitati telgid. Igal sõjaväe osal oli laagris oma kindlaksmääratud paik. Laagri keskel asus plats, millele oli üles löödud väejuhi telk. Siin seisis ka altar ja siia oli jäetud koosoleku koht.

Rooma leegionär.

Roomlased võitsid palju lahinguid ja vältisid paljugi lüüasaamisi tänu oma oskusele ehitada kindlustatud laagrit.

Rooma sõjaväes kasutati mitmesuguseid mehaanilisi vahendeid, mis sarnlesid kreeklaste ja makedoonlaste poolt tarvitatavatega: katapulte noolte viskamiseks, balliste kivide ja suurte noolte heitmiseks, määratu suuri liikuvaid puust torne, mis veeti piiratava linna müüride juurde, mitmesuguseid varjukatuseid, mis varjasid piirajaid rünnakute aegu, ramme kindlustuste ja linnamüüride purustamiseks jne.

Ühismaa. Itaalia alistamine. Vallutades mingisuguse Itaalia maa-ala, võtsid roomlased kolmandiku maad riigi kasuks. Äravõetud maa muutus ühismaaks (ager publicus). Üks osa sellest jäeti kõigi Rooma kodanike ühiseks kasutamiseks, teine osa läks väikeste tükkidena kõige vaesematele

kodanikele, kolmas osa müüdi ära. Kõige sagedamini sattus see osa suurnike kätte. Seetõttu toimus ühismaa pärast võitlus rahva ja suurnike vahel juba ammusest ajast.

Vallutatud alade rahvastikku kohtles Rooma mitmesuguselt: mõned Itaalia alistatud linnad said täielikud kodanikuõigused; teiste linnade elanikelt võeti õigused ja neil polnud Rooma rahvakoosolekuil hääleõigust. Niisugust jaotamist Rooma teostas vallutatute seas selleks, et tal oleks kergem valitseda, vallutatud rahvastel aga raskem üksteisega kokku leppida ja ühiselt üles tõusta. „Jaota ja valitse" — niisugune oli Rooma poliitika reegel.

Enamikku alistatud Itaalia suguharudest nimetati liitlasteks. Roomlased jätsid neile õiguse säilitada oma sisemine korraldus, kuid kõik välisküsimused olid Rooma käes. Liitlased andsid Rooma armeesse abivägesid. Maksusid nad ei maksnud, nagu kõik teisedki Itaalia elanikud.

Sel viisil hoidis Rooma oma liitlased tugeva distsiplineeritud sõjaväe ja kavala poliitika („jaota ja valitse") abil alistumuses.

§ 68. Roomlaste usund.

Polüteism. Ürgsed looduskujutelmad viisid roomlased usule jumalatesse. Peaaegu igal esemel ja nähtusel oli oma jumalus. Olid olemas jõe, metsa, tee, kolde jne. jumalad. Maasse visatud seemnel oli oma jumal, kasvaval kõrrel teine jumal, õitsval viljapeal kolmas jumal, küpseval neljas. Lapse elu juhtisid 43 jumalat: oli äsjasündinu esimese karje jumal, hällijumal, üheksanda elupäeva jumal jne. Iga perekond austas oma esivanemate-kaitsjate hingi. Neid häid perekonna vaimusid nimetati laarideks. Nende kujud seisid kodukoldel erilises kapikeses. Kui perekond lõunatas, siis asetati laaride kujukeste ette samuti rooga väikestes kausikestes. Perekondlike pidude aegu ehiti neid kujukesi lilledega. Koduste jumalate hulka kuulusid ka penaadid — sahvri ja kodukolde jumalad.

Vestaneitsi.

Juba üsna varakult tekkisid roomlastel ka üldised jumalad, näiteks Janus — ukse, värava ja iga töö alguse jumal, Vesta — kolde jumalatar jt. Kõrgemaiks jumalaiks vanas Roomas loeti Jupiteri, Junot, Marssi ja Quirinust. Jupiter oli peajumal, ta andis maale viljakust ja saatis valgust, vihma, pikset ja kõue. Mars ja Quirinus olid sõjajumalad; Juno, Jupiteri abikaasa oli abielude ja perekonnaelu kaitsja.

Religioossed kombed. Roomlaste elus etendasid suurt osa religioossed kombed. Pidi täpselt teadma, missuguse jumala poole ühel või teisel puhul pöörduda, missuguseid sõnu ühel või teisel puhul lausuda, missuguseid tõotusi anda või missuguseid ohvreid tuua. Roomlased arvasid, et pisimgi viga rikub asja. See ei takistanud neid siiski parajal juhul oma jumalaid petmast. Kui näiteks jumalaile tõotati ohverdada 30 pead (mõeldi kariloomi), siis võis neid päid asendada moonipeadega.

Preestrid. Kreeka religiooni mõju. Rooma usundi sellise iseloomu juures mängisid suurt osa preestrid. Nad ühinesid mitmesuguseiks kolleegiumideks (liitudeks). Tähtsaimad olid pontifeksid — kohtuseaduste ja tavade tõlgendajad. Pontifeksid määrasid samuti kindlaks, missugused päevad on soodsad ühiskondlike küsimuste lahendamiseks, missugused aga ebasoodsad. Nende juhtimisel oli kalender, mis Roomas algul oli ülikeerukas ja -segane.

Teised preestrid tegelesid näiliselt jumalate tahte ennustamisega. Ühed tegid seda lindude lennu, teised ohvriloomade sisikonna järgi.

Suures austuses olid vestaneitsid — jumalatar Vesta preestritarid. Nad pidid hoidma kustumatu tule Vesta altaril ja andsid tõotuse 30 aasta jooksul jääda vallaliseks. Kui mõni vestaneitsi seda lubadust murdis, siis kaevati ta elusalt maasse.

IV sajandist e. m. a. alates astuvad roomlased Kampaania ja Lõuna-Itaalia kreeklastega tihedaisse suhetesse. Algab enamarenenud kreeka religiooni tugev mõju rooma religioonile. Esialgu ei kujutlenud roomlased jumalaid inimesekujuliste olenditena. Nõnda näiteks kujutati Marssi odakujulisena, Jupiteri kivist noole kujulisena. Hiljem tekkisid

kreeklaste mõjul esimesed inimtaolised jumalate kujud. Seepärast lõid roomlased kreeklaste eeskujudel ka oma mütoloogia, s. o. jutustused jumalaist.

Pikkamööda ilmuvad Roomas ka kreeka müüdid ja legendid, näiteks Herkulesest (Heraklesest) ja teistest jumalatest ning kangelastest. Jumalaid hakatakse kreeka kombe kohaselt kujutama inimeste taolistena ja valmistama nende kujusid. Rooma religiooni ilmuvad uued, kreeka jumalad, näiteks jumal Apollon. Teised rooma jumalad hakkavad samastuma vastavate kreeka jumalatega. Rooma peajumal Jupiter samastub Zeusiga, Juno Heraga, Minerva Athenaga jne.

Roomlased ei osanud veel nagu kreeklasedki looduse ja inimelu nähtusi teaduslikult selgitada. Neile näis, et kõik sõltub jumalate tahtest.

II. Rooma vallutused väljaspool Itaaliat.

§ 69. Esimene Puunia[1] sõda (aastail 264—241 e. m. a.).

Kartaago. Põhja-Aafrikas, praeguses Tunises, asus Kartaago linn. Selle olid muiste asutanud Foiniikia linnast Tüürosest tulnud väljarändajad. III sajandil e. m. a. oli Kartaago Vahemere rikkaim ja võimsaim linn. Ta kaupmehed omasid kauba-asundeid kogu Aafrika põhjarannikul, Sitsiilias, Sardiinias, Korsikas ja Hispaanias. Julged Kartaago meresõitjad käisid koguni Atlandi ookeanis.

Kartaagol oli tugev sõjalaevastik. Ta meremehed paistsid silma oma osavuse ja julgusega. Kartaagolastel oli ka suur sõjavägi.

Sõja põhjused. Algul olid Kartaago ja Rooma sõbralikes suhetes. Kuid vastavalt Rooma tugevnemisele kasvasid ta isud. Rooma maaomanike ja kaupmeeste tähelepanu tõmbas endale viljakas Sitsiilia. Suurem osa sellest saarest kuulus tollal Kartaagole, ta idarannikul asusid aga kreeka linnad,

[1] Rooma sõdu Kartaagoga nimetatakse Puunia sõdadeks seepärast, et see tuleneb ladina sõnast „puni", s. o. foiniiklased.

kes olid vaenus niihästi Kartaagoga kui ka üksteisega. Roomlased segasid end sellesse võitlusse ja Rooma väeüksus vallutas Messana (praeguse Messina) linna. Siis kuulutas Kartaago valitsus aastal 264 e. m. a. Roomale sõja. Nõnda algas esimene Puunia sõda Kartaago ja Rooma vahel.

Sitsiilia vallutamine ja laevastiku ehitamine. Roomlastel õnnestus liidus sürakuuslastega vallutada peaaegu kogu Sitsiilia, välja arvatud rannikuäärsed kindlustused. Need jäid kartaagolaste kätte, sest Kartaago laevastik valitses merel.

Lõplikuks võiduks Kartaago üle oli Roomal vaja tugevat laevastikku, kuid roomlastel olid ainult väikesed laevad, mis kartaagolaste viietekiliste laevadega ei suutnud võidelda. Roomlased asusid laevade ehitamisele ja ehitasid ühe aasta kestel 120 suurt laeva. Lisaks sellele mõtlesid nad välja ühe tehnilise vahendi: nad hakkasid laevadele tegema heidetavaid sildu, millel olid otstes konksud (neid nimetati „kaarnateks"). Kui laevad lahingu ajal üksteisele lähenesid, hakkasid allalastavad „kaarnad" vaenulise laeva poordist kinni ja Rooma sõdurid jooksid neid sildu mööda vastase laeva tekile. Seal tekkis võitlus, milles kogenud Rooma jalavägi kartaagolastest üle oli.

Heidetavate sildade kasutamise tõttu saavutas Rooma laevastik aastal 260 e. m. a. Sitsiilia põhjarannikul esimese suurema võidu kartaagolaste üle.

Roomlaste kaotus Aafrikas. Pärast seda võitu otsustas Rooma senat sõja üle viia Aafrikasse. Selleks otstarbeks koondati suur laevastik ja 256. a. kevadel e. m. a. viidi see Aafrika rannikule. Rooma armee maabus Kartaago lähedal. Roomlased asusid otsekohe Kartaago territooriumi rüüstama; üle 20 tuhande vangi saadeti Itaaliasse ja muudeti orjadeks.

Kuid peagi hakkasid talupojad, kelledest Rooma armee Aafrikas peamiselt koosneski, kojusaatmist nõudma, tuues põhjuseks oma majapidamiste laostumise. Senatil tuli nende

nõudmised rahuldada. Aafrikasse jäeti ainult väike armee konsul Reguluse juhatusel.

Senikaua kui Regulus seisis tegevusetult Kartaago lähedal (ta armee oli selleks liiga väikesearvuline, et piirata tugevasti kindlustatud linna), värbasid kartaagolased nu-

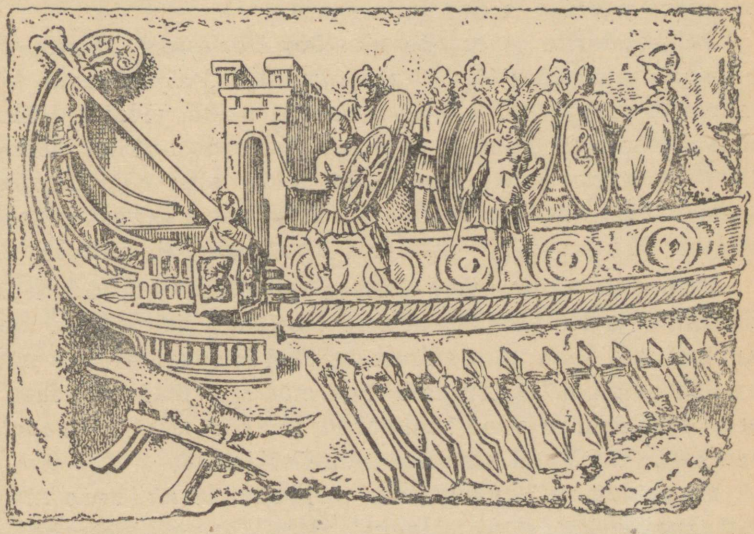

Rooma sõjalaev.

miidlaste (Aafrika Numiidia elanike) ja kreeklaste seast suure arvu palgasõdureid. Nende jõududega lõid nad Rooma sõjaväge otsustavalt. Suurem osa roomlastest hävitati, osa sattus vangi, sealhulgas ka Regulus ise. Ainult väikesel Rooma väesalgakesel õnnestus pääseda.

Sõja lõpp. Kuid sõda sellega ei lõppenud ja venis veel kaua vahelduva eduga kummalegi poolele. Lõpuks, aastal 241 e. m. a., tekitas Rooma laevastik Kartaago laevasti-

kule Sitsiilia lääneranniku suure kaotuse. See lahing lõpetas sõja.

Rahulepingu alusel loovutas Kartaago a. 241 e. m. a. roomlastele oma Sitsiilia valdused ja pidi maksma suurt kontributsiooni. Sitsiilia kuulutati Rooma provintsiks (provintsideks hakati nimetama Rooma poolt vallutatud alasid, mis asusid väljaspool Itaaliat). Peale selle kaotas Kartaago ka Korsika ja Sardiinia saare.

Palgasõdurite ja orjade ülestõus Kartaagos. Kartaagos puhkes pärast sõja lõppu rahulolematus. Palgasõdurid, kelledele Kartaago valitsus ei maksnud palka, alustasid ülestõusu. Nendega ühinesid orjad ja Kartaago aafrika alamad. Ülestõus vältas üle kolme aasta. Alles siis, kui Kartaago ülestõusnute vastu tegutseva armee etteotsa asetati andekas väejuht Hamilkar, õnnestus ülestõusu summutada.

Hispaania vallutamine Kartaago poolt. Kaotanud Sitsiilia, Sardiinia ja Korsika, otsustasid Kartaago kaupmehed oma kaotusi tasa teha uute vallutuste näol Hispaanias, kus neile kuulus ammugi lõunarannik. See maa oli rikas hõbedast ja seda asustasid sõjakad suguharud, kellede seast kartaagolased oleksid võinud värvata endile sõjaväge.

Hispaania vallutamise teostas Hamilkar, keda nimetati „Barkaseks", s. o. „välguks". Hamilkar veetis Hispaanias kaheksa aastat ja laiendas seal tugevasti Kartaago valdusi. Hispaaniasse võttis Hamilkar kaasa oma üheksa-aastase poja Hannibali. Kõneldakse, et enne ärasõitu viinud Hamilkar poja ohvrialtari juurde ja sundinud teda vandega tõotama, et ta jääb igavesti Rooma rahva vaenlaseks.

Hamilkar hukkus Hispaanias, sõjas vaprate hispaania suguharudega.

Hannibal. Kui Hannibal sai 26-aastaseks, valis Hispaania armee ta oma väejuhiks võitluses Roomaga. Ta sõdurid armastasid teda piiritult. Tal olid mitte ainult silmapaistvad väejuhi omadused, vaid ta oli ka mitmekülgselt haritud, an-

dekas inimene, suur riigitegelane. Rooma ajaloolane Livius kirjutab Hannibalist: „Polnud niisugust vaeva, mille puhul ta oleks väsinud kehalt või langenud meeleolult. Niihästi kuumust kui külma talus ta ühesuguse kannatlikkusega; sageli nähti, kuidas ta magas sõjamantlisse mähitult sõdurite keskel, kes seisid valvepostil. Niihästi ratsa- kui ka jalaväes jättis ta teised endast kaugele maha: esimesena sööstis lahingusse, viimasena lahkus pärast võitlust lahinguväljalt."

Hannibal.

§ 70. Teine Puunia sõda (a. 218—201 e. m. a.).

Sõja kuulutamine. Saavutanud võimu Hispaanias, hakkas Hannibal valmistuma sõjaks Roomaga. Nii kartaagolased kui ka roomlased arvestasid, et teine sõda kujuneb otsustavaks. Küsimus keerles nüüd selle ümber, kes jääb valitsema Vahemerel — kas Kartaago või Rooma. 219. a. kevadel e. m. a. piiras Hannibal sisse Roomaga liidus oleva Saguntumi linna, mis asetses Hispaania idarannikul. Peale kaheksakuulist piiramist linn vallutati. Rooma saadikud ilmusid Kartaagosse ja nõudsid Hannibali väljaandmist. Kartaago valitsus keeldus sellest. Siis kuulutasid Rooma saadikud Kartaagole sõja.

Hannibali sõjaretk. Roomlased kavatsesid kartaagolasi rünnata üheaegselt Aafrikas ja Hispaanias. Kuid Hannibal ajas kõik roomlaste plaanid segi.

218. a. kevadel e. m. a. tuli Hannibal üle Pürenee mägede ja liikus Itaaliasse. Tal olid kaasas eliitväed, mis koosnesid 50 tuhandest jalaväelasest, 9 tuhandest ratsanikust, mitmestkümnest elevandist. Hannibal lootis, et Rooma poolt vallutatud suguharud Itaalias (eriti gallialased) ühinevad Kartaagoga. Hannibali armee liikus piki Gallia lõunarannikut Rhône'i jõe alamjooksule. Ületanud jõe, liikus Hannibal jõgepidi üles, pöördus itta ja lähenes Alpide peaseljandikule.

Mägedest üleminek oli üliraske. Saabus september ja mägedes hakkas juba sadama lund. Elevandid, hobused ja inimesed libisesid ning kukkusid kuristikesse. Mägilased võtsid kartaagolasi vaenulikult vastu ja häirisid neid alatasa ootamatute kallaletungidega. Lõpuks laskus kurnatud sõjavägi oktoobrikuu keskpaiku Põhja-Itaalia tasandikele. Hannibalil oli järele jäänud ainult 20 tuhat jalaväelast, 6 tuhat ratsanikku peaaegu ilma hobusteta ja ainult üks elevant. Peale puhkust ja armee täiendamist gallialastega tungis Hannibal Po jõe orgu. Aastal 218 lõi ta siin Rooma sõjaväge.

Lahing Trasimeeni järve ääres. Varakevadel liikus Hannibal Etruuriasse, kus teda kindlustatud positsioonidel ootas Rooma armee, eesotsas konsul Flaminiusega. Kuid Hannibal läks sellest mööda, viies oma sõjaväe üle läbipääsematute soode, ja jõudis Rooma armeest ettepoole. Flaminius tormas kartaagolastele järele ja sattus lõksu, mille Hannibal talle oli valmistanud kitsas orus Trasimeeni järve kaldal. Rooma armee osalt hävitati, osalt sattus vangi; konsul Flaminius ise langes lahingus.

Fabius Maximus. Teade uuest kaotusest kutsus Roomas esile õudusetunde. Läheneva ohu tõttu otsustati määrata diktaator. Valik langes aristokraadile Fabius Maximusele. Fabius rakendas võitluses Hannibaliga uut taktikat: roomlased käisid Kartaago armee kannul, väsitades teda väikeste kokkupõrgetega, kuid vältides otsustavat lahingut.

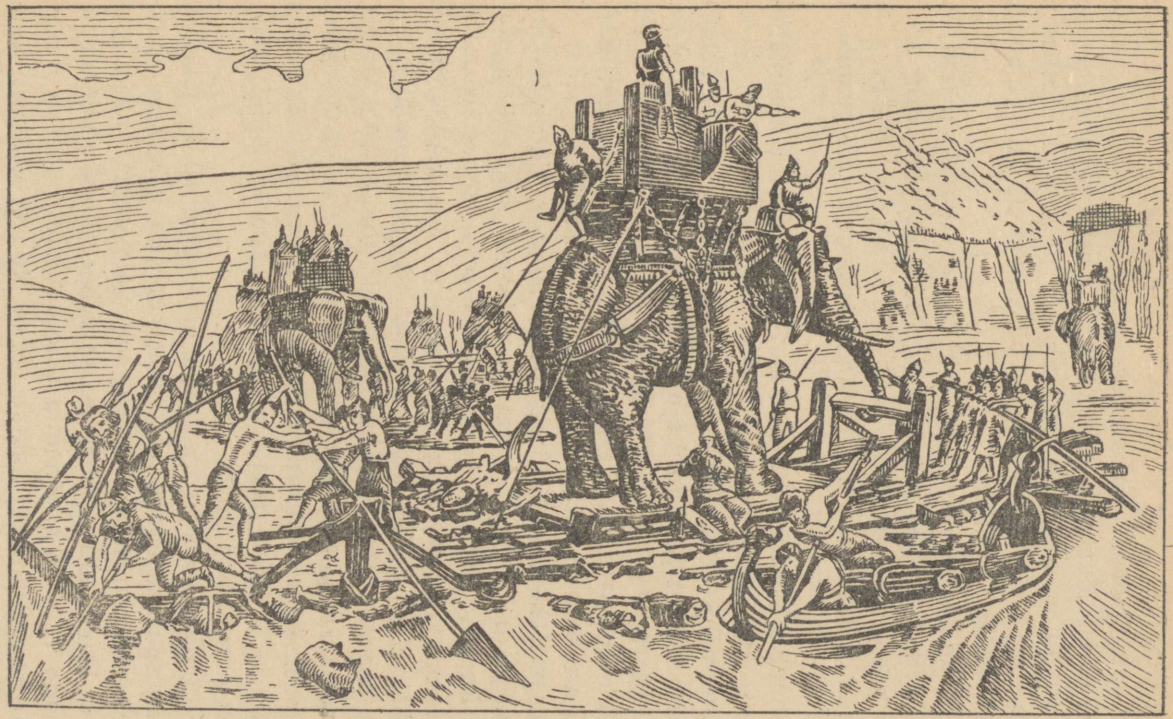

Hannibali sõjavägede üleminek Rhône'i jõest (kaasaegse gravüüri järgi).

Maaelanikel kästi hävitada oma elamud ja toiduainete varud ning peituda linnadesse. Niisugune taktika võttis Hannibalilt toiduained, kuid kutsus ka esile rahulolematuse talupoegade seas, kelle varandused ja põllud laostusid. Rahva seas sai Fabius Maximus pilkenime „Cunctator", mis tähendab „Kõhkleja".

Cannae lahing. Aastal 216 e. m. a. saavutas demokraatlik partei seda, et sõjapidamist ei jäetud diktaatori, vaid konsulite hooleks. Konsuliteks valiti Terentius Varro ja Aemilius Paulus. Otsustati kartaagolastele pealahing anda.

Hannibal asus sellal Apuulias. Siin, Cannae linna lähedal toimuski kuulus lahing.

Hannibal koostas lihtsa ja julge lahingukava. Ta seadis oma armee üles poolkuu kujuliselt, mis oli kumera poolega roomlaste poole. Keskkohta asetas ta oma halvemad väed, tiibadele aga parimad. Rooma jalaväegi tormas hoogsalt Kartaago armee keskkohta, mis hakkas taanduma.

Selsamal hetkel lõi Hannibal roomlasi küljelt värskete vägedega, ja Kartaago ratsaväegi, paisanud segi endast nõrgema Rooma ratsaväe, piiras jalaväe selja tagant sisse. Algas kohutav Rooma armee hävitamine. See kaotas umbes 70 tuhat meest. Selles lahingus hukkus konsul Aemilius Paulus ja peaaegu kogu kõrgem juhtkond (juunis 216 e. m. a.).

Rooma raske seisund. Hannibali võit Cannae lahingus halvendas Rooma seisundit tugevasti. Roomast lõi lahku Sürakuusa; Roomat reetis samuti osa Lõuna-Itaaliat, sealhulgas suur Capua linn.

Kuid roomlased ei kaotanud meelekindlust ja jätkasid võitlust suurima energiaga. Senat kuulutas välja uue sõdurite värbamise armeesse alates seitsmeteistkümnendast eluaastast. Hannibalil oli aga oma sõjaväge üliraske täiendada. Kartaago valitsus ei aidanud oma väejuhti peaaegu üldse: ta kartis, et Hannibal haarab pärast Rooma võitmist koju

pöördudes kuningavõimu. Seetõttu kasvasidki Rooma jõud kaotustele vaatamata, Hannibali jõud aga sulasid kokku.

Sürakuusa ja Capua vallutamine roomlaste poolt. Varsti õnnestus roomlastel vallutada Sürakuusa. Seejärel alistus neile pärast pikka piiramist Capua. Sel ajal tegi Hannibal katset rünnata Roomat ennast. Ta oli juba kaheksa kilomeetri kaugusel linnast. Elanikkonda haaras õudus. Kajasid hüüded: „Hannibal on väravais!" Kuid kartaagolased ei söandanud linna rünnata.

Hannibalil oli lootus abi saada Hispaaniast, kuhu oli jäänud ta venna Hasdrubali sõjavägi. Kuid roomlased said kätte kirja, milles Hasdrubal tegi vennale teatavaks oma marsruudi. Tugev Rooma armee paisati Hasdrubalile vastu ja Kartaago sõjavägi hävitati tervikuna. Hannibal ootas kogu aja asjata vennalt teateid. Alles siis, kui roomlased viskasid ta laagrisse Hasdrubali pea, mõistis Hannibal, mis oli sündinud.

Sõja lõpp. Kindlustanud oma seisundi Itaalias ja puhastanud Hispaania Kartaago sõjavägedest, otsustasid roomlased sõja üle viia Aafrikasse. Rooma väejuht Scipio läks sinna kolmekümne-tuhandelise armeega. Kartaago senat kutsus Hannibali Itaaliast kohale. Aastal 202 e. m. a. kohtusid mõlemad väejuhid Zama linna lähedal, Kartaagost lõuna pool. Numiidia kuninga ratsaväe abi tõttu oli Scipio ratsavägi Kartaago omast tugevam ja Hannibal purustati.

Kartaago valitsus oli sunnitud leppima nende rahutingimustega, mis roomlased talle ette kirjutasid. Selle rahuleppe järgi kaotas Kartaago kõik väljaspool Aafrikat asuvad valdused ega omanud õigust ilma Rooma nõusolekuta sõdida. Peale selle pidi Kartaago maksma määratu suurt sõjalist kontributsiooni ja ära andma kõik oma elevandid ja kogu sõjalaevastiku peale 10 laeva.

Nõnda lõppes aastal 201 e. m. a. raskeim ja ohtlikem sõda,

mis Rooma kunagi oli pidanud. Hannibali võitja Publius Cornelius Scipio sai hüüdnime Africanus.

Mõni aasta pärast rahu sõlmimist nõudis Rooma senat Kartaagolt Hannibali väljaandmist. Soovimata vaenlaste kätte sattuda, põgenes suur väejuht Aasiasse ja hukkus seal.

Hannibali kaotuse põhjused. Rooma võitis Hannibali seetõttu, et Rooma talupoegade armee oli Kartaago palgasõdureist tugevam. Rooma sõjaväed, kes võitlesid oma põldude eest, osutusid vastupidavamaks kui Hannibali palgasõdurid, kes olid vähe huvitatud Kartaago võidust.

Peale selle ei saatnud Kartaago oma andekale väejuhile värskeid täiendusosi. Mõningad kartaagolasist reeturid astusid koguni Hannibali vastu välja. Kõik need asjaolud andsid ülekaalu Roomale, kes ka võitis.

§ 71. Makedoonia ja Kreeka vallutamine. Kolmas Puunia sõda (a. 149—146 e. m. a.).

Võit Kartaago üle muutis Rooma tugevaimaks Vahemere riigiks. Nüüd hakkab ta end segama idapoolsete riikide: Makedoonia, Kreeka, Süüria, Egiptuse küsimustesse. Niisugusest vahelesegamisest olid kõige enam huvitatud rooma kaupmehed.

Idapoolsed riigid sõdisid üksteisega alaliselt. Seepärast oli neil raske ühineda võitluseks Roomaga. Seda kasutades purustasid roomlased oma vastased ükshaaval. II sajandi esimesel poolel e. m. a. vallutas Rooma Makedoonia ja Kreeka ning lõi rängasti Süüriat.

Kolmas Puunia sõda. Vahepeal oli Kartaago pärast teist Puunia sõda ruttu kosunud. Ta kaubandus ja eriti põllundus lõid uuesti õitsele ja see tekitas rooma põllupidajais ja kaupmeestes kartust. Nad kartsid kartaago kaubanduse võistlust ja neile viirastus uus Hannibal, kes võiks tungida Itaaliasse. Rooma orjapidaja ning senaator Cato lõpetas iga

oma kõne senatis, olenemata selle sisust, ühe ning sama fraasiga: „Peale selle, arvan ma, tuleb Kartaago hävitada."

Aastal 149 e. m. a. leidiski Rooma senat ajendi sõjaks: Kartaago alustas ilma tema loata Numiidia kuningaga sõda. Siis esitas Rooma ultimaatumi ja nõudis, et Kartaago elanikud linnast lahkuksid ja valiksid endile uue asumispaiga merest kaugemale.

See nõudmine kutsus Kartaagos esile raevu ja vihapurske puhangu. Otsustati linna kaitsta viimse veretilgani. Kogu elanikkond töötas ööd-päevad: sepistati relvi, ehitati viskemasinaid, kindlustati müüre. Naised lõikasid oma juuksed maha, et punuda neist viskemasinatele nööre. Kui Rooma armee oli lähenenud linnale, leidis ta selle kaitsmiseks suurepäraselt ettevalmistatuna. Kartaago võimsad müürid kannatasid kõik roomlaste tormijooksud välja ja suured toiduainetevarud võimaldasid elanikkonnal taluda pikka piiramist. Seetõttu ei toonud kaks esimest sõja-aastat roomlastele mingit edu.

Kartaago ründamine ja ta purustamine. 146. a. kevadel e. m. a. algas üldine Kartaago ründamine. Seks ajaks algasid linnas nälg ja haigused. Ühel Rooma väeüksusel õnnestus näljast-nõrkenud garnisoni poolt halvasti kaitstud müüriosa kaudu linna tungida. Selle väeüksuse järel tungis sisse ka kogu armee. Kuus päeva kestsid ägedad lahingud linna tänavail: kartaagolased kaitsesid visalt iga maja. Viimaks varjasid end garnisoni jäänused ja terveks jäänud elanikkond ligipääsematus linnuses. Roomlased hakkasid valmistuma selle piiramisele. Siis andsid 30 tuhat meest ja 25 tuhat naist end võitjate meelevalda. Ainult väike väesalk ei tahtnud end vangi anda. Ta süütas linnuses asuva templi ja hukkus peaaegu viimse meheni leekides.

Roomlased kohtlesid võidetuid julmalt. Kartaago elanikkond müüdi orjusse. Linn anti sõdurite rüüstata, seejärel lõhuti ta terveksjäänud osa Rooma senati käsul maani maha.

Kartaago varemed põlesid 17 päeva. See koht, kus oli asunud õitsev linn, künti adraga üles ja pandi needuse alla. Kartaago maa-ala muudeti Rooma provintsiks ja ta nimetati Aafrikaks.

Rooma vallutuste tagajärjed III ja II sajandil e. m. a. Sõdade tulemusena III ja II sajandil e. m. a. langes roomlaste kätte Hispaania, osa Põhja-Aafrikat, Balkani poolsaar ja hulk Vahemere saari. Rooma muutus võimsaks suurriigiks.

Kõik need sõjad kandsid röövimise iseloomu. Nad olid vajalikud ainult Rooma suurmaapidajaile, liigkasuvõtjaile ja kaubitsejaile, kes rikastusid vallutatud rahvaste ekspluateerimisest. Rooma vallutused Itaalias V ja IV sajandil andsid tulu ka talupoegkonnale, kuid suurtest meretagustest sõjaretkedest ei saanud ta midagi. Vastupidiselt, III ja II sajandi sõdade tulemuseks oli rooma talupoegade ja käsitööliste täielik laostumine.

III. Orjapidav Rooma (III—II sajandil e. m. a.).

§ 72. Orjatöö areng ja orjade seisund.

Orjuse lätted. Orjaturud. Rooma vallutuste tõttu Itaalias levis laialdaselt orjade töö. Kõige enam orje andis sõda. Vallutanud mingisuguse maa, muutsid roomlased suurema osa selle rahvastikust orjadeks. Sageli kutsusid Rooma väejuhid enda juurde laagrisse kaupmehi ja müüsid neile siinsamas kohapeal sõjavange.

Teiseks orjuse lätteks oli võlgumine. Nende provintside elanikud, kelledel tuli Rooma kasuks maksta määratu suuri makse, sattusid peagi liigkasuvõtjate kätte, kes müüsid nad orjusse.

Kolmandaks orjuse lätteks oli inimeste riisumine meriröövlite — piraatide poolt. Piraadid ründasid

mööduvaid laevu ja rüüstasid rannikuäärseid maid. Nende jultumus ulatus isegi niikaugele, et nad tungisid kallale koguni Itaalia rannikuile, saades tohutut saaki.

Niisuguste asjaolude tagajärjel vähenes mõnedes provintsides vaba rahvastiku arv tugevasti.

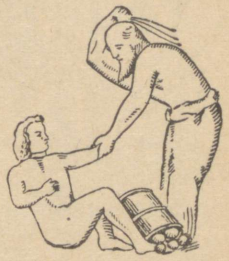

Orja karistamine.

Orje müütati orjaturgudel. Eriti suur orjaturg oli Rooma aegadel Deelose saarel. Siin müütati iga päev tuhandeid orje, kes seejärel laiali veeti kõigisse Rooma valdustesse. Müügile toodud orjadel olid oma eritlusmärgid: kriidiga võõbatud jalad, pärg või villane müts peas. Vahel riputati orjale kaela lauake, millele olid kirjutatud kõik ostjale vajalikud teated: orja vanus, päritolu ja omadused.

Peale suuremat sõda või õnnestunud meriröövi langesid orjade hinnad järsult. Näiteks müüdi pärast Sardiinia saare rahustamist orje Roomas nii odavalt, et tekkis kõnekäänd „Odav nagu sardiinlane".

Riigiorjad. Orjad kuulusid Roomas kas riigile või eraisikuile. Riigiorje kasutati ühiskondlikeks töödeks: veejuhtmestike ja ühiskondlike hoonete ehitamiseks, teede sillutamisel jne. Nad teenisid samuti mitmesuguseis madalamais ühiskondlikes ametites: templiteenreina, käskjalgadena, vangivalvureina, timukatena. Mäetööstuses kasutati eranditult orjade tööd. Kaevandused ja kivimurrud kuulusid riigile. Nad anti rentnike kätte, kes neid kaevandasid kas oma või palgatud orjade abil. Uus-Kartaago lähedal (Hispaanias) asuvais hõbedakaevandustes töötas umbes 40 tuhat orja. Riigiorje oli vähem kui eraorje ja nad olid pealegi paremas seisundis.

Linna- ja maaorjad. Rikka roomlase orjad (tema pere, nagu tollal kõneldi) jagunesid linna- ja maaorjadeks. Igal rikkal roomlasel loendati linnaorje sadade viisi. Nende

Aheldatud ori.

seas olid ihukaitsjad, kokad, juuksurid, kangrud, kingsepad, värvalid, kiviraidurid, arhitektid, ümberkirjutajad, õpetajad, muusikud, näitlejad — ühe sõnaga kõigi erialade inimesed, kes olid vajalikud rikka majapidamise juures.

Maaorjad töötasid aga orjapidajate mõisades väljaspool linna. Nende arv olenes mõisa suurusest. Oliivi ja viinamarja korjamise hooajal palgati orjadele abiks vabu töölisi vähese maaga või maata talupoegade seast.

Orjad-gladiaatorid. Eri liigi orje moodustasid gladiaatorid. Neid orje sunniti publiku lõbuks võitlema üksteisega või metsloomadega ning surema tsirkuse areenil. Gladiaatoreiks võeti kõige tugevamad ja vahvamad mehed sõjavangide või kurjategijate seast. Rikkad roomlased muutsid vahel osa oma orjadest gladiaatoreiks. Gladiaatorite omanikud viisid nad areenile, kui nad korraldasid mänge oma arvel, või andsid oma gladiaatorid selleks otstarbeks teistele isikutele rendile. Gladiaatoreid õpetati erilistes koolides, milliseid Itaalias oli rohkesti. Seal hoiti neid kinniselt, pisimagi eksituse eest rängalt karistades.

Orjade seisund. Rooma orjade seisund oli üliraske. Orja ei loetud inimeseks ja tal polnud seaduse kaitset: orjapidaja võis teda karistada kuidas tahes või isegi tappa, kandmata selle eest vastutust.

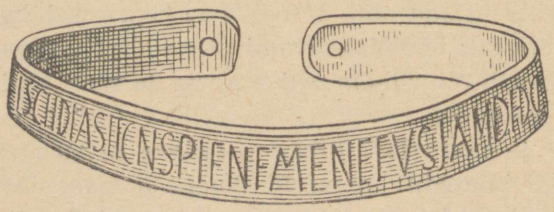

Orja kaelaraud, millele on märgitud ta omaniku nimi.

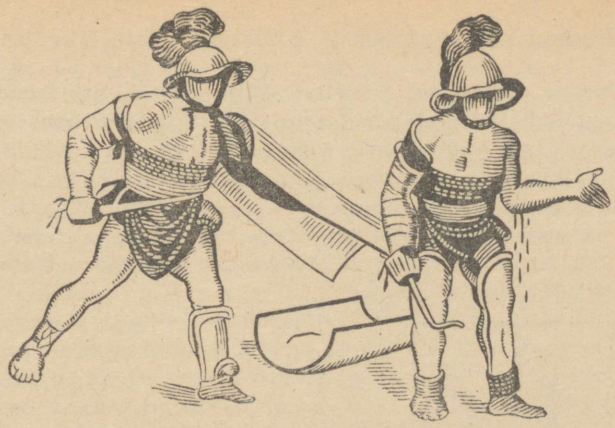

Gladiaatorid.

Orjal ei tohtinud olla perekonda ega varandust ilma isanda loata. Sageli märgistati orje nagu loomi. Eriti ränk oli maaorjade põli. Nad töötasid julmade ülevaatajate valve all. Kangekaelsed orjad pandi ööseks erilistesse vanglahoonetesse ja viidi tööle ahelais. Roomlased suhtusid orjadesse põlgusega ja ütlesid, et kõik töövahendid jagunevad tummadeks (näiteks vankrid), ammuvaiks (näiteks härjad) ja kõnelevaiks (orjad).

Vabastatud orjad. Vabadusse lastud orje nimetati v a b a s t a t u i k s. Orja vabastamine toimus vahel tänulikkusest isanda poolt orja mingisuguste teenete eest, kõige sagedamini aga seepärast, et see oli isandale kasulik. Vabastatu ei saanud täiesti vabaks inimeseks, vaid säilitas teatud sõltuvuse oma endisest isandast. Viimane oli ta „patroon". Vabastatu võttis oma patrooni nime ja oli kohustatud talle osutama „austust ja sõnakuulmist". Vabastatut, kes ei osutanud oma patroonile vajalikku sõnakuulmist, võidi uuesti orjaks muuta.

Orjus mängis Rooma majanduselu arengus määratu suurt osa. Sellele oli rajatud nii põllundus, käsitöö kui ka kaubandus.

§ 73. Rooma riigirentnike ja liigkasuvõtjate rikastumine.

Provintside valitsemine. Roomlaste kätte langesid provintside määratu suured rikkused. Vallutatud provintse valitsesid Rooma asevalitsejad. Nad määrati endiste konsulite ja preetorite seast ja nimetati prokonsuleiks ja propreetoreiks (s. o. asekonsuleiks ja asepreetoreiks). Provintside asevalitsejad ühendasid oma kätte nii sõjalise kui ka kodanliku võimu. Neil oli õigus otsustada provintside elanike elu ja surma üle. Kasutades seda, riisusid asevalitsejad provintse halastamatult.

Rooma rahavahetaja.

Sitsiilia asevalitseja Verres näiteks laostas seda maad kolme aasta kestel (a. 73—71 e. m. a.). Ta hukkas ja heitis vanglasse hulga inimesi, sealhulgas ka Rooma kodanikke. Ta laskis neid peksta ja piinata, võttis endale nende varanduse, konfiskeeris templite varandused ja laastas paljaks terved linnad. Kolme aasta kestel riisus Verres Sitsiiliast kokku 40 miljonit sestertsi.[1]

Maksurentnikud ja liigkasuvõtjad. Provintse koormati määratu suurte maksudega, mis laostasid nende rahvastiku täielikult. Maksude kogumine renditi eraisikute kätte. Maksurentnikud tasusid riigile ette kogu maksude summa, mis tuli provintsist koguda. Seejärel pressisid maksurentnikud Rooma asevalitsejate abil elanikelt välja palju rohkem, kui nad ise maksid riigile.

Maksurentnikud tegelesid Itaalias ka liigkasuvõtmisega, eriti provintsides. Nad andsid laenu mitte ainult eraisikuile, vaid ka linnadele ja koguni tervetele riikidele. Laenu protsent oli ülikõrge ja ulatus vahel kuni 48 protsendini aastas.

Rooma turul asusid muistsest ajast rahavahetajate lauad, mille omanikud tegelesid rahavahetamisega. Kuid hiljem rahavahetajate tegevus laienes. Nad hakkasid raha hoiule võtma ja seda uuesti ringkäiku laskma, hakkasid tegelema laenutamisega ja muude rahaliste operatsioonidega.

Raha kuhjumise tõttu hakkasid Roomas õitsema ka igalaadi spekulatsioonid. Rooma suurspekulandi eeskujuks võib olla rikkuselt kuulus Crassus. Ta spekuleeris Roomas kruntidega. Tulekahju ajal ostis Crassus põleva maja ja selle naaberhooned tühiste krosside eest

[1] Sesterts — umbes 10 kopika väärtusega hõberaha.

ära, pärast aga müüs krundi edasi või ehitas sellele maju. Crassus muutus spekulatsioonide abil pikkamööda suurema osa linna omanikuks ja sai Rooma rikkaimaks meheks.

Kaubandus. Ratsurid. Vahemere vallutamine viis Rooma kaubanduse laialdasele arengule. Roomlased vedasid sisse palju kaupu, kuid välja vedasid nad vähe. Provintsidest toodi toredusesemeid: kalleid kangaid, kuld- ja hõbeesemeid, peeni veinisorte, elevandiluud, kunstipäraseid nõusid. Laiatarbekaupadest veeti sisse peamiselt vilja.

Rahalised rikkused olid Roomas peamiselt ratsurite seisuse kätes. Varemini nimetati „ratsureiks" esimese varandusliku klassi kõige rikkamaid mehi, kes teenisid ratsaväes. Kuid hiljem kaotas sõna „ratsur" oma esialgse tähenduse. „Ratsureiks" hakati nimetama rikkaid inimesi, suurte rahakapitalide omanikke, sõltumata nende teenimisest ratsaväes. Ratsurite seisusse arvamiseks nõuti teatud kapitali.

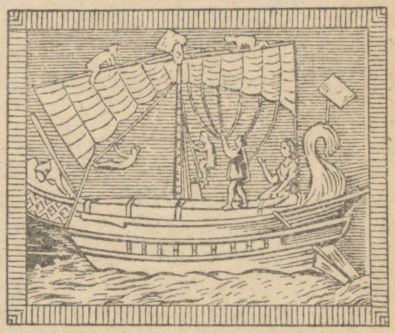

Rooma kaubalaev.

Suurmaapidamine ja talupoegkonna vaesumine. Suured muudatused toimusid ka Itaalia põllumajanduses. Enne III sajandit e. m. a. polnud peaaegu üldse suurmaapidamisi. Kuid orjapidamise areng ja suurte rahakapitalide kuhjumine viis II sajandil e. m. a. suurte maavalduste (latifundiumide) tekkimisele. Vallutused andsid rooma mõisnikele palju orje ja kogutud kapitalid võimaldasid maad üles osta. Peale selle haarasid nobiilid ebaseaduslikult eraomanduseks riiklikke maid.

Suurmaapidamine kasvas, talupoegade majapidamised samal ajal aga laostusid. Rikkad orjapidajad ajasid võlgunud talupojad sageli maalt minema, võttes nende maad käest ära.

Vili oli niivõrd odav, et selle müük andis talupoegadele väga vähe. Karjapidamisega ei saanud talupojad tegelda, sest selleks läks vaja palju maad. Oliivi- ja viinapuude kasvatamiseks oli vaja teatud kapitali. Sel viisil oli talupojal raske võistelda suure orjamajapidamisega. Peale selle kiskusid kestvad meretagused sõjaretked talupoja ta majapidamisest eemale. Sõjaretkede ajal võõrdusid talupojad töötavast elust, harjudes elama sõduripalgast ja sõjasaagist. Seepärast eelistasid

talupojad oma tühjaksjäänud majapidamised maha jätta ja linna asuda. Nõnda algas II sajandil e. m. a. itaalia küla tühjenemine.

Rooma ahvatlesid talupoegi pisiteenistused ja alandavad kingid orjapidajate käest valimiste puhul. Rikkad orjapidajad kulutasid valijate äraostmiseks määratu suuri summasid; rahvale korraldati hiilgavaid tsirkusmänge, tasuta pidusööke, raha jagamist jne.

Selle tulemusena võõrdus vaesem linnarahvas tööst, õppis elama rikaste inimeste kingitustest ja muutus jõudetsevaks ja kõlblalt rikutud massiks.

§ 74. Rooma elu-olu ja kultuur III ja II sajandil e. m. a.

Toreduse areng. Seoses muudatustega Itaalia majanduselus muutusid ka roomlaste eluviisid ja kombed. Endine elu lihtsus pikkamisi kadus. Rikkuste kuhjumise ja rooma ühiskonna ülemkihtide tutvumise tõttu Idamaadega arenes üha enam luksus. See tungis kodusesse ellu, riietesse, avaldus ühiskondlikes ja eraehitistes, pidustustes. Veel III sajandi algul e. m. a. kõnelesid Roomast koju pöördunud Kartaago saadikud, et üks ning sama hõbeserviis oli kogu senati kasutada, sest saadikud leidsid ta jällegi eest igast senaatori majast, kuhu neid külla kutsuti. Nüüd aga ilmusid kõigisse rikastesse perekondadesse kaunid hõbeserviisid, peen mööbel ja brokaatvaibad. Rooma toodi kreeka veine ja Musta mere kalu. Varemate tagasihoidlike söömaaegade asemel korraldati nüüd toredaid pidusööke, milleks ei piisanud enam kodusest toidukeetmisest, vaid oli juba vaja kokki-spetsialiste. Pidude arv ja nende toredus kasvas iga aastakümnega. Gladiaatorite võitlused kõrvuti metsloomade tapmisega muutusid Rooma masside lemmik-meelelahutusteks. II sajandist e. m. a. alates toodi selleks metsloomi Aafrikast.

Kreeka kultuuri mõju. II sajandil e. m. a. astusid roomlased vahetuisse suhetesse Kreekaga. Seepärast hakkas kreeka kultuuri mõju avalduma veelgi tugevamalt kui enne. Itaalias levis laialt k r e e k a k e e l. See oli hädavajalik Rooma kaupmeestele ja rahandusinimestele, kel oli alatisi suhteid Idamaadega. Kreeka keele tundmine muutus vajalikuks ka igale suursugusele roomlasele, kes tahtis olla haritud inimene, sest selleks ajaks levis laialdaselt kreeka kirjandus. Rikastesse Rooma majadesse tekkisid kreeklastest õpetajad, sageli orjad, kellede kätte anti laste kasvatamine.

Rooma kirjanduse teke. Kreeka mõjul hakkab III—II sajandil e. m. a. kujunema ka rooma kirjandus. Selle varaseima perioodi suurimaist luuletajaist tuleb märkida E n n i u s t. Ta tõlkis ladina keelde ja töötas

ümber kreeka kirjanike teoseid. „Iliast" ja „Odüsseiat" jäljendades kirjutas Ennius suure poeemi, nimega „Ajaraamat", milles jutustatakse Rooma ajaloost legendaarseist aegadest alates kuni II sajandini e. m. a.

Hoopis iseseisvam kirjanik oli Marcus Porcius Cato. Ta kirjutas („Alguse" nimelise) ajaloolise teose Rooma ajaloost legendaarseist aegadest kuni 149. aastani e. m. a. Peale selle kuulub Catole teos „Põllumajandusest".

Komöödia. Rooma ühiskonnas omas suurt populaarsust komöödia. See tekkis samuti kreeka eeskujusid jäljendades. Rooma komöödia autoreist on tuntuim Plautus. Ta töötas kreeka komöödiad ümber roomapäraseks, pilgates oma teostes tema kaasaegse ühiskonna kombeid. Plautuse komöödiad on kirjutatud elavas, rahvalikus keeles.

IV. Orjade ja vaba kehvikkonna ülestõusud. Rooma vabariigi langus (aastail 137—30 e. m. a.).

§ 75. Esimene orjade ülestõus Sitsiilias. Aristonikose ülestõus Väike-Aasias.

Orjus Sitsiilias. Sitsiilias oli väga palju orje. Saare viljakas pinnas ja hea kliima võimaldasid põllundusega tegelda laiades mõõdetes. Rooma ratsurid käsutasid kaitsetus provintsis ja haarasid endile suured maa-alad, millel juhtisid suurmajapidamist. Sitsiilia muutus peagi „Itaalia viljaaidaks". Tohutu hulk orje, esijoones süürialasi, täitis kogu saare. Isandad kohtlesid neid äärmise julmusega. Paljud Sitsiilia orjapidajad peaaegu üldse ei toitnud ega rõivastanud oma orje. Seetõttu olid orjad sunnitud elama röövimisest ja riisumisest.

Kord tulid Enna linnas elutseva rikka Sitsiilia orjapidaja Damofilose juurde mõned alasti orjad ja palusid teda, et ta annaks neile riided. Damofilos käskis orje peksta ja nad uuesti tööle saata.

Ülestõusu algus. Damofilose julmus ja irvitus kutsusid esile orjade kaua tagasi hoitud vihapurske. Puhkes kohutav ülestõus.

Ülestõusu alustasid Damofilose maaorjad. Öösel tungi-

sid nad Ennasse (aastal 137 e. m. a.). Nendega ühinesid kohe teised orjad ning algas orjapidajate tapmine.

Juba hulk aega enne ülestõusu olid Enna linna orjad käinud koos salajastel koosolekuil ja jõudnud selle kohta kokkuleppele, kuidas vabaneda oma rängast elusaatusest. Nende seast ühel orjal, nimega Eunus, oli määratu suur mõju kõigi oma süürialastest kaasmaalaste seas.

Orjade võit ja võimu organisatsioon. Haaranud võimu endi kätte, valisid ülestõusnud Eunuse oma kuningaks. Tema kõrvale organiseeriti nõukogu, mille liikmeiks ta nimetas mõistuselt kõige silmapaistvamad orjad. Kolme päeva jooksul loodi 6000-meheline sõjavägi. Ülestõusnud purustasid selle abil mõned väikesed roomlaste väesalgad, mis olid saadetud Enna rahustamiseks.

Saare edelaosas puhkes teine ülestõus, mille eesotsas seisis Väike-Aasiast päritolev ori Kleon. Ta ühines Eunusega koos 5000-mehelise väeüksusega. Ühiste jõupingutus-

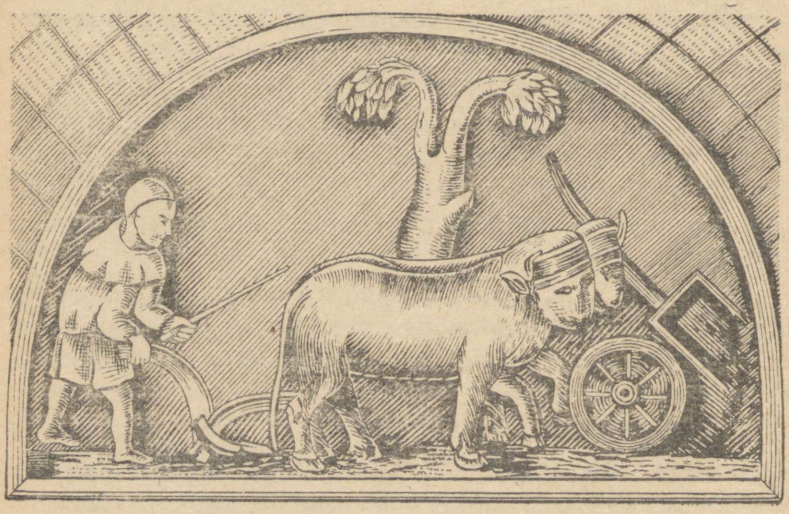

Rooma talunik künnitööl.

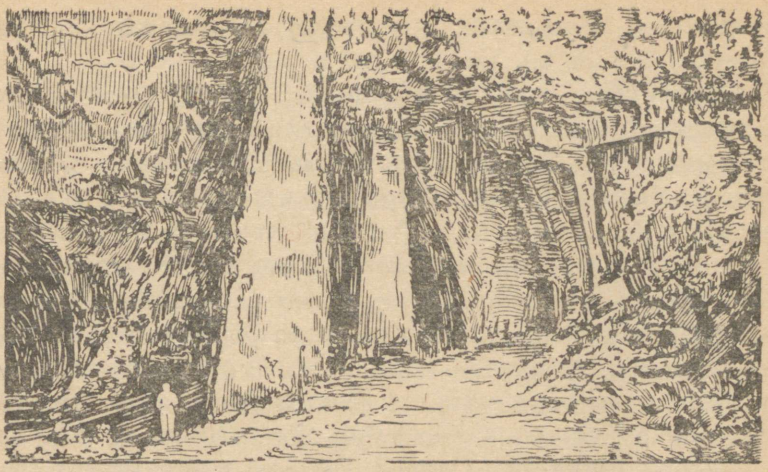

Kivimurd Sitsiilia saarel, kuhu suunati ülestõusnud orjad.

tega õnnestus neil purustada 8000-meheline Rooma armee, mis oli konsuli juhatuse all Roomast pärale jõudnud.

Ülestõusnute arv kasvas pikkamisi kuni 200 tuhandeni; nende kätte läks peaaegu kogu saare idapoolne osa. Orjapidajate latifundiumid hävitati. Kuid ülestõusnud ei puudutanud väikesi talumajapidamisi ega neid talupoegi, kes oma tööd rahulikult edasi tegid.

Ülestõusu summutamine. Saarele saadeti suured sõjalised jõud. Roomlased piirasid ümber kaks ülestõusnute peamist tugipunkti — Tauromenioni ja Enna linna. Et võimatuks osutus neid tormijooksuga vallutada, siis asusid Rooma sõjaväed pikaajalisele piiramisele ja viisid ümberpiiratud kohutava näljahädani. Ja siiski õnnestus kumbagi linna vallutada ainult reetlikkuse tõttu. Sealjuures hävitati umbes 20 tuhat ülestõusnud orja. Kleon hukkus juba varem ühe väljatungi puhul, Eunus sattus aga elavalt roomlaste kätte ja ta piinati vanglas surnuks.

Peale Tauromenioni ja Enna vallutamist läbisid Rooma

väeüksused kogu saare ja summutasid ülestõusu lõplikult (aastal 132 e. m. a.).

Aristonikos. Ülestõus Pergamonis. Sitsiilia ülestõus leidis tugevat vastukaja Väike-Aasias, Pergamoni kuningriigis. Orjade ja kehvikkonna seas esinevat rahutust kasutas oma huvides Pergamoni kuninga Attalos III sugulane Aristonikos. Asi seisis selles, et Attalos, kellel polnud otseseid järglasi, pärandas oma riigi Roomale (aastal 133 e. m. a.). Juba hulk aega enne seda andis ta rooma kaupmeestele Pergamonis suuri õigusi. Kuid Aristonikos otsustas riiki roomlastele mitte anda. Ta püüdis trooni enda kätte haarata. Selle eesmärgi saavutamiseks asus Aristonikos laialdase orjade ja vaba kehvikkonna liikumise etteotsa.

Mõned Väike-Aasia linnad, kes olid meelestatud roomlaste vastu, toetasid Aristonikost. Kuid Efesose rikkad orjapidajad leidsid roomlaste ülevõimu endile kasulikumana. Nad astusid Aristonikose vastu välja ja ta sai merelahingus lüüa.

Aristonikos jätkas aga siiski võitlust. Ta vabastas orjad ja tõotas neile luua „päikeseriigi", mis on rajatud kõigi kodanike vabadusele ja ühevõrdsusele. See tõmbas enda poole määratu suured rõhutute massid. Toetudes neile, purustas Aristonikos tugeva Rooma sõjaväe, kuigi roomlasi abistasid ka Väike-Aasia kuningakesed. Rooma konsul ise, kes seda sõjaväge juhatas, langes vangi ja tapeti. Aristonikose kätte läks peaaegu kogu Pergamoni kuningriik.

Ülestõusu lõpp. Aastal 130 e. m. a. läkitasid roomlased ülestõusnute vastu teise konsuli, kel ootamatu rünnakuga õnnestus Aristonikose väed purustada. Aristonikos ise tõmbus ühte Väike-Aasia linna, kus ta näljaga alistumisele sunniti. Aristonikos saadeti Rooma ja kägistati seal vanglas surnuks. Pergamoni kuningriik liideti Rooma valdustega.

Rooma oli alles tugev ja orjade killustatud ülestõusud ei suutnud veel orjapidamiskorda hävitada.

§ 76. Vendade Gracchuste reformid. Tiberius Gracchus (aastal 133 e. m. a.).

Reformide põhjused. Sel ajal, kui roomlased lämmatasid Sitsiilia ja Pergamoni orjade ülestõuse, kasvas talupoegkonna liikumine ka Itaalias endas. Kehvikkond oli rahutu kogu maal. Hoonete seintele ja hauasammastele ilmusid pealiskirjad, mis nõudsid maa ümberjaotamist.

Itaalia talupoegkond elas üle väga rasket ajajärku. Vabad väikemaapidajad laostusid ikka enam. Nende asemele ilmusid Itaalia põldudele, mis nüüd olid läinud rikaste omanduseks, orjade hulgad. Mõned suurnikkonna esindajad mõistsid, et see ähvardab ohtlike tagajärgedega. Esiteks värvati sõjavägi talupoegade seast ja seepärast nõrgendas nende vaesumine ja vaba töö asendamine orjatööga Rooma sõjalist võimsust. Teiseks näitas Sitsiilia ülestõus, kui ohtlik on orjapidajategi suhtes suur orjade kokkukuhjumine. Seepärast tekkis selle suurnike grupi seas mõte jagada maa laostuvale talupoegkonnale ja sel viisil taastada väiketalunikkond ning tugevdada Rooma riiki. Seda oli võimalik teostada suurmaaomanike poolt ebaseaduslikult omandatud riigimaade äravõtmisega.

Gracchused. Niisugust reformi kavatsesidki vennad Gracchused. Nad kuulusid suursugusesse sugukonda. Gracchuste isa oli mitmel korral vabariigi kõrgetel ametikohtadel ja nende ema Cornelia oli Scipio Africanuse tütar. Mõlemad vennad said hiilgava hariduse ja olid tuntud oma demokraatlike vaadetega. Vanem vend Tiberius valiti rahvatribuuniks aastal 133 e. m. a.

Tiberius Gracchuse maareform. Astunud ametisse, esitas Tiberius rahvakoosolekule oma seadusprojekti. Vastavalt sellele polnud ühismaa valdajail õigust kasutada rohkem kui 500 jugerumi (umbes 125 ha) maad perekonnapea kohta ja mitte üle 250 jugerumi kummalegi kahest vanemast

pojast. Teised perekonnaliikmed maad ei saanud. Sel moel ei võinud ühe perekonna valdused ületada 1000 jugerumi riigimaad. Vabanenud maa kavatses Tiberius jaotada väikesteks 30 jugerumi suurusteks tükkideks ja anda vaestele kodanikele põlisrendile ilma edasimüümise õiguseta. Maa jaotamist kodanikele pidi juhtima eriline kolmeliikmeline rahva poolt valitav komisjon.

Vennad Gracchused (tolleaegne skulptuur).

Oma seaduse kaitseks pidas Tiberius rahvakoosolekul kuulsa kõne. „Mööda Itaaliat hulkuvail metsloomadel," kõneles ta, „on koopad ja urkad ööbimiseks, neil inimestel, kes võitlevad ja surevad Itaalia pärast, pole aga muud kui õhk ja valgus. Neil pole alalist elukohta, koos laste ja naistega elavad nad hulkurielu. Sõdurid võitlevad ja surevad võõra toreduse ja rikkuse eest, neid nimetatakse maailma valitsejaiks, kuid ometi pole neil jalatäitki isiklikku maad."

Võitlus maaseaduse vastu. Kuid enamik nobiile oli selle agraarseaduse vastu. Nad meelitasid ühte tribuunidest — Marcus Octaviust — seda seadust keelu alla panema. Octavius oli Tiberiuse lähedane sõber. Kuid Octaviusel endal olid käes suured riiklikud maa-alad ja ta ei tahtnud neist lahkuda. Peale mõneajalist kõhklemist nõustus Octavius selle seadusprojekti vastu esinema ja pani talle „veto" peale.

Siis astus Tiberius otsustavamate sammude juurde ja pani rahvakoosolekul hääletusele küsimuse: kas võib oma ametisse jääda rahvatribuun, kes talitab rahva tahte vastu? Otsustava hääletuse päeval hakkas Tiberius kõigi koosolijate juuresolekul Octaviust tungivalt paluma, et see oma protesti tagasi võtaks. Esimesel hetkel kõhkles see, kuid seejärel kinnitas veel kord oma otsust. Siis teostas Tiberius rahvahääletuse ja Octavius tagandati tribuuni ametist.

Seaduse kinnitamine. Pärast seda kinnitas rahvakoosolek agraarseaduse. Maajagamise komisjoni valiti Tiberius ise, ta vend Gaius ja äi Appius Claudius.

Kui komisjon tööle asus, põrkas ta suurtele raskustele. Äravõtmisele ja ümberjaotamisele kuulusid riiklikud maad. Kuid riiklike maade valdajad olid talitanud nendega nagu oma isiklike maadega: olid neid kinkinud, pantinud jne. Seetõttu oli raske kindlaks määrata, missugune maa oli riiklik, missugune isiklik.

Kõiki neid raskusi kasutasid ära Tiberiuse vaenlased. Nad lasksid liikvele kuulujutu, et Tiberius Gracchus taotleb kuningavõimu. Teda süüdistati samuti selles, et ta on solvanud rahvatribuun Octaviuse puutumatut isikut. Kuid Tiberius ei alistunud, vaid läks kavatsetud küsimuse lahendamisel mehiselt edasi.

Tiberius Gracchuse hukk. Reformi teostamiseks oli Tiberiusel vaja säilitada võim ka järgnevaks aastaks. Seepärast esitas ta oma kandidatuuri rahvatribuuni kohale ka järgnevaks, 132. aastaks. Rooma seadused aga keelasid ühte ning sama isikut järgemööda kaheks aastaks valimast. Nobiilid otsustasid seda kasutada.

Varahommikul kogunes rahvas platsile, kus pidid toimuma valimised. Kui koosolek algas, püüdsid aristokraadid hääletamist segada. Kuid Tiberius andis oma poolehoidjaile kokkulepitud märku ja need ajasid nobiilid minema, haaratest relviks, mis kätte puutus.

Selsamal ajal toimus senati istung. Keegi kohalviibijaist laskis lendu valekuulduse, nagu oleks Tiberius Gracchus nõudnud endale kuningakrooni. Siis hüüdis ülempreester Scipio Nasica, üks Tiberiuse ägedamaid vastaseid: „Kes tahab päästa isamaad, see järgnegu mulle!" Teiste senaatorite ja relvastatud klientide saatel jooksis ta platsile, kus toimus rahvakoosolek. Algas äge taplus, mille kestel tapeti Tiberius ja umbes 300 ta poolehoidjat. Öösel heideti nende laibad Tiberisse.

Pärast Tiberiuse tapmist õiendasid nobiilid oma vastastega karmilt arveid. Palju hukkunud tribuuni sõpru ja kaaslasi hukati. Peagi õnnestus aristokraatial komisjoni tegevus lõpetada. Temalt võeti õigus otsustada, missugused on riigimaad, missugused eramaad.

Tiberius Gracchuse seadus jäi teostamata ja talupoegkonna huvid jäid endiselt rahuldamata.

§ 77. Gaius Gracchus (a. 123—121 e. m. a.).

Gaius Gracchus oli Tiberiusest 9 aastat noorem. Ta paistis silma oma ebatavalise kõneoskusega ja ületas venda oma otsustuskindlusega. Pärast Tiberiuse surma tõotas ta aristokraatidele kätte maksta ja maareformi lõpule viia. Rahvas vaatas Gaiusele kui Tiberiuse asja jätkajale ja valis ta 123. aastaks rahvatribuuniks.

Gaius Gracchuse seadused. Gaius otsustas eelkõige luua endale tuge Rooma ühiskonnas. Selleks teostas ta viljaseaduse, mille järgi rahvale vilja riiklikest ladudest anti alandatud hindadega. Selle seadusega tõmbas Gaius enda poole Rooma linna kehvikkonna. Seejärel teostas Gaius kaubanduslikes ringkondades toetuse leidmiseks kohtuseaduse. Seni määrati kohtunikud kõigiks tähtsamaiks protsessideks senaatorite seast. Gaiuse seaduse alusel võeti

neilt see õigus ja anti ratsureile (kaubanduslikule seisusele), kes sel teel said riigis suure tähtsuse. Sama eesmärki taotles ka Gaius Gracchuse teine samm: maksude kogumise andmine Väike-Aasias Rooma maksurentnikele.

Peale selle asutati vaesema talunikkonna huvides Itaaliasse mõned kolooniad. Samuti kavatseti asutada kolooniaid väljapoole Itaaliat, nimelt Aafrikasse, hävitatud Kartaago asemele. Maajagamise komisjoni tegevus algas uuesti.

Võitlus Gaius Gracchuse seaduse vastu. Tuginedes rahvamassidele ja kaubanduslikele elementidele, muutus Gaius aastal 123 e. m. a. faktiliselt riigi piiramatuks valitsejaks ja ta valiti 122. a. uuesti rahvatribuuniks. Nobiilid, kartes tema vastu avalikult välja astuda, otsustasid tegutseda teisiti. Nende nõuandel esitas üks rahvatribuunidest seadusprojekti 12 koloonia asutamiseks Itaalias, igas 3000 kolonisti, vabastades neid igasugustest maamaksudest. Senat kiitis seadusprojekti heaks. Sellega tahtsid Gaiuse vaenlased ta mõju rahva keskel õõnestada. Tegelikult aga polnud niisuguse kolooniate hulga asutamiseks Itaalias vaba maad ja seadusprojekt jäi ainult lubaduseks. Siiski hakkas rahvakoosolek sellest ajast peale oma juhi vastu jahenema.

Eriti muutus suhtumine Gaiusesse, kui ta esitas rahvakoosolekule seadusprojekti liitlastele kodanikuõiguste andmise kohta. See seadusprojekt kaitses kogu Itaalia talupoegkonna huve ega meeldinud Rooma rahvakoosolekule, sest Rooma talupoegkond ei tahtnud jagada oma eesõigustatud seisundit itaalikutega. Seda nähes võttis Gaius ise oma seadusprojekti tagasi. Kuid 121. aastaks ei valitud teda enam rahvatribuuniks.

Ülestõus ja Gaius Gracchuse hukk. Nüüd läksid aristokraadid üle avalikule ründamisele. Rahvakoosolekul tõsteti üles Gracchuse poolt asutatud Aafrika koloonia kaotamise küsimus.

Seejuures vihjati mitmesugustele ebasoodsatele ennetele,

mis takistavad koloonia asutamist. Selle küsimuse arutamise päevaks kuulutas senat välja sõjaseisukorra. Gaius oma poolehoidjatega vallutas osa linna, kuid konsul paiskas talle vastu suured relvastatud jõud ning peale lühikest võitlust aeti ülestõusnud laiali.

Kokkupõrke aegu nikastas Gaius endal jala ja tahtmata vaenlaste kätte sattuda, käskis orja teda surmata. Vaenlased ei jätnud rahule isegi Gaiuse laipa, millel raiuti pea otsast; laip heideti Tiberisse. Umbes kolm tuhat Gaiuse poolehoidjat hukati (aastal 121 e. m. a.).

Varsti pärast noorema Gracchuse surma lõpetati maa jagamine kodanikele ja jagatud maatükke lubati müüa. Talupoegkond jäi jällegi ilma maata.

Niisiis ei saavutanud maareform oma eesmärki. Gracchuste poolt juhitud liikumisest võtsid osa ainult ratsurid, s. o. Rooma kaubanduslikud-rahanduslikud kihid; talupoegkonna maatumine ei peatunud. Klassivõitlus teravnes Roomas veelgi enam.

§ 78. Marius ja sõjaline reform. Sõda kimbrite ja teutoonidega.

Sõda Jugurthaga. Kui Kartaago piirkond aastal 146. e. m. a. muudeti Rooma provintsiks, siis jäeti ta naabruses asuv Numiidia iseseisvaks. Kuid rooma ratsurid vaatasid ahne pilguga rikast maad, soovides seda alistada oma võimule. Aastal 111 e. m. a. alustaski Rooma nende survel sõda Numiidiaga.

Algul arenes sõda roomlastele ebasoodsalt, sest Numiidia kuningas Jugurtha ostis Rooma väejuhid altkäemaksuga ära ja need ei pidanudki tema vastu otsustavat sõjalist tegevust.

Gaius Marius. Sõja lõpp. Seisukord muutus, kui rahvakoosolek valis konsuliks ja Aafrika sõja ülemjuhatajaks Gaius Mariuse. See oli väga osav väejuht, kes ei soovinud astuda Jugurthaga tehingutesse. Tal õnnestus kiiresti Numiidia kuningale lõpp teha. Jugurtha langes roomlaste kätte vangi. Mariuse abiline Cornelius Sulla vangistas ta. Pärast seda lõppes ka sõda. Jugurtha viidi Rooma ja hukati seal. Marius muutus Roomas väga populaarseks inimeseks.

Mariuse sõjalised reformid. Aastal 104 e. m. a. valiti Marius teistkordselt konsuliks ja ülemjuhatajaks. Ta teostas sõjaväes suuri reforme. Varemalt teenisid Rooma armees ainult need inimesed, keda loeti ühte või teise varanduslikku klassi. Marius hakkas sinna vastu võtma kõiki, kes aga tahtis teenida, sealhulgas ka varanduseta inimesi. See võimaldas teenistuse kestust suurendada ja sõdureid hoopis paremini välja õpetada. Sõjatehnika tõusis seetõttu tugeval määral.

Gaius Marius.

Mariuse sõjalisel reformil oli Rooma edasise ajaloo suhtes suur tähtsus. Selle tõttu muutus Rooma armee palgaliseks armeeks. Iga sõdurite poolt armastatud väejuht võis armeed kasutada oma isiklikeks eesmärkideks.

Kimbrite ja teutoonide sissetung. Nende purustamine. Samal aastal (104 e. m. a.) ründasid Itaaliat põhjast kimbrid ja teutoonid (gallialaste ja germaanide suguharud). Võitlusse nende vastu saadeti Marius, kes oli kuulus oma sõjalise eduga.

Pealaheng teutoonidega toimus Massilia (Marseille) lähedal. Peale pikka ja visa lahingut saavutasid roomlased Mariuse juhtimisel otsustava võidu. Enamik teutoone hävitati, ülejäänud langesid vangi (aastal 102 e. m. a.). Aasta hiljem lõid ühendatud Rooma armeed otsustavalt ka kimbreid (aastal 101 e. m. a.). Nende kahe võidu tulemusena sattus rooma orjapidajate kätte 150 tuhat orja.

Nõnda lõppes see Rooma suurem kokkupõrge gallialaste ja germaanide suguharudega.

Kogu sõja kestel kimbrite ja teutoonidega oli Mariusel Roomas määratu suur mõju ja ta valiti igal aastal konsuliks.

§ 79. Teine orjade ülestõus Sitsiilias (aastail 104—100 e. m. a.).

Ülestõusu algus. Sel ajal, kui roomlased pidasid põhjas rasket võitlust, puhkes Sitsiilias uuesti orjade ülestõus. Herakleia linna lähedal Sitsiilia edelaosas ühinesid ühe rooma ratsuri 30 orja vandenõuks ja tapsid oma isanda (aastal 104 e. m. a.). Kartes jälitamist lahkusid nad linnast ja asusid lähimale mäele. Nendega hakkas liituma teisi ümbruskonna orje. Sitsiilia asevalitseja saatis nende vastu 600-mehelise väesalga, kuid see väesalk purustati ja orjade kätte sattus hulk relvi.

Ülestõus kasvas kord-korralt — orjade armeed loeti juba 6000 mehele. Liikumise etteotsa asus ori Salvius, keda ülestõusnud pidasid oma kuningaks. Salvius jaotas sõjaväe kolme ossa ja pani iga salkkonna etteotsa erilise pealiku. Peagi suurenes ta armee kuni 20 tuhande hästi väljaõpetatud võitlejani; orjade armees esines isegi ratsavägi.

Vahepeal algas ülestõus ka Sitsiilia saare lääneosas. Selle ülestõusu juhiks oli vapper ja osav Athenion, endine piraat Väike-Aasiast. Ta võttis sõjaväkke ainult neid orje, kes olid sõdimiseks kõige sobivamad. Ülejäänud pidid sõjaväge varustama toiduainetega, hoolitsema majapidamise eest ja pidama seda täielikus korras. „On vajalik," kõneles Athenion, „hoida maad ja sellel asuvaid loomi ning varusid nagu oma varandust."

Ülestõusu laienemine. Varsti liitusid Salviuse ja Athenioni armeed. Nad ühinesid Triocala linnas, Sitsiilia lääneosas. Athenion alistus

vabatahtlikult Salviusele, tunnistades teda kuningaks ja pidades ennast ainult ülemjuhatajaks.

Nüüd haaras kodusõda tunduvat osa Sitsiiliast. Linnades, mida ülestõusnud polnud veel vallutanud, olid orjad iga hetk valmis ülestõusuks ja oma seltsimeestega liitumiseks.

Rooma senat pidi Sitsiiliasse saatma suure armee. Roomlastel õnnestus ühendatud jõud purustada. Salvius tõmbus koos terveksjäänud sõjaväeosaga varju Triocalasse.

Orjad otsustasid võidelda viimse veretilgani. Rooma sõjavägi ei suutnud ligipääsematut ja tugevasti kindlustatud Triocalat vallutada.

Vahepeal suri Salvius ja võim läks Athenioni kätte. Vastupidamine muutus aina raskemaks. Toiduainete puudus tegi piiratute seisukorra väljakannatamatuks. Kuid pööre roomlaste kasuks sündis alles aastal 101 e. m. a.

Ülestõusu summutamine. Otsustavas lahingus Triocala all purustati ülestõusnud orjad Rooma sõjavägede poolt. Athenion langes lahingus, tema sõjaväe riismed aga taandusid Triocalasse. Enamik orje, kes olid viidud näljast meeleheitele, alistusid. Kuid tuhat orja jätkas ikkagi veel võitlust. Siis lubasid roomlased neile kinkida elu ja vaprad võitlejad alistusid. Nad viidi Rooma ja lasti gladiaatoritena areenile. Et nad ei soovinud olla Rooma massidele lõbustuseks, surmasid nad üksteist vastastikku valvurite ja pealtvaatajate silmade all.

Orjade ülestõus Ateenas ja Bosporoses. Teine Sitsiilia ülestõus leidis samuti kui esimenegi elavat vastukaja teiste rõhutute keskel. Laurioni kaevandustes töötavad Ateena orjad tõusid üles, lõid valvurid maha ja vallutasid mere ääres asuva kindluse. Siit laastasid nad Atikat kaua, enne kui nad rahustati.

Selsamal ajal toimus suur orjade ülestõus Kreeka-Rooma riigi kaugel ääremaal, Bosporose riigis. See riik oli kreeka kolonisaatorite poolt asutatud juba VI sajandil e. m. a. praeguse Kertši ja Tamani poolsaare maa-aladele. II sajandi lõpul e. m. a. tõusid seal üles sküütidest orjad Saumakose juhatusel. Nad surmasid Bosporose kuninga ja Saumakos valiti orjade poolt tema asemele. Ta valitses ligi kaks aastat, lastes käibele koguni oma nimega rahamünte.

Lõppude-lõpuks summutasid ülestõusu Musta mere lõunarannikul asuva Pontose kuningriigi sõjaväed.

Kõik need ülestõusud olid killustatud, puhkesid üksteisest kaugel asuvais paikades ja seepärast sai neile osaks kaotus.

§ 80. Itaalikute ülestõus. Sulla diktatuur.

Itaalikute ülestõus. Võitluseks Rooma ülemvõimu, rikaste orjapidajate ja suurnike vastu tõusid üles mitte ainult orjad ja talupojad. Üles tõusid ka Lõuna-Itaalia vallutatud alade elanikud, nõndanimetatud itaalikud. Neid nimetati veel liitlasteks, sest nad andsid Roomale abivägesid. Liitlased, kuigi nad võitlesid koos roomlastega, said sõjasaagist ainult tühise osa. Lõviosa said Rooma sõdurid. Peale selle polnud liitlastel kodanikuõigusi. Neile oli suletud juurdepääs Rooma riiklikele ja ühiskondlikele ametikohtadele. Iga aastaga kasvas itaalikute seas rahulolematus Rooma suurnike vastu.

91. aastal e. m. a. valiti rahvatribuuniks Livius Drusus. Võitluses suurnike vastu tahtis Drusus pälvida itaalikute toetust. Selle toetuse saamiseks lubas ta neile hankida kodanikuõigused. Kuid Rooma suurnikkond sai sellest teada ja saatis Drususe juurde mõrtsuka. Kord õhtul, kui Drusus oli teel koju, tapeti ta. Siis mõistis Itaalia talupoegkond, et rahulikul teel ta õigusi ei saavuta, ja haaras relvad.

90. aastal e. m. a. oli ülestõus juba täies hoos. See oli hästi ette valmistatud ja haaras korraga kogu Kesk- ja Lõuna-Itaalia. Kõik talupoegade jõud mobiliseeriti roomlaste vastu. Igal itaalia suguharul oli oma juht.

Ülestõusnud itaalikud lõid Roomast ida pool oma iseseisva riigi. Nende pealinnaks kuulutati Corfiniumi linn. Itaalikute riigil oli 500-liikmeline senat ja rahvakoosolek.

Maa valitsemine oli (Rooma eeskujul) kahe konsuli käes. Itaalikud alustasid samuti oma raha löömist.

Kuid see riik püsis lühikest aega. Rooma valitsevad ringid astusid varsti tema vastu välja. Ülestõusu saadeti summu-

tama parimad Rooma väejuhid — Marius ja Sulla. Samal ajal võeti vastu seadus, mis kinkis kodanikuõigused neile liitlastele, kes ei võtnud ülestõusust osa. Teine seadus lubas need õigused ka neile, kes 60 päeva kestel relvad maha panevad. Sel teel tahtis Rooma liitlasi eraldada, et pärast õiendada arveid iga grupiga eraldi. Ja liitlased lõhenesidki tõepoolest, nende jõud killustusid ja Rooma summutas ülestõusu. Üks ülestõusu juhte, Vidacilius, soovimata sattuda elavana roomlaste kätte, põletas enda tuleriidal.

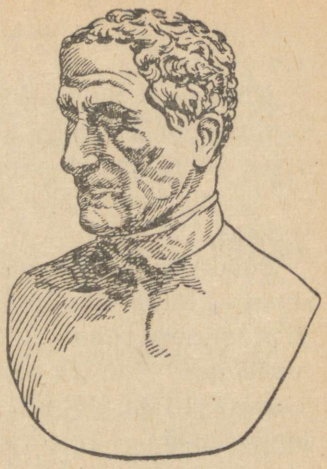

Cornelius Sulla.

88. aastal e. m. a. olid itaalikud uuesti alistatud Rooma ülemvõimule.

Kõik need orjade, talupoegade ja võimualuste maaalade ülestõusud kurnasid Roomat.

Sõda Mitridatesega. Rooma ei jõudnud veel itaalikute ülestõusu summutada, kui idas ilmus uus vaenlane. Pontose kuningas Mitridates kogus suure sõjaväe ja õhutanud ülestõusule ka Roomale alistatud suguharud, viis nad roomlaste vastu.

Orjapidajaile sai selgeks, et võim tuleb koondada tugeva sõjalise diktaatori kätte. Orjapidamis-vabariigi vana kord tuli asendada sõjaväelaste võimuga. Suur-orjapidajad ja aristokraadid tõstsid diktaatori ja ülemjuhataja kohale Sulla kandidatuuri. Rooma elanikkonna kesk- ja alamkihid toetasid aga Mariuse kandidatuuri. Roomas algas äge võitlus aristokraatliku ja demokraatliku erakonna vahel. Kumbki erakond tahtis saavutada oma kandidaadi läbimineku. Lõppude-lõpuks saavutasid aristokraadid Sulla määra-

mise armee ülemjuhatajaks võitluses Pontose kuninga Mitridatese vastu.

Niipea kui Sulla sõitis Mitridatese vastu sõtta, haarasid Mariuse poolehoidjad Roomas võimu endi kätte. Sulla pidi tagasi pöörduma ja oma positsiooni Roomas taastama. Aga kui ta pöördus tagasi itta, võidutsesid mariuslased jällegi Roomas.

Püüdes rutem Rooma pääseda, et Mariust kõrvale suruda, kiirustas Sulla sõja lõpetamisega. 85. aastal e. m. a. sõlmiti Mitridatesega rahu, mille põhjal Pontose kuningas kohustus vabastama kõik tema poolt vallutatud maa-alad, maksma roomlastele kontributsiooni ja loovutama neile osa oma laevastikust.

Sulla diktatuur. Pärast seda pöördus Sulla oma 40-tuhandelise armeega Itaaliasse tagasi. Mariuse poolehoidjad ei tahtnud Roomat loovutada. Äge võitlus vältas üle aasta. Viimaks vallutas Sulla 82. aastal e. m. a. Rooma ja pani kehtima sõjalise diktatuuri.

Algas arvete õiendamine mariuslastega. Sulla pani maksma proskriptsioonid. Nõnda nimetati Sulla vastaste nimestikke. Niisugusesse nimestikku sattunud võis surmata iga Rooma kodanik. Tasuks selle eest andis Sulla tapjale osa tapetu varandusest. Seetõttu algasid tapmised, pealekaebamised ja varanduste konfiskeerimised kogu Itaalias.

Sulla kuulutati eluaegseks diktaatoriks. Varem kestsid diktaatori volitused ainult 6 kuud. Nüüd hävitati demokraatlik kord ja Sulla teostas sõjalise diktatuuri. Rahvatribuunide võim viidi nullini. Rahvakoosoleku õigusi kärbiti. Kohus anti senaatorliku aristokraatia kätte. Senat suurendati 600 inimeseni, sealjuures ainult Sulla poolehoidjate arvel.

Nõnda tekkis võitlusest alamkihtide sotsiaalse liikumisega sõjalise kildkonna võim. Hävitades Rooma vabariigis

demokraatlikku korda, kutsus Sulla kõiki orjapidajaid üles ühinema revolutsioonilise liikumise vastu. Kuid Sulla ei suutnud lõpuni viia kõiki sammusid endise vabariikliku korra pooldajate (vabariiklaste) vastupanu tõttu. Peale selle oli ta raskesti haige ja 79. aastal e. m. a. loobus ta ise diktaatori võimust.

Aasta hiljem (78. a.) Sulla suri. Kuid võitlus sõjalise diktatuuri pärast kestis edasi.

§ 81. Hispaania võitlus Roomaga. Viriatus ja Sertorius.

Rooma võimualuste rahvaste ülestõusud ei lõppenud. Juba mitmendat korda tõusid Rooma vastu põhjas gallialased, lõunas itaalikud, idas Väike-Aasia rahvad. Nüüd tõusis Rooma ülemvõimu vastu Hispaania.

Hispaania astub Rooma vastu. Pärast Puunia sõdu alistati Hispaania rahvad (lusitaanid, keltibeerid, ibeerid) Roomale ja maa muudeti Rooma provintsiks. Ta eesotsas seisis Rooma asevalitseja, kes mängis maal peremeest nõnda kuidas tahtis.

Ülestõuse rooma rõhujate vastu oli puhkenud mitmel korral. Juba aastal 218 e. m. a., kui roomlased tungisid esmakordselt Hispaaniasse, astusid seal asuvad rahvad oma vabaduse kaitseks välja. Hispaania iseseisvusvõitlus ei lakanud väga pika aja kestel.

Viriatus. Ühtedena esimeste seast astusid roomlaste vastu võitlusse lusitaanid (kes elasid praeguse Portugali kohal) ja keltibeerid (kes olid asustanud Pürenee poolsaare keskosa). Suurim ülestõus toimus umbes 150. aastal e. m. a. See ülestõus võttis suure ulatuse, kui ta etteotsa astus lihtne Viriatuse nimeline karjus. Viriatus oli andekas väejuht, kes lisaks omas määratu suurt füüsilist jõudu. Asjata läkitasid roomlased tema vastu oma leegione, keda juhatasid parimad väepealikud. Viriatus purustas ja

hävitas neid halastamatult. Nõnda hävitas ta aastal 147 e. m. a. Rooma väejuhi Vetiliuse sõjaväe, mis oli jõult Viriatuse jõududest tunduvalt üle. Vetilius ise võeti vangi ja tapeti.

Pikki aastaid pidas Viriatus rooma vallutajate vastu edukat võitlust. Hulk mitmesuguseid suguharusid ühines temaga selles võitluses. Hispaania ühendamise ja eduka võitluse eest Rooma vastu kuulutati Viriatus „Hispaania kuningaks". Kuid ta ei soovinud kanda kuningarüüd ja esines oma määratu suure sõjaväe esiridades lihtsõduri riietuses. See-eest oli tal kogu Hispaania juhi kuulsus. Isegi roomlased ei saanud jätta tunnustamata Hispaania juhi võimeid. Nad nimetasid Viriatust „Hispaania rahva Romuluseks", s. o. esimeseks, kes püüdis luua Hispaania riiki. Hispaania vabastamist roomlaste käest takistasid tollal reeturid, kes olid tunginud Viriatuse laagrisse. Öösel, kui Viriatus oma telgis magas, tungisid roimarid tema juurde ja pistsid ta pussidega surnuks. Nõnda tapeti reeturlikult lusitaanide juht (aastal 139 e. m. a.).

Samal ajal jätkasid Hispaania keskosas võitlust keltiberid. Eriti visalt pani roomlastele vastu Numantia kindlus. Pikki aastaid piirasid roomlased seda kindlust, kuid eduta. Numantialased sundisid roomlasi mitmel korral häbiga taganema. Alles 133. aastal e. m. a. olid ümberpiiratud linna elanikud läbielatud tugeva nälja tõttu sunnitud alistuma. Linn rüüstati paljaks ja lammutati samuti kui Kartaago alusteni.

Pärast Numantia langemist taandusid hispaanlased. Rooma hakkas uuesti valitsema nende maal, kuid mitte kauaks.

Sertorius. 81. aastal e. m. a. puhkes Hispaanias ülestõus Rooma vastu. Seda juhtis Sulla jälitamise eest Hispaaniasse põgenenud vabariiklane Sertorius. Sertorius kogus mitmesuguste hispaania suguharude keskelt kokku suure

Sertoriuse tapmine (kaasaegse gravüüri järgi).

sõjaväe. Ta pani maksma sõjalise korra Rooma eeskujul, avas koole hispaania noorsoo sõjaliseks kasvatamiseks, valis välja head abilised ja juhid. Eriti kuulus nende seas oli võitudega roomlaste üle H i r t u l e i u s.

Rooma saatis Sertoriuse vastu tugevaid sõjajõude eesotsas parimate väejuhtidega. Kuid Sertorius saavutas alati võidu. Rooma väejuhi P o m p e i u s e silme all vallutas ta ühe linna teise järel. Ühes lahingus (Hispaania idarannikul) oleks Sertorius peaaegu vangistanud Pompeiuse endagi, kes päästis end ainult põgenemisega.

Sõdides Rooma väejuhtidega, võitles Sertorius tema poolt vihatud Sulla diktatuuriga. Selles võitluses tugines Sertorius Hispaania rahvale, kellele ta abi eest Rooma vastu sõdides lubas anda vabaduse. Peale selle sõlmis Sertorius liidu Pontose kuninga Mitridatesega, kes samuti Rooma vastu välja astus.

Umbes kümme aastat vältas hispaanlaste sõda Roomaga. Hispaania rahva edasist võitlust püüdsid takistada reeturid. Samuti kui Viriatuse võitluse ajal, organiseerus nüüdki Sertoriuse vastu grupp reetureid-vandeseltslasi. 72. aastal e. m. a. tapsid need reeturid Sertoriuse pidul. Hispaania sõjavägedes algasid korratused. Rooma kasutas seda ja õiendas ülestõusnutega arveid. 71. aastal e. m. a. summutati ülestõus lõplikult.

Kuid sellega hispaanlaste võitlus iseseisvuse eest veel ei lõppenud. Võitlust Rooma vastu jätkasid nad veel hiljemgi.

§ 82. Spartacuse ülestõus.

Spartacus. Sellal, kui käis sõda Hispaanias, tõstis Itaalias pead uus orjade liikumine, mille eesotsas oli kuulus Spartacus (aastail 74—71 e. m. a.). Spartacus, kes oli päritolult traakialane, oli müüdud roomlastele orjaks. Ta oli gladiaator Capua linnas ja pidi publiku lõbuks tsirkuses teiste gladiaatoritega võitlema. Heaks gladiaatoriks loeti seda, kes surmas oma vastase kiiresti ja kaunilt.

Gladiaatorite elu Capuas oli väga raske. Seepärast oli rahulolematus nende seas eriti tugev. Capua gladiaatorite koolis lõid kakssada orja eesotsas Spartacusega vandenõu ja otsustasid orjade vabastamiseks üles tõusta. Ülestõus algas, kui roomlaste jõud olid tõmmatud läände (võitlusse Hispaaniaga) ja idasse (võitlusse Mitridatesega).

Kuid vandenõu paljastati. Spartacus oma kaaslastega põgenes Vesuuvi mäele ja jäi sinna peitu. Igalt poolt tuli Spartacuse juurde orje ja vabu kehvikuid.

Spartacuse väljaastumine. Spartacuse vastu saadeti välja tugev väeüksus. Rooma sõjavägi piiras orjad ümber, vallutades ainukese vulkaani juurde viiva tee. Kuid Spartacus ilmutas ülimat leidlikkust ja päästis oma sõjaväe. Tema korraldusel lõikasid orjad tugevaid viinapuu vääte ja punusid

Gladiaatorite võitlus.

neist köisi. Nende köite abil laskusid orjad mäe püstloodis küljelt alla, kus polnud roomlasi, ja ründasid neid selja tagant. Rooma väeüksus põgenes, jättes orjadele kogu oma laagri.

Järgmised roomlaste väljaastumised orjade vastu (73. aastal e. m. a.) olid samuti ebaedukad. Spartacus purustas Rooma sõjaväed. Ta armee suurenes kogu aeg. Aastal 72 astusid Spartacuse vastu mõlemad Rooma konsulid. Kuid ka nemad said lüüa.

Rooma oli raskes seisundis. Spartacus muutus üha võimsamaks ja kardetavamaks. Keegi ei võtnud endale sõjaväe juhatamist orjade pealiku vastu. Lõpuks nõustus sellega rikas Rooma spekulant Marcus Crassus.

Spartacuse retked. Spartacus mõistis, et ta ei suuda Roomat lõplikult purustada, ja tahtis seetõttu orjad viia väljapoole Itaalia piire. Oma esimese retke võttis Spartacus ette läbi kogu Itaalia Alpidesse. Ta mõtles orjad seda teed kaudu viia nende kodumaale — Kreekasse ja Galliasse. Kuid Alpide ületamise raskused sundisid Spartacust suunda muutma.

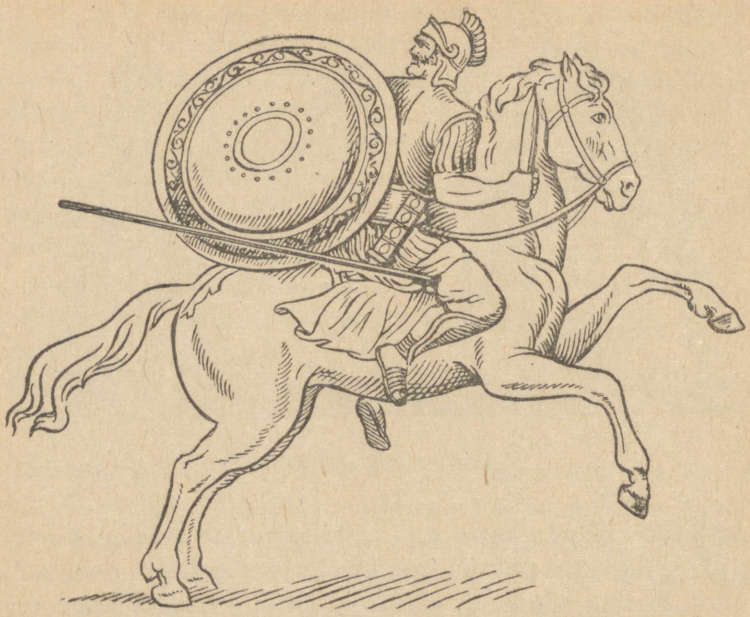

Reide haavatud Spartacus tõrjub tagasi kallaletungi selja tagant (Pompeji fresko rekonstruktsioon).

Spartacus koostas uue kava. Seekord pidi ta sõjavägi liikuma Sitsiiliasse, korraldama seal kohalike orjade kaasabil ülestõusu ja siis siirduma Kreekasse. Kuid Spartacusel ei õnnestunud oma vägesid Sitsiiliasse viia. Piraadid, kes olid nõustunud orje üle viima, petsid neid.

Spartacus otsustas siis parved ehitada ja neil Sitsiiliasse sõita. Orjad asusid kiiresti parvi ehitama. Et parved oleksid kindlamad, seoti neile tünnid alla. Kuid siis tõusis tugev torm ja kandis kõik parved merre. Nii luhtus jällegi üks orjusest pääsemise lootus.

Crassuse sõjaväed aga jälitasid Spartacust kogu aja. Kui orjad pärast ebaõnnestunud Sitsiiliasse purjetamise katseid tahtsid tagasi pöörduda, selgus, et Crassus oli spartaklastel

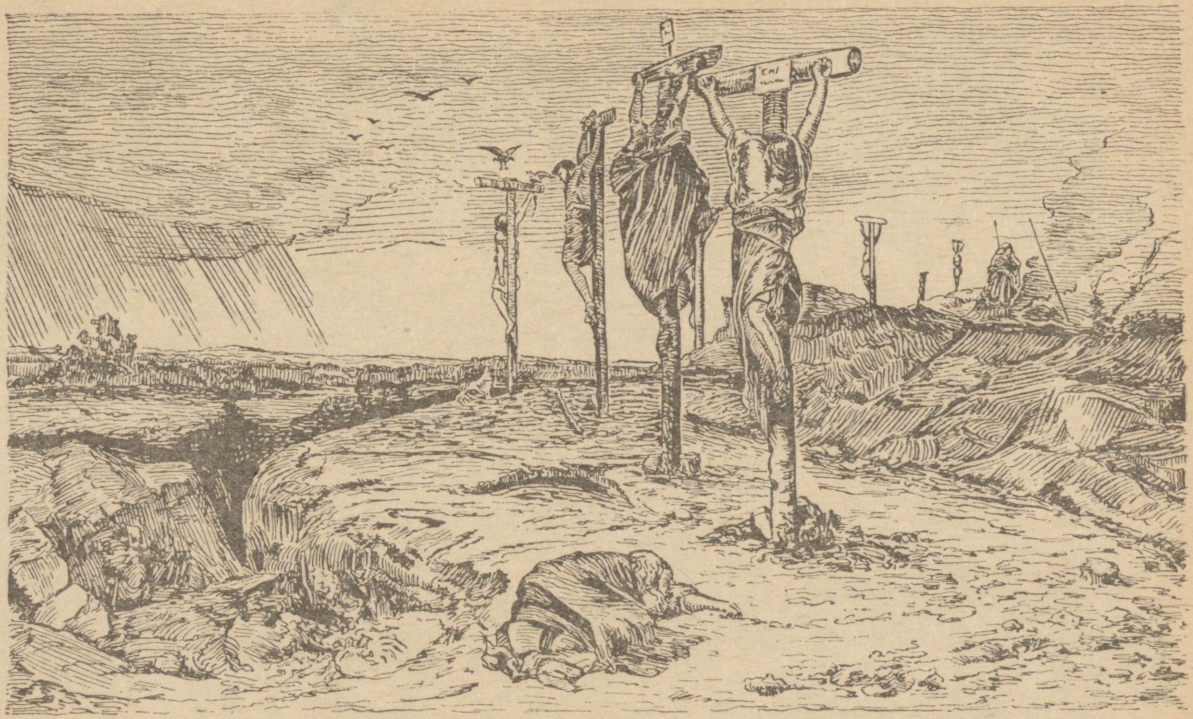

Ülestõusnud orjade karistamine (Bronnikovi maali järgi Riiklikust Tretjakovi galeriist).

tee põhja poolt kraaviga ära lõiganud. „Parem hukkuda rauast kui näljast," ütles Spartacus. Ta tormas oma sõjaväega edasi ja murdis öösel Crassuse kindlustustest läbi.

Kolmanda retke võttis Spartacus ette Brundisiumi sadamasse, kust võis kiiremini ja hõlpsamini pääseda Kreekasse.

Lahkhelid Spartacuse laagris. Kõik need pikad rännakud õõnestasid spartaklaste jõudu. Lisaks tekkis nende seas lahkhelisid. Orjad eesotsas Spartacusega tahtsid Itaaliast, kus nad olid orjastatud, lahkuda ja oma kodumaale pöörduda. Spartacuse sõjaväes olevad talupojad ei tahtnud aga Itaaliast lahkuda, vaid tahtsid maa ja oma õiguste pärast Itaalia pinnal võidelda. Nendega ühel nõul oli väike hulk germaani suguharudest orje, kes olid Itaalias juba ammu kodunenud.

Sel moel polnud orjade ja talupoegkonna vahel üksmeelt. Ühist keelt polnud orjade enestegi keskel. Lisaks oli Rooma sel ajastul veel väga tugev. Kõige selle tulemusena ei suutnud spartaklased suures lahingus 71. a. kevadel hästi-relvastatud värskete Rooma sõjavägede survet välja kannatada ja nad purustati. Spartacus võitles mehiselt kuni lõpuni. Ta tungis otse kõige tihedamasse roomlaste parve. Reide haavatuna laskus ta põlvili ja jätkas võitlemist, kuni ta raiuti tükkideks. Isegi ta laipa ei suudetud pärast üles leida.

Kuus tuhat vangistatud orja löödi risti kogu tee äärde Capuast Roomani. Kuid Spartacuse terveksjäänud väeriismed põgenesid lõunasse ja võitlesid seal veel kaua Rooma väesalkadega.

Spartacuse mehisus üllatas roomlasigi, kes ütlesid, et orjade juht hukkus „suure väejuhi sarnaselt". Spartacus läks ajalukku nagu ennastsalgav rõhujate vastu võitleja. Asjata ei öelnud Lenin, et „Spartacus oli ühe suurima orjade ülestõusu silmapaistvamaid juhte".

§ 83. Catilina vandenõu. Pompeius ja Caesar.

Catilina. Orjade massiliste ülestõusude tagajärjel hakkasid Rooma suurnike esindajad uuesti sõjalise võimu maksmapanemist nõudma, sest sõjaline diktatuur võis paremini kaitsta orjapidajate huve ja varandust. Rooma diktaatori kohale pretendeerijaid oli palju. Kõige otsustavamalt tegutsesid vaesunud aristokraatia liikmed. Nende seast paistis eriti silma endine Sulla poolehoidja Catilina. Ta esitas oma kandidatuuri konsuli kohale mitmel korral, kuid tal ei õnnestunud sellele kohale pääseda. 65. aastal e. m. a. tahtis ta suursuguste roomlaste Caesari ja Crassuse toetusel konsulid tappa ja võimu Roomas enda kätte haarata. Kuid seegi plaan tal ei õnnestunud.

63. aastal esitas Catilina oma kandidatuuri jällegi konsuli kohale. Samaaegselt valmistas ta vandenõu vabariigi vastu. Rahva enda poole meelitamiseks lubas Catilina tühistada kõik võlad. Kuid ta poolehoidjate peamise hulga moodustasid vaesunud aristokraadid. Catilinat toetasid samuti Sulla veteraanid (vanad sõdurid), kes omal ajal olid saanud maad, kuid kes polnud tööga harjunud ja olid selleks ajaks juba jõudnud laostuda. Catilinal oli pooldajaid ka jõudikute hulkade seas, kes ei elatunud tööst, vaid rikaste andidest.

Marcus Tullius Cicero.

Vabariigi-vastase vandenõu paljastas õigeaegselt vabariiklane konsul Cicero, kes oli Roomas kuulus oma kõneoskusega. Hoolimata oma kõhklusist oli Cicero järjekindel vabariikliku korra kaitsja. Ta pidas Catilina vastu sütitavaid kõnesid, milles ta nõudis Catilinale surma selle eest, et see tahtis vabariiki

kukutada. Kuid senat kõhkles. Lõpuks said vabariiklased siiski ülekaalu. Catilinat ja teisi vandeseltslasi otsustati karistada surmanuhtlusega. Roomas areteeritud Catilina poolehoidjad hukati. Catilina ise koos osa oma inimestega jõudis põgeneda Etruuriasse, kus asusid teda toetavate Sulla veteraanide maad. Seal koondas ta kokku oma pooldajad ja astus valitsusvägede vastu. Lahing toimus 62. aastal e. m. a. Catilina võitles ägedasti, kuid ta väed purustati ja ta ise langes lahinguväljal.

Gnaeus Pompeius.

Vabariiklik kord oli säilitatud, kuid mitte kauaks. Orjapidaja ülemkiht ei lakanud sõjalise diktatuuri eest võitlemast. Esile kerkisid uued poliitilised tegelased: Pompeius ja Caesar.

Pompeius ja Caesar. Gnaeus Pompeius oli samuti Sulla poolehoidja ja kerkis esile juba Sertoriuse ülestõusu mahasurumisel Hispaanias. Seejärel tehti temale ülesandeks hävitada piraadid Vahemeres. Piraadid pidasid merel kinni Itaaliasse suunduvaid viljalaevu, riisusid rannikuid ja viisid vangi suursuguseid roomlasi. Pompeius tuli piraatidega ruttu toime ja omandas suure populaarsuse.

Pärast seda saadeti Pompeius Itta, võitlusse uuesti üles tõusnud Pontose kuninga Mitridatese vastu. Pompeius lõpetas sõja Mitridatesega edukalt. Seejärel siirdus Pompeius Süüriasse ja alistas selle koos Juuda kuningriigiga. Ta pöördus Rooma tagasi 62. aastal e. m. a. määratu suure sõjasaagiga ja kroonituna kuulsusega.

Sellal hakkas tähtsat osa etendama ka Gaius Julius Caesar. Ta pärines suursugusest sugukonnast ja oli saavutanud populaarsuse mitmesuguste vaatemängude korraldamisega rahvale. Caesar oli arukas ja ettevaatlik inimene. Algul ise välja astumata, saavutas ta võimu teiste isikute kaudu. Sel eesmärgil toetas ta algul Catilinat. Pärast Catilina vandenõu läbikukkumist taotles Caesar sõjalist diktatuuri Crassuse ja Pompeiuse kaudu. Koos nendega organiseeris ta vabariigi kukutamise eesmärgil vandenõu.

§ 84. Esimene triumviraat. Caesari diktatuur.

Esimene triumviraat. 60. aastal e. m. a. sõlmiti Caesari, Pompeiuse ja Crassuse vahel Caesari juhtimisel salaliit. Seda liitu nimetati triumviraadiks[1]. Ta eesmärgiks oli võimu haaramine ja selle jaotamine triumviiride vahel. Triumviraat pidi saama sõjalise diktatuuri vormiks.

Pompeiuse ja Crassuse abil sai Caesar konsuliks. Ta saavutas maa jagamise Pompeiuse sõdureile, vaatamata senati vastuseisule. Caesar tegi seda selleks, et omada sõjaväes toetust. Samuti kinnitati kõik korraldused, mis Pompeius oli teinud Idas. Pärast oma konsuliaja ärateenimist sai Caesar Gallia valitsejaks (58. aastal e. m. a.).

Caesar Gallias. Gallia polnud aga veel võidetud; roomlastele kuulus ainult ta kagunurk. Caesaril tuli vallutada kogu maa.

Gallia rahvastik jagunes paljudeks suguharudeks. Nende eesotsas seisid aristokraatia ja preestrid. Gallia suguharud olid üksteisega sageli vaenus, mis neid nõrgendas ja Caesaril ta ülesannet kergendas.

Ometi oli võitlus gallialastega nende vahvuse ja rohkuse tõttu erakordselt raske. Mitmel korral sai Caesari armee

[1] Triumviraat — kolme isiku liit.

Gaius Julius Caesar.

lüüa. Kuid roomlaste kõrgem sõjatehnika, nende organiseeritus ja Caesari hiilgavad sõjalised võimed saavutasid võidu. Caesari eest põgenesid häbiväärselt germaanlased, eesotsas Ariovistusega. Caesar purustas lõplikult gallialaste sõjaväed, eesotsas nende juhi Vercingetorixiga. Kogu Gallia alistati; seejärel siirdus Caesar Britanniasse.

Caesari poolt Gallias saadud sõjasaak oli väga suur. Caesar riisus paljaks gallialaste annetistega täidetud pühamud ja purustas sageli linnu ainuüksi saagi omandamise eesmärgiga. Selle tulemusena riisuti kokku nii palju kulda, et Caesar müütas seda Itaalias ja provintsides kui kaupa, võttes kolm tuhat sestertsi naelast.

Caesar ei unustanud ka sõdureid. Et liita armeed enda ümber, suurendas ta leegionäride palka kahekordseks ja vahel kinkis neile koguni orje.

Triumviraadi lagunemine. Sellal kui Caesar vallutas Galliat, hukkus Crassus Idas võitluses partialastega. Triumviraat lagunes. Caesari ja Pompeiuse vahel toimus täielik lõhenemine ja algas võitlus võimu pärast.

Caesari volituste tähtaeg Gallias lõppes 49. a. alguses. Senat pani talle ette sõjavägi laiali saata ja Rooma ilmuda. Kuid Caesar keeldus seda tegemast. Ta tahtis oma sõjaväe abil Roomas võimu haarata.

49. a. jaanuarikuus tuli Caesar ühe leegioni ja ratsaväega

üle Rubico jõekese, mis oli Itaalia piiriks, et suunduda Rooma. Kõneldakse, et ta kaua seisnud kõheldes Rubico ees. Lõpuks andis Caesar sõnadega „liisk on heidetud" käsu sõjaväed üle viia. Nüüd liikus ta kiirmarsiga Rooma poole.

Caesari pealetungist kuulda saades põgenesid konsulid ja osa senaatoreid Roomast. Pompeius sõitis Balkani poolsaarele ja hakkas seal valmistuma sõjale.

Caesar vallutas linna ilma võitluseta. Ta kohtles oma vaenlasi väga pehmelt ega hukanud ühtegi neist. Viibinud Roomas mõned päevad, suundus Caesar Hispaaniasse, kus seisis hulk Pompeiuse sõjamehi. Caesar sundis nad alistuma ja siirdus siis Balkani poolsaarele Pompeiuse enese armee vastu. 48. a. juunikuus toimus nende vahel lahing Farsalose juures (Tessaalias). Pompeiuse sõjaväed purustati ja ta ise põgenes Egiptusesse, kus ta Egiptuse kuninga käsul tapeti.

Caesar Egiptuses. Caesar siirdus samuti Egiptusesse. Aleksandrias toimus tollal võitlus surnud kuninga (ühe Ptolemaiostest) laste vahel. Caesar segas end sellesse, hoides aleksandrialaste poolt pagendatud kuningatari Kleopatra poole.

Roomlaste segamine Egiptuse siseasjadesse ja nende väljapressimised kutsusid esile ülestõusu nende vastu. Caesar piirati kuningalossis ümber. Lossi piiramise aegu põles ära ka kuulus Aleksandria raamatukogu. Caesari seisund, kel oli esialgu vähe sõjaväge, oli erakordselt ohtlik. Alles pärast seda, kui Caesarile saabus Aasiast abivägesid, õnnestus tal ülestõusu maha suruda. Pannud Egiptuse troonile Kleopatra, lahkus ta 47. a. kevadel Egiptusest.

Pärast seda siirdus Caesar Mitridatese poja Farnakese vastu, kes oli vallutanud osa Väike-Aasiast. Caesar purustas ta sellise kiirusega, et kirjutas sellest Rooma ainult kolme sõnaga: „Tulin, nägin, võitsin." Seejärel hävitas ta kahes suures lahingus pompeiuslased Aafrikas ja Hispaanias.

Caesar — Rooma käskija. Pöördunud tagasi Rooma, sai Caesar ta piiramatuks käskijaks. Ta määrati eluaegseks diktaatoriks. Samaaegselt pidas Caesar ka konsuli-ametit ja kasutas rahvatribuuni võimupiire ning tsensori õigusi. 44. a. pakkus üks ta poolehoidjaist, konsul Marcus Antonius, talle kuningakrooni, kuid Caesar keeldus sellest: ta kartis rahva rahutusi ja otsustas esialgu hoiduda ametlikust monarhia väljakuulutamisest. Seetõttu oli Roomas nimepidi vabariik edasi: alale oli jäänud nii senat kui ka rahvakoosolek ja valitavad ameti-isikud. Tegelikult oli aga Caesar piiramatu ainuvalitseja. Senaatorite arvu suurendas Caesar 900-le, täiendades senatit oma poolehoidjatega, rahvakoosolek aga hääletas Caesari näpunäidete järgi. Senikaua kui Caesar taotles võimu, oli ta näiliselt demokraatia pooldaja; niipea kui ta aga selle võimu oli saavutanud, katkestas ta sidemed rahvaga. Nii tühistas Caesar võlgade kaotamise seaduse, vähendas vilja tasuta jagamist ja keelas käsitööliste liidud, nõndanimetatud „kolleegiumid". Mitmelgi korral summutas ta rahutusi Itaalias relvastatud jõuga.

Caesari hukkumine. Caesari vastu küpses rahulolematus. Senaatorite vabariikliku osa seas tekkis vandenõu tema elu vastu. Vandenõu eesotsas seisid vabariiklased Brutus ja Cassius. 15. märtsil 44. aastal e. m. a. tapeti Caesar vandeseltslaste poolt senati istungi ajal. Caesar õõnestas oma tegevusega vabariiki. Võitluses vabariikliku korraga rajasid orjapidajad pikkamisi keisririigi alused.

§ 85. Vabariigi langus.

Caesari tapmine ei viinud vabariigi taastamisele. Orjapidaja-klass ei tahtnud sõjalisest diktatuurist loobuda. Vabariiklastel-vandeseltslastel tuli põgeneda. Diktaatori kohale kerkisid uued pretendendid. Caesari koha vallutamisest unistasid auahne väejuht, Caesari sõber Marcus Antonius ja Caesari ratsaväe ülem Lepidus.

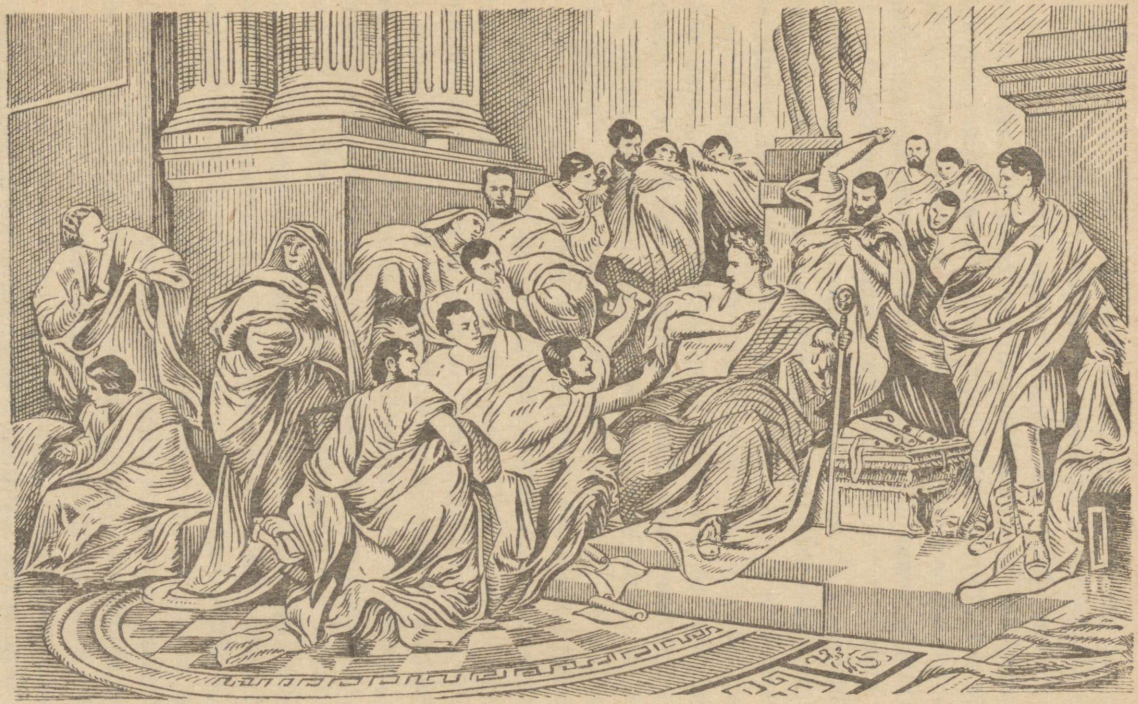

Julius Caesari tapmine senatis.

Octavianus. Teine triumviraat. Sel hetkel kerkis Roomas esile uus poliitiline tegelane. See oli kaval ja osav noormees, Caesari õetütre poeg, nimega Octavianus. Caesar oli ta lapsendanud ja teinud suurema osa oma varanduse pärijaks. See meelitas Octavianuse poole Caesari veteraanid ja ta ümber koondus suur armee. Octavianus astus selle armeega Antoniusele vastu. Kuid löönud Antoniust, sõlmis Octavianus temaga liidu, sest ta ei lootnud üksinda kinnitada oma võimu Roomas. Liitu tõmmati ka Lepidus.

Antonius, Octavianus ja Lepidus moodustasid teise triumviraadi (43. aastal e. m. a.), mille kinnitas esimesest erinevalt rahvakoosolek. Triumviiridele anti „riigiasjade korraldamiseks" 5 aastaks piiramatu võim.

Eelkõige oli triumviiridel vaja hankida raha oma sõdurite autasustamiseks. Seetõttu algasid Itaalias jälle hukkamised ja konfiskeerimised, mille kestel hukkus umbes 2000 ratsurit ja 300 senaatorit, seal hulgas ka Cicero, kes astus vabariigi kaitseks Antoniuse vastu välja.

Viimaste vabariiklaste hukk. Suurt ohtu triumviiridele kujutasid Brutus ja Cassius, kes hukkuva vabariigi kaitseks olid Idas kogunud armee. Antonius ja Octavianus suundusid Makedooniasse ja purustasid seal Filippoi linna lähedal vabariikliku armee (42. aastal e. m. a.). Brutus ja Cassius lõpetasid elu enesetapmisega, nende vägede riismed läksid aga üle triumviiride poole.

Nüüd oli triumviiridel raha vaja uutele sõduritele tasumaksmiseks. Selle hankimiseks sõitis Antonius Idasse, Octavianus pöördus aga Itaaliasse, kus hakkas võtma maid nende valdajailt ja jagama neid oma veteraanidele.

Itaalias kasvas rahulolematus Octavianusega. Rahulolematud rühmitusid tuntud väejuhi Pompeiuse poja Sextus Pompeiuse ümber. Sextus Pompeius kasutas Octavianuse vastu piraate ja Sitsiilia orje.

Antonius Idas. Aktioni lahing. Antonius aga käitus sellal

Idas nagu isevalitseja. Ta käsutas idamaisi kuningriike, kinkis Kleopatrale, kellele ta lähenes, Rooma valdusi. Tema poolt algatatud sõda partialastega ebaõnnestus. Kõik see tekitas rooma seltskonnas tugevat rahulolematust. Octavianus kasutas selle ära. Senat võttis Antoniuselt ta volitused ja seejärel algas Antoniuse ning Octavianuse vahel avalik sõda.

2. septembril 31. aastal e. m. a. toimus Octavianuse ja Antoniuse sõjavägede vahel otsustav kokkupõrge Aktioni neeme juures Kreeka lääneranniku l. Juba lahingu algul põgenesid Kleopatra ja Antonius Egiptusesse. Antoniuse armee, kes oli jäänud ilma juhita, alistus Octavianusele.

Antonius ja Kleopatra lõpetasid 30. aastal e. m. a. elu enesetapmisega Aleksandrias. Octavianus vallutas Egiptuse.

Pärast Antoniuse võitmist ei olnud Octavianusel enam võistlejaid ja ta võim muutus ainuisikuliseks. Rooma vabariik hukkus lõplikult, algas impeeriumi — keisririigi ajalugu.

Vabariigi languse põhjused. Miks langes vabariik? Kõige tugevama löögi andsid talle orjapidajad. Sel perioodil püüdsid kõik orjapidajate rühmitused omavahel ühineda. Võitluseks alamate kihtidega loobusid nad vanast vabariiklikust riigivormist ja lõid nüüd üheisikulise sõjalise diktatuuri.

Sõjaline diktatuur kujunes välja pikkamisi võitluses revolutsiooniliste liikumistega Sitsiilias, Hispaanias ja Itaalias endas. Sulla, Pompeius, Caesar, Octavianus olid väejuhid, kes toetusid kutseliste sõdurite armeele, kelledele sõda oli nende pea-tegevusalaks. Sõjasaagi pärast olid nad valmis minema kuhu tahes. Iga osav väejuht, kes oskas sõduritega läbi saada ja neile rikastumise võimalusi anda, võis neile tugineda võimu haaramisel. Niisugune armee purustaski revolutsioonilise liikumise. Kuid ka pärast seda hävitustööd ei tahtnud armee juhid loobuda oma võimust.

Nõnda muutus ajutine sõjaline diktatuur impeeriumiks, mille eesotsas seisis nüüd imperaator (keiser).

V. Rooma impeerium I ja II sajandil m. a. j. (Printsipaat).

§ 86. Octavianus Augustuse valitsemine (30. aastast e. m. a. kuni 14. aastani m. a. j.).

Rooma orjapidajail õnnestus sõjalise diktatuuri abil orjade ülestõusud ja alamkihtide liikumised lämmatada. Varakad klassid, kes olid hirmunud revolutsioonilisest liikumisest, loobusid vabariigist ja tervitasid Octavianuse ainuisikulist võimu. Tänulik senat andis talle hiljem „Augustuse", s. o. „Püha" tiitli. Talle püstitati altareid nagu jumalale, luuletajad ülistasid teda värssides.

Augustuse printsipaat. Kuid ettevaatlik Octavianus ei söandanud end avalikult monarhiks kuulutada. Ta mäletas hästi Caesari surma ja kartes tema saatust, püüdis näilikult säilitada vabariiki. Vabariiklikud võimuorganid (senat, rahvakoosolek, valitavad ametisikud) eksisteerisid edasi. Augustus püüdis koguni tõsta senati autoriteeti ja taastada rooma ühiskonnas vanu eluviise ja kombeid.

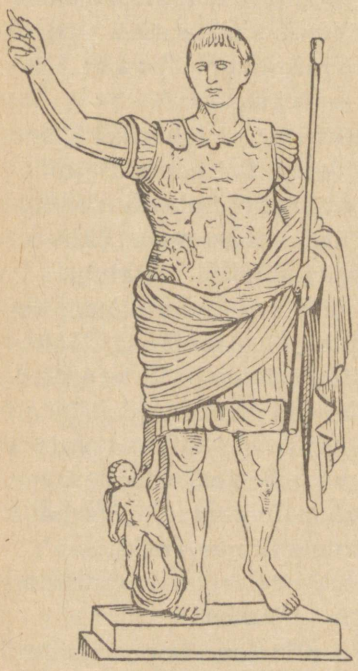

Augustus kõneleb sõjavägedele.

Nagu Caesargi, ühendas Augustus enda kätte tähtsaimad vabariiklikud ametikohad. Ülemjuhatajana (imperaatorina) oli tal õigus määrata isikuid kõigile sõjaväelistele ametikohtadele, teostada sõjaväkke värbamist, kuulutada

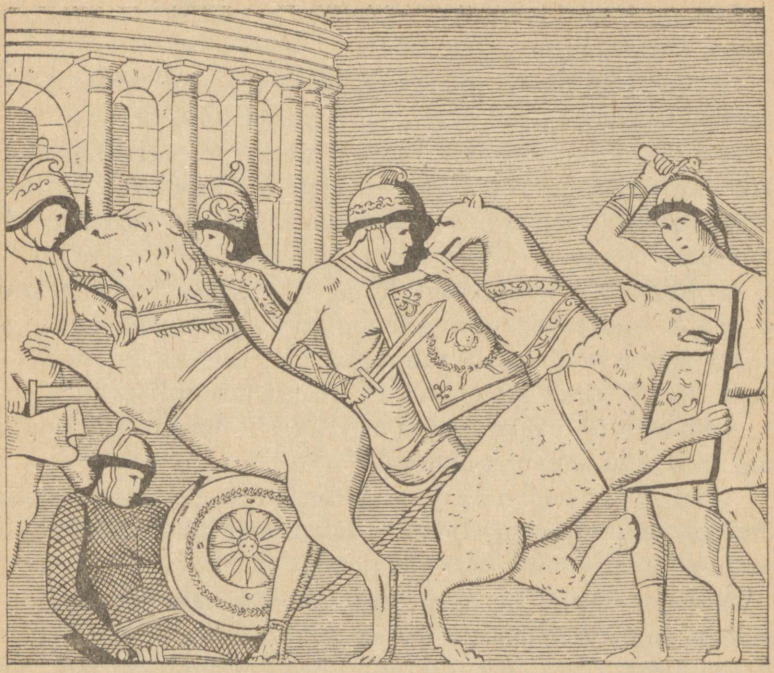

Etendus amfiteatris. Võitlus kiskjatega.

sõda ja sõlmida rahu. Ta sai võimu tähtsaimate provintside — Põhja-Hispaania, Gallia, Süüria ja Egiptuse üle. Peale selle oli Augustusel rahvatribuuni võim, ta oli ülempreester ning pidas mitmel korral konsuli ja tsensori ameteid. Augustuse käes olevad ametikohad andsid talle kogu sõjalise ja kodanliku võimutäiuse.

Rahvakoosolek tegi alati niisugused otsused, mis meeldisid Augustusele, ja valis need isikud, keda tema kätte juhatas. Augustus oli väga rikas. Ta sai Caesarilt määratu suure päranduse ja suurendas ise seda konfiskeerimiste ja imperaatorlike provintside sissetulekute arvel. Seetõttu oli tal küllaldaselt varandusi rahvale raha jagamiseks ja vaate-

mängude korraldamiseks, millega ta võitiski rahvakoosoleku poolehoiu.

Augustuse poolt loodud valitsussüsteemi nimetatakse printsipaadiks, s. o. riigi esimese inimese — principsi — valitsemiseks. See oli monarhia vabariigi nime all, üheisikuline võim, mida varjasid vabariiklikud vormid. Orjapidajad toetasid niisugust võimu, sest see vastas nende huvidele.

Pretoriaanlik kaardivägi. Kuigi orjade ülestõusud ja talupoegade liikumised olid summutatud, puhkesid aeg-ajalt siiski mõnel pool uued rahutused. Võitluseks nendega ja oma võimu kindlustamiseks lõi Augustus erilise pretoriaanliku (palee) kaardiväe, mis asus pealinnas ja Itaalia lähemais linnades.

Pretoriaanlased olid tunduvalt paremas seisundis kui muu sõjavägi, nende teenistusaeg oli lühem ja tasu palju suurem.

Rahajagamised ja lõbustused rahvale. Rahva rahulolematuse summutamiseks tegutses Augustus ka teiste abinõudega. Tema ajal said ande raha või vilja näol 200 kuni 300 tuhat vaesemat Rooma kodanikku. Peale selle said üle 300 tuhande inimese kingiks maad või raha. Gladiaatorite võitlustest, mida Augustus korraldas mitmelgi korral, võttis üldarvus osa kuni 10 tuhat inimest ja võitlustel metsloomadega sai otsa umbes 3500 looma. Kord korraldas Augustus rahvale grandioosse merelahingu vaatemängu. Selleks kaevati Tiberi äärde 1800 sammu pikkune ja 1200 sammu laiune veemahuti. Lahingust võttis osa 30 suurt sõjalaeva ja suur arv väiksemamõõdulisi laevu, milledel oli peale sõudjaskonna 30-tuhandeline meeskond.

Augustuse välispoliitika. Augustus pidas edukaid sõdu Balkani poolsaare põhjaosas ja Alpides. Tema ajal loodi terve rida uusi provintse, mis ulatusid mööda Doonaud Mustast merest kuni Reini ülemjooksuni.

Võitlus Reini piiri pärast kandis vähem edu. Algul õnnestus germaanlaste käest vallutada peaaegu kogu Reini ja Elbe vaheline maa. Siis aga algas ülestõus, mille oli esile kutsunud rooma asevalitseja Varuse karmus ja rahaahnus. Varus sattus 9. aastal m. a. j. Teutoburgi metsas lõksu koos kolme leegioniga. Pärast neljapäevalist lahingut hävitasid germaanlased, kellede eesotsas oli Arminius, kogu ta armee. Pärast seda läksid kaotsi kõik Rooma Reinitagused valdused peale Doonau ülemjooksu ja Reini vahel asuvate maade.

§ 87. Rooma elu-olu ja kultuur vabariigi lõpul ja I sajandil m. a. j.

Rikkuse kasv ja toreduse arenemine. Vabariigi viimasel sajandil orjapidajate rikkused kasvasid edasi. Need moodustusid sõjasaagist, mis langes väejuhtide kätte, summadest, mis saadi maksurentimise ja liigkasuvõtmisega provintsidest, ja varandustest, mis olid konfiskeeritud Sulla, Caesari ja Octavianuse ajal. Need kergesti saadud suured varandused raisati ka niisama kergesti. Määratu suuri summasid kulutati luksusesemeile, mis toodi Idast, leiva ja raha väljajagamisele rahvale ta äraostmiseks ja kallite vaatemängude — gladiaatorite võitluste, metsloomade tapmise jne. korraldamisele. Hulga raha neelasid luksuslikud peod, peened maja-sisseseaded, riided ja arvuka töötu teenijaskonna — orjade, klientide ja mitmesuguste ümmardajate ülalpidamine, kes täitsid suurte orjapidajate majasid. Need hiigelkulutused viisid võlgadeni. Paljud suursugused roomlased olid liigkasuvõtjate võlglased.

Kui Caesaril oli vaja sõita Hispaaniasse, siis ei tahtnud võlausaldajad teda Roomast välja lasta. Oma võlgade poolest oli kuulus ka Caesari sõber Antonius.

Rooma ühiskonna kõlbeline langus. Rooma ühiskonna kõrgemates klassides langes kõlblus väga madalale. Ilma vaevata saadud rikkused ja jõude eluviis mõjusid rikkuvalt. Kõik ülemkihi seast pärinevad ameti-isikud olid müüdavad ja raha eest kõigeks valmis. Vana Rooma suurnikkond oli kaotanud oma endise sõltumatuse ja painutas selga iga rikka ja eduka väejuhi ees.

Vaba Rooma kehvikkonna kõlblus ei olnud palju parem. Vabariigi lõppaegadeks oli talupoegkond veelgi enam laostunud ja täitis omalt poolt linna jõudehulkade ridu. Caesari ja Octavianuse veteraanid, kes olid pikkade sõjaretkede aegu tööst võõrdunud, müüsid oma maatükid ruttu edasi. Kõik katsed talumajapidamist restaureerida nurjusid. Linnarahva alamkihtide suurem hulk oli lõplikult tööst võõrdunud ja elas andidest, mis langes talle rüppe riigilt ja üksikuilt rikastelt: tasuta söömaaegadest, raha ja leiva väljajagamisest jne. Selle tööta pööbli seas arenes kirg tooreste ja veriste vaatemängude järele. „Leiba ja lõbumänge!" sai Rooma masside hüüdsõnaks. Rahvakoosolek, mis kooshes sellest demoraliseeritud jõudemassist, oli niisama hõlpsasti äraostetav nagu senatki.

Seetõttu oli Rooma väejuhtidel vabariigi lõppaegadel võimu haaramine nõnda kerge.

Kõnekunst. Vabariigi viimasel sajandil ja printsipaadi ajal arenes suurel määral kõnekunst. Kõneoskus võimaldas poliitilises elus edasi jõuda, seepärast harrastasid seda agarasti kõik riigitegelased. Selle ajastu kuulsamaid kõnemehi oli Cicero (a. 106—43 e. m. a.). Ta õppis kaua kreeka kõnekunsti ja filosoofiat. Oma loomupäraseid võimeid arendas ta praktikas, esinedes kohtutes ja rahvakoosolekuil. Ta kõned olid hoolikalt viimisteldud ja kirjutatud hiilgavas keeles.

Maecenase ring. Augustuse ajal arenes tugevasti ka kirjandus. Keiser ise ja ta lähikondsed soosisid

heldelt neid kirjanikke ja õpetlasi, kes oma teostes toetasid uut võimu.

Selles suhtes oli eriti tuntud Augustuse sõber Maecenas, ülirikas ratsur, kes oli endale proskriptsioonide ajastul varanduse kokku ajanud. Tema majas käisid koos silmapaistvad luuletajad ja kirjanikud, loeti ja aruteldi kirjanduslikke teoseid. Maecenas osutas suurt ainelist toetust kirjanikele: andis neile raha, kinkis maid jne.

Vergilius. Maecenase juurde koondunud kirjanduslikku seltskonda kuulus selle ajajärgu silmapaistvaim poeet Vergilius (a. 70—19 e. m. a.). Ta oli väikemaaomanik, kes oli saanud suurepärase hariduse. Vergilius oli tuline Augustuse austaja. „Aeneises" — suures eepilises poeemis — jutustab Vergilius sellest, kuidas jumalatar Venuse poeg, troojalane Aeneas jõudis pärast pikki rännakuid Itaaliasse ja sai Juliuste suguvõsa, millest oli pärit ka Augustus, esiisaks. Sellega tahtis Vergilius tõestada Augustuse jumalikku päritolu.

Horatius. Maecenase ringi kuulus ka teine tolle aja suur poeet Horatius (a. 65—8 e. m. a.). Ta põlvnes rooma ühiskonna alamkihist ja oli nooruses vabariiklane. Kuid hiljem astus ta Maecenase ringi ja hakkas samuti kui Vergiliuski ülistama Augustust ja tema lähikondseid. Suure hulga oma värssidest pühendas Horatius tolle aja kommete ja eluviiside kirjeldamisele.

Ovidius. Maecenase ringi mittekuuluvaist poeetidest oli andekaim Ovidius (43. aastast e. m. a. kuni 17. aastani m. a. j.). Ta kuulus vanasse ratsurite perekonda. Tuntuimad kõigist Ovidiuse töödest on ta „Metamorfoosid" („Moondumised"), muistsed müüdid värssides.

Keset oma loomingu õitseaega, 8. aastal e. m. a., pagendati Ovidius Augustuse poolt väikesesse Tomi linna Musta mere ääres (praegune Konstantsa). Selle pagendamise põhjused pole täpselt teada. Maapaost saatis Ovidius

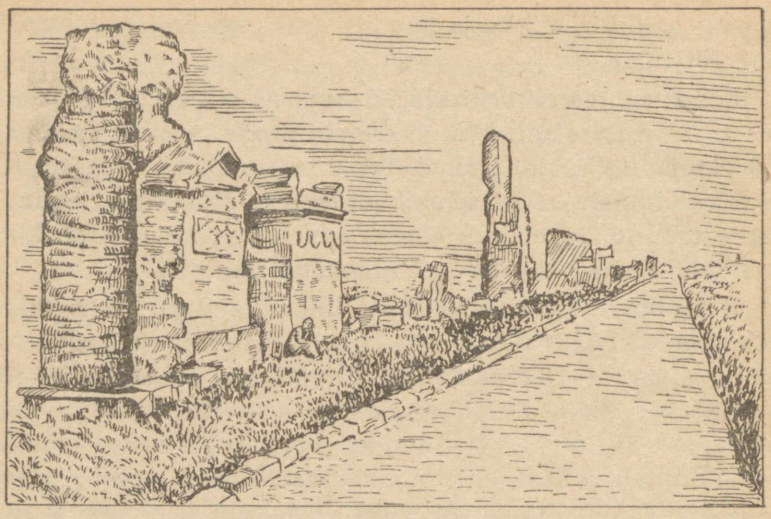

Appiuse tee.

Augustusele armuandmispalveid, kuid imperaator jäi kõikumatuks ning Ovidius surigi maapaos.

Titus Livius. Suure edu saavutas sel perioodil samuti ajalugu. Augustuse ajal elas tuntud rooma ajaloolane Titus Livius (umbes 59. aastast e. m. a. kuni 17. aastani m. a. j.). Livius kirjutas Rooma ajaloo (linna asutamisest kuni 9. aastani m. a. j.). Selles ajaloos võttis ta endale ülesandeks ülistada vana vabariiklikku Roomat.

Plinius Vanem. Rooma õpetlastest tuleb märkida Plinius Vanemat, kes elas I sajandil (a. 28—79 m. a. j.). See oli sügavasti haritud inimene, kes tundis huvi kõigi teaduste vastu. Pliniuse töökus oli uskumatu. Ta luges ja tegi märkmeid kõikjal: rännakute ajal, jalutuskäikudel, saunas jne. Oma peateose — „Loodusloo" koostamiseks kasutas Plinius 2 tuhat raamatut ja kogus kokku määratu laialdase faktilise materjali. Need faktid on küll vähe süstematiseeritud. Plinius langes oma teadusliku uudishimu ohv-

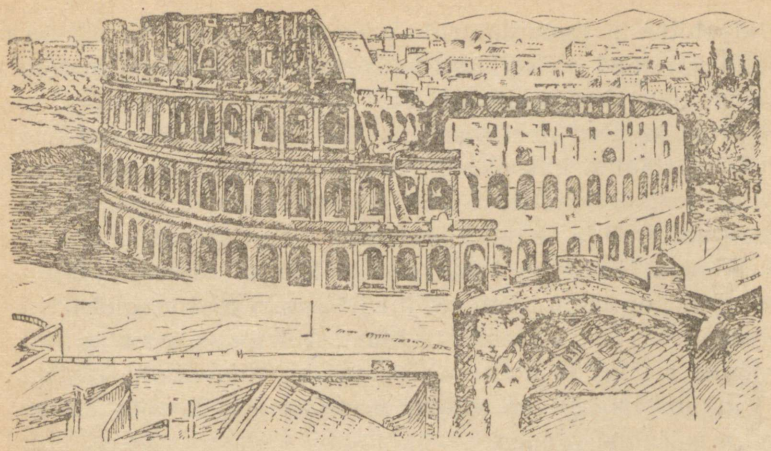

Colosseum. Vespasianuse ja Tituse poolt ehitatud määratu suur amfiteater (tänapäeval).

riks Vesuuvi purske ajal 79. a. m. a. j. Tahtes kohutavat loodusenähtust lähedalt vaadelda, ligines ta liigselt vulkaanile ja mürgised gaasid surmasid ta.

Filosoofia. Filosoof Lucretius Carus kirjutas (I sajandi esimesel poolel e. m. a.) filosoofilise poeemi, nimega „Asjade loomusest". See teos on kirjutatud suure andekusega. Poeetilises vormis arendas Lucretius mõtet, et kogu maailm on alistatud loodusseadustele, ja tõendas, et jumalad ei avalda mõju sündmuste loomulikule käigule. Jumalad ise on Lucretiuse järgi inimeste loodud. Lucretius võitles ebausuga ja eitas usku hauatagusesse ellu.

Ehituskunst. Sel perioodil tehti palju Rooma ja provintside kaunistamiseks. Suurepärased rooma maanteed ja kivisillad on Itaalias ja mõningais paigus provintsides säilinud kuni tänapäevani. Rooma linn luges oma elanikkonda üle miljoni inimese. Siin oli hulk kauneid losse, platse, saunu ja amfiteatreid, samuti ka mitu veejuhtmestikku, mis tõid head joogivett linna ümbruskonnast. Suurimaist ehitistest tuleks märkida määratu suurt amfiteatrit Colosseumit, mille

olid ehitanud imperaatorid Vespasianus ja Titus. Selle varemed on säilinud veel tänini. Colosseum mahutas umbes 100 tuhat pealtvaatajat.

Kuid kõrvuti nende suurepäraste hoonetega asusid terved kvartaalid, kus elas linna kehvikkond, kes leidis peavarju armetuis hüttides või suurtes mitmekordsetes, halvasti ehitatud ja sageli kokkuvarisevates majades.

Rooma teadus ja tehnika olid kõrgel tasemel. Ehitustehnikast on meie ajani säilinud Caesari ajal elanud rooma insener Vitruviuse traktaat. Vitruvius kirjutas kõigi tehnika eriharude alalt, sealhulgas ka sõjatehnika alalt.

Rooma kultuur oli vähem iseseisev kui kreeka kultuur, mille mõjul ta arenes.

Kuid ladina keel, rooma kirjandus ja teadus levisid hiljem kõige mitmekesisemate Euroopa rahvaste keskel ja läksid Euroopa kultuuri varasalve.

§ 88. Rooma impeerium I sajandil m. a. j.

Tiberius. Augustuse järglaseks oli ta võõraspoeg Tiberius, kel polnud populaarsust ei rahva ega sõdurite keskel.

Tema ajal algasid maal uuesti rahutused. Lõuna-Itaalias, Brundisiumi ümbruskonnas, paljastati orjade-karjaste vandenõu. Vandenõu eesotsas seisis üks endisi pretoriaanliku kaardiväe sõdureid. Ta korraldas Brundisiumis ja ümbruskonna linnades orjade salakoosolekuid. Neil koosolekuil ja seintele riputatud üleskutsetes kutsus ta orje ülestõusule. Tiberius saatis Brundisiumi tugeva väesalga. Vandenõu juht ja talle lähedased orjad toimetati Rooma ja hukati seal.

Vaenulik meeleolu imperaatorliku võimu vastu tuli ilmsiks ka Rooma kodanike keskel.

Sõjalise diktatuuri kõvendamine. Tiberiuse ajal kõveneb imperaatori võim. Ameti-isikute valimise õigus võeti rahvakoosolekult ära ja anti senatile. Pandi kehtima „majesteedi solvamise" seadus, mille põhjal võidi kohtu alla anda ini-

mest, kes oli süüdi kas või ainult ettevaatamatus märkuses imperaatori aadressil. Kartusest ja orjalikkusest imperaatori ees tegi kohus karme otsuseid süütute kui ka süüdlaste kohta.

Nero. Tiberiuse lähimaist järglastest on tuntuim imperaator Nero (a. 54—68 m. a. j.). Ta sai imperaatorivõimu seitsmeteistkümne-aastase noorukina. Nero iseloomu oli juba lapsena rikkunud ta ema, au- ja võimuahne naine. Kui ta aga imperaatoriks sai, siis ajas üldine austus tal pea lõplikult segi.

Nero.

Nero pidas end suureks kunstnikuks ja esines ise sageli laval. Pealtvaatajad pidid talle tuliselt aplodeerima ja häda sellele, kes ei vaimustunud küllaldaselt kunstnikust-imperaatorist.

Nero ajal suurenes ühiskondlik rahulolematus veelgi enam. Orjade vandenõud ja orjapidajate tapmised muutusid niivõrd sagedasteks, et senat pani nende vastu võitlemiseks kehtima erilise määruse. Roomas oli olemas vana-aegne seadus, mille järgi isanda tapmise eest orja poolt karistati kõiki tapetu majas elavaid orje surmanuhtlusega. Nüüd andis senat välja uue määruse, mille järgi orjadega võrdselt karistati surmanuhtlusega ka kõiki tapetu majas elavaid vabaks-lastuid. Kord juhtus, et Rooma prefekti (linnapea) tappis ta ori. Senatis otsustati hukata kõik tapetu 400 orja. Kuid seda otsust oli raske täide viia, sest kokku kogunes suur rahvahulk ja see ähvardas rüüstamiste ning süütamistega. Tuli välja kutsuda sõjaväegi ja nendega piirata kogu tee kuni hukkamiskohani. Kuid orjade liikumine ei lakanud ka pärast seda. Rahva hulgas kõneldi, et valmib uus Spartacuse ülestõus.

Rooma põlemine. Kõigele lisaks puhkes Roomas 64. aastal kohutav tulekahju, mis kestis 6 päeva. Linna neljateist-

kümnest rajoonist jäi terveks ainult neli; kolm hävisid maatasa, seitsmes ülejäänud rajoonis säilisid ainult purunenud ja poolpõlenud hoonete viletsad varemed. Rahva seas algasid rahutused. Kõneldi, et linn olevat süüdatud Nero käsul, kes olevat tahtnud hävitada vana Rooma ja ehitada ta asemele uue ja luksuslikuma.

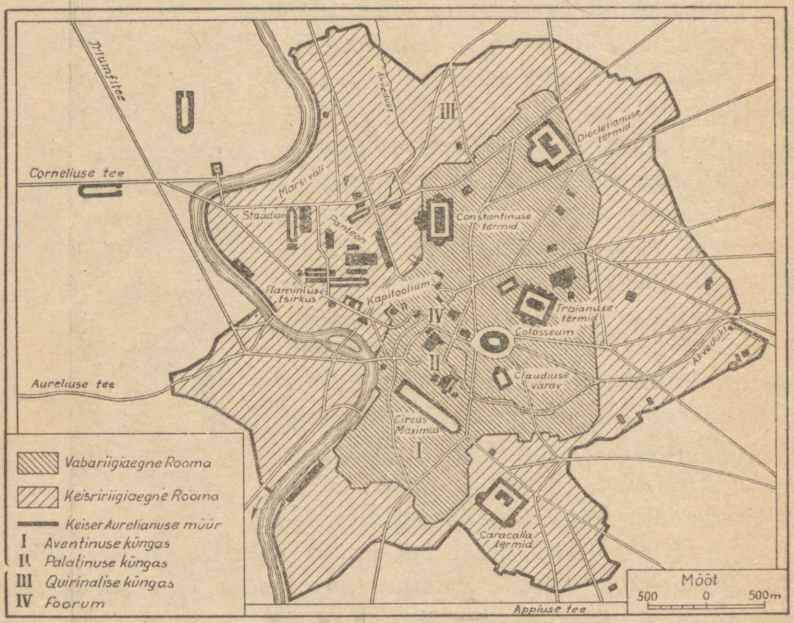

Vana Rooma plaan.

Rahulolematust imperaatori vastu avaldas ka Rooma aristokraatia, kes valmistas imperaatorile atentaati. Järgmisel aastal pärast Rooma põlemist organiseeriti Nero vastu suur vandenõu. Sellest võtsid osa paljud silmapaistvad Rooma ülemkihi esindajad. Kuid vandeseltslased tegutsesid aeglaselt ja kõhklevalt. Vandenõu paljastati.

Nero julmused. Kõik see sundis imperaatorit tarvitusele võtma karme abinõusid. Nero iseloomu juures muutusid

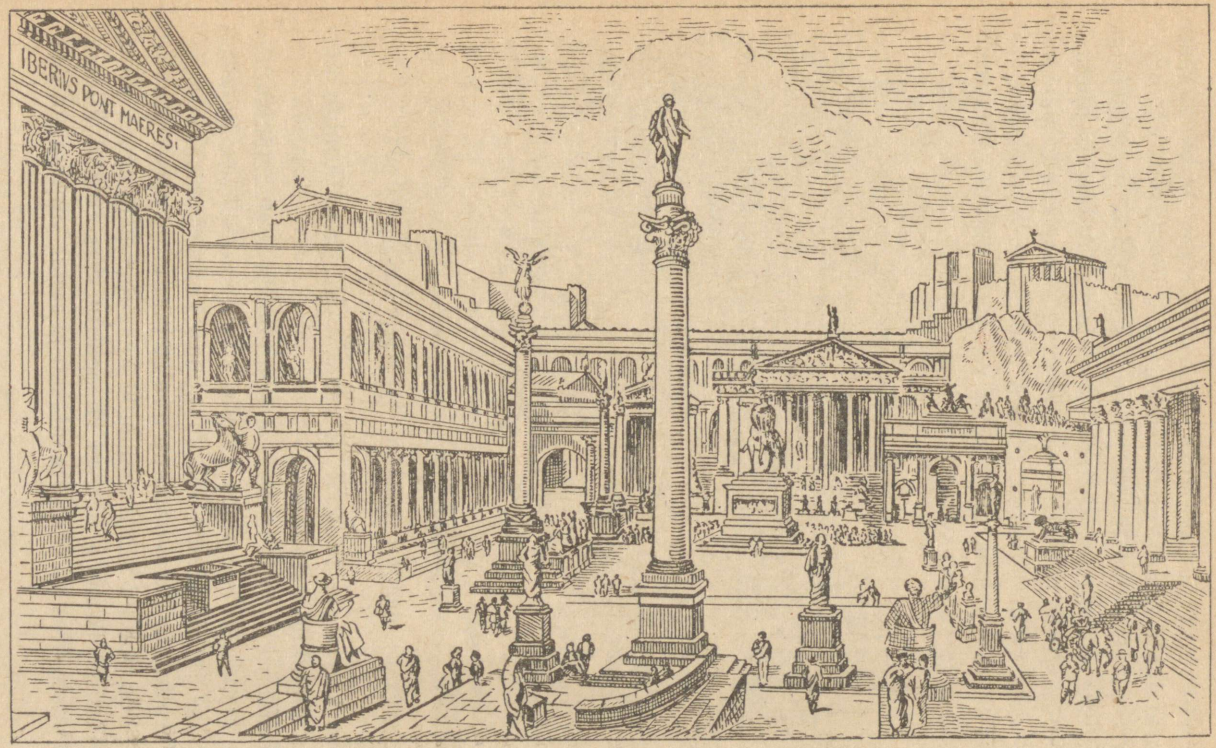

Rooma foorum impeeriumi ajastul.

need veriseiks jälitamisteks, omavolilisteks hukkamisteks ja varanduste konfiskeerimisteks.

Nero alustas uuesti „majesteedi solvamise" protsesse ja palju rikkaid inimesi (Nerol oli vaja raha) langes absurdsete süüdistuste ohvriks. Juba oma valitsuse algul mürgitas Nero oma venna, kartes, et see haarab ta trooni. Seejärel käskis ta tappa oma ema, kelle valitsemishimuline iseloom kitsendas ta tegevusvabadust. Nero tahtel hukkus ka ta

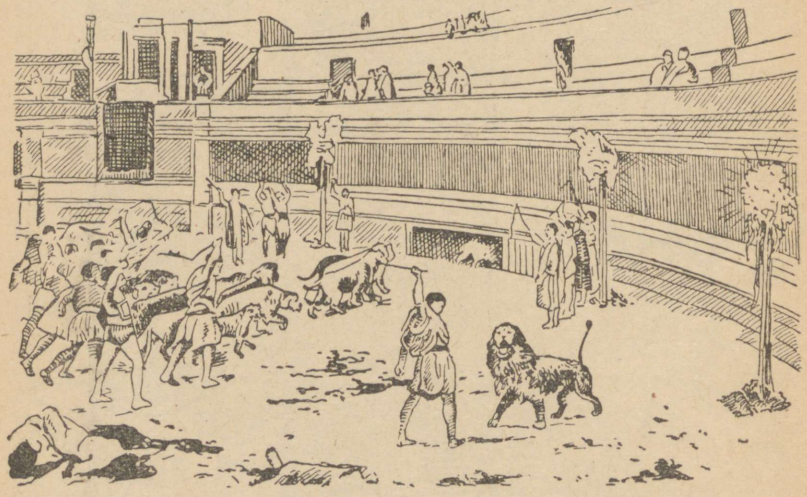

Pärast etendust tsirkuses (kaasaegse kunstniku pilt).

endine kasvataja filosoof Seneca ja palju Rooma kõrgeima ülemkihi esindajaid.

Samal ajal võitis ta endale poolehoidu pretoriaanlaste ja linna alamkihtide hulgas tasude suurendamise, raha väljajagamise ja hiilgavate lõbumängude korraldamisega.

Nero hukk. Nero-vastane avalik liikumine algas provintsides, kus poldud rahul maksude kasvuga. Esimesena tõusis üles Gallia. Temaga ühines Hispaania. Siis tõusid Roomas Nero vastu üles ka pretoriaanlased ja senat kuulutas ta „isa-

maa vaenlaseks". Nero, kes põgenes Roomast, lõpetas teel oma elu enesetapmisega (68. aastal m. a. j.).

Pärast Nero kukutamist algas võitlus provintside sõjavägede vahel; igaüks neist tõstis esile oma imperaatori. Poolteise aasta jooksul vahetusid Roomas kolm imperaatorit. Lõpuks väljus võitjana Süüria armee juhataja Titus Flavius Vespasianus (69. aastal m. a. j.).

§ 89. Impeeriumi seisund. Ülestõusud provintsides.

Vespasianuse reformid. Sel hetkel, mil Vespasianus haaras võimu, oli impeeriumi seisund üliraske. Provintsides toimusid ülestõusud. Riigikassa oli tühi Nero pöörase pillamise tõttu, distsipliin oli armees langenud. Kindla ja ettevaatliku poliitikaga õnnestus Vespasianusel küllaltki ruttu impeeriumi uuesti kindlustada. Ülestõusud summutati. Karmikäelise kulude piiramisega ja maksude korrastamisega parandas imperaator rahanduse. Sõjaväeline distsipliin tõsteti uuesti jalule. Impeeriumi piirid kindlustati.

Vespasianus.

Vespasianuse peamiseks sammuks oli Rooma aristokraatia koosseisu laiendamine ja uuendamine. Selleks asundas ta provintsidest Rooma ligi 1000 rikast ja suursugust perekonda ja arvas nad senaatorite ja ratsurite seisusse. See uus aadel pidi Rooma siduma provintsidega ja olema imperaatori võimu toeks.

Ülestõus Juudamaal. Vespasianuse ajal alistati lõplikult Juudamaa, mis oli juba Nero ajal 66. aastal imperaatori

ametnike rõhumise tõttu üles tõusnud. Juudamaa pani kaua ja visalt vastu. Seda rahustas Vespasianus, kelle Nero oli läkitanud sinna armee juhatajaks. Kui Vespasianus sai imperaatoriks, andis ta sõjaliste operatsioonide juhtimise oma pojale Titusele. Titus koondas Jeruusalema juurde värsked sõjaväed ja algas piiramist. Linna ümbritses kolmekordne müüride rõngas. Ta arvukas elanikkond kaitses end kangelaslikult. Kuid ümberpiiratute seas algas kohutav nälg ja seetõttu õnnestus roomlastel lõpuks linn vallutada. Jeruusalem hävitati (70. aastal m. a. j.). Leekides hukkus ka ta kuulus tempel. Rooma sõjaväed vallutasid Juudamaa.

Impeeriumi edasist kindlustamist teostas Vespasianuse järglane Titus. Tema ajal tabas impeeriumi kohutav õnnetus — vulkaan Vesuuvi purse. Purske ajal mattusid tuha alla Pompeji ja Herculanumi linn. Hiljem (XIX sajandil) on arheoloogid need linnad välja kaevanud ja neis avastanud hästi säilinud tänavaid, maju, tarberiistu jne.

Traianus. Aastal 98 astus imperaatori troonile üks impeeriumi silmapaistvamaid väejuhte Traianus. Ta oli pärit Hispaaniast. Uus imperaator pööras suurt tähelepanu Itaalia põllunduse tõstmisele, mis I sajandi lõpuks oli jõudnud täieliku languseni. Väikepõllundus oli hakanud kaduma juba vabariigi aegu, nüüd aga olid rikaste suurmõisad ta peaaegu täielikult neelanud. „Latifundiumid (suurmõisad) hukutasid Itaalia," kirjutas rooma kirjanik Plinius I sajandil m. a. j. Seesama nähtus toimus ka provintsides. Nero ajal näiteks kuulus kuuele isikule pool kogu Aafrika provintsi maa-alast.

Traianus.

Võitlemiseks Itaalia põllunduse languse vastu andis Traianus

puudustkannatavaile maapidajaile laenu maa ostmiseks ja majapidamise parandamiseks. Nende võlgade protsendid läksid vaeste vanemate laste ja orbude kasvatamiseks.

Traianus andis samuti seaduse, mille põhjal senaatorid pidid vähemalt ühe kolmandiku oma varandusest mahutama Itaalia põllundusse. Kuid selle seaduse tulemuseks oli siiski ainult latifundiumide edasine areng väikeste põllupidamiste

Hadrianus.

arvel. Midagi ei andnud ka riiklik heategevus; madalamate klasside seisund aina halvenes.

Välispoliitika. Traianus pidas kaks verist sõda daakide suguharuga, kes elas praeguse Rumeenia kohal. Daakia muudeti Rooma provintsiks ja asustati rooma kolonistidega. Daakia sõja mitmesugused stseenid on kujutatud sambal, mis on püstitatud Traianuse poolt Roomas. See sammas on säilinud tänini.

Oma elu lõpul võttis Traianus ette suure sõjaretke Par-

tia riigi vastu, kus ta vallutas rea maa-alasid. Kuid samal ajal puhkes Rooma sõjavägede tagalas Mesopotaamias ülestõus. See takistas edasitungi ja sundis Traianust tagasi pöörduma. Ta suri teel Rooma (117. aastal m. a. j.).

Traianuse ajal saavutas Rooma impeerium oma välise võimsuse tipu.

Hadrianus. Bürokraatliku süsteemi areng. Peale Traianust valitses tema sugulane Hadrianus (a. 117—138 m. a. j.). Ta loobus peaaegu kõigist Traianuse poolt partialastelt vallutatud aladest.

Tohutu riigi kaitsemiseks oli vaja kogu impeeriumi jõudude väga tugevat pingutust. Selleks polnud ta enam suuteline. Hadrianus asus rahuliku poliitika teele, püüdes ainult kindlustada ja säilitada impeeriumi olemasolevaid piire.

Hadrianuse ajal arenes bürokraatlik (ametnike) valitsemissüsteem. See süsteem hakkas kujunema juba esimeste imperaatorite ajal. Määratu suure impeeriumi valitsemiseks ei sobinud vanad vabariiklikud organid üldse mitte. Muutus vajalikuks alaline ametnikeaparaat. Valitavate ametikohtade ja senati endagi tähtsus langes Hadrianuse ajal tugevasti. Tähtsaimatele riiklikele ametikohtadele määras Hadrianus juriidilise haridusega isikuid, samuti neid, kes olid kaua teeninud imperaatorlikes kantseleides või armees.

Juutide ülestõus. Hadrianuse ajal, 132. aastal, toimus uus juutide ülestõus. Selle eesotsas seisis Simon, hüüdnimega Bar-Kochba („Tähe poeg"). Juutide vabadusvõitlus kestis kolm aastat, enne kui suurematel Rooma jõududel õnnestus juutide sõjavägi purustada ja ülestõus lämmatada. Juudamaa laastati täiesti paljaks. Kümned tuhanded juudid tapeti või müüdi orjusse, Jeruusalema linn lõhuti lõplikult ja ta asemele ehitati uus linn.

Ülestõusude lämmatamise, provintside rõhumise ja bürokratismi arendamisega riigi sisemuses püüdsid imperaatorid Rooma riiki kindlustada.

§ 90. Rooma impeerium II ja III sajandi vahetusel m. a. j. Võitlus barbaritega.

Marcus Aurelius. Impeeriumi seisundi halvenemine. Aastail 161—180 m. a. j. valitses imperaator Marcus Aurelius. Tema ajal halvenes impeeriumi seisund järsult. Rahvamass jäi üha vaesemaks, riigikassa tühjenes järjest enam. Juba Marcus Aureliuse valitsuse algul laastasid

Roomlased vallutavad barbarite kindlustuse.

nälg ja seejärel Idamaalt sissetoodud hirmus katk impeeriumi. Selle tagajärjel puhkesid mitmesuguseis riigi osades — Egiptuses, Gallias — kogu aeg ülestõusud.

Barbarite sissetung. Sugugi kergemaks ei muutunud ka impeeriumi väline seisund. Naabruses asuvad barbarite suguharud hakkasid Rooma nõrgenemist nähes sooritama kallaletunge ta piiridele. Partialased tungisid Süüriasse. Marcus Aureliuse väejuhtidel õnnestus neid sealt välja suruda, kuid algav nälg ja katk sundisid roomlasi tagasi pöörduma.

Partialastega tuli sõlmida rahu.

Marcus Aurelius ja alistatud markomannide juhid.

Roomlaste lahing germaanlastega.

Veelgi ohtlikum oli kauakestev sõda Doonau piiril elavate suguharudega. Need tungisid üle piiri ja jõudsid kuni Itaaliani. Nende poolt vallutatud maakonnad laastati hirmsasti, sadu tuhandeid elanikke viidi vangi. Ainult määratu

suurte pingutustega õnnestus imperaatoril sissetunginud suguharud ära ajada ja nad ajutiselt alistumusse sundida.

Vangistatud barbarid asustati Rooma piiriäärsetele aladele, õigusega harida seda maad, millel nad elasid. See-eest pidid nad teenima Rooma sõjaväes.

Niisugune samm oli riigi raske seisundi tõttu möödapääsematu. Kuid hiljem muutus see Roomale suure ohu allikaks.

Septimius Severuse monarhia. Aastal 193 m. a. j. haaras imperaatorivõimu Septimius Severus, ühe provintsi asevalitseja. Ta tegi viimase katse riigi kõvendamiseks ametnikkonna ja sõjaväe ühendamise teel. Sõjaväes teostati suured reformid. Sõdurite seisund paranes: neil lubati pidada perekondi, kes võisid elada alalise laagrikoha läheduses. Piiriäärsetel aladel lubas Severus sõdureil põldu harida. Peale selle anti neile võimalus tõusta teenistusredelil kuni kõrgeimate juhtivate auastmeteni.

Severus hakkas oma kantselei ametnikeks suurel hulgal määrama endisi sõdureid. Senat kaotas tema ajal igasuguse tähtsuse. Niiviisi püüdis Severus valitseda üksnes sõdurite ja ametnike abil. Kõneldakse, et surres öelnud ta oma poegadele: „Rikastage sõdureid, teiste kõigi eest ärge hoolitsege üldse!"

Tema poja ja järglase Caracalla ajal teostati väga tähtis samm: kõigile vabadele impeeriumi elanikele anti Rooma kodanike õigused (a. 212 m. a. j.).

Kõigi nende sammudega — armee ja ametnikkonna ühendamisega, kodanikuõiguste andmisega kõigile impeeriumi elanikele, armee reformiga — taoteldi impeeriumi seisundi kindlustamist. Kuid võimata oli teda enam kõvendada. Revolutsioon orjapidamiskorra vastu oli küpsemas.

VI. Orjade revolutsioon. Barbarite vallutused ja impeeriumi hukk.

§ 91. Revolutsiooni saabumine.

Impeeriumi olemasolu kahe esimese sajandi kestel rahvamasside seisund aina halvenes. Rooma vedas kaupu rohkem sisse kui välja. Seepärast läks raha pikkamisi Roomast välja, väärismetallide (kulla ja hõbeda) hulk vähenes ja selle tulemusena tekkisid juba II sajandi lõpul rahanduskorratused. Õige raharinge puudumine mõjus hukutavalt kaubandusele ja käsitööndusele. Peale selle õõnestasid viimaseid tohutud riigimaksud. Sel moel langesid kaubandus ja käsitöö. Põllumajandus läks samuti vastu langusele. Kasvas maarahva vaesumine.

Koloonid. Orjatöö lakkas orjapidajaile toomast endist tulu. Orjade ülalpidamine muutus kalliks, nende töö tootlikkus jäi aga endiselt madalaks. Seepärast mindi üle väikeste maarentnike tööle.

Isegi suurmaaomanikud hakkasid aina sagedamini tükeldama oma mõisu väiksemaiks osadeks ja andma neid rendile väikerentnikele — k o l o o n i d e l e.

Rendimaksu tasuvad koloonid.

Koloonideks sattus nii maa kui linna kehvistu, kel polnud kuhugi mujale minna. Peale selle muutsid orjapidajad sageli osa oma orjadest koloonideks. Kõigi nende koloonide (niihästi vabade kui ka orjade seast pärit olevate) seisund oli erakordselt raske. Maa kasutamise eest pidid nad maksma kas rahas või ära andma osa saagist. Rendimaks hakkas tõusma. Lisaks kurnasid koloone üle jõu käivad riigimaksud. Selle tagajärjel sattusid koloonid mõisnike võlglasteks. Sattunud kord võlgnikuks, polnud nad enam suutelised sellest seisundist välja pääsema. Sel viisil muutus vaba koloon võlaorjaks ega võinud lahkuda oma maalt, kuigi ta seda tahtis; faktiliselt oli ta nüüd kinnistatud oma maalapi külge. Orjusest hakati üle minema pärisorjuslikule korrale. Koloonist oli saanud poolsunnismaine talupoeg.

Kõigele lisaks sagenesid II sajandi lõpust alates mitmesuguste suguharude sissetungid Rooma impeeriumi. Kõik see viis impeeriumi majanduselu täielikule korratusele.

Siit oli ainult üks väljapääs — revolutsioon. Ja see lähenes, ühendades pikkamisi kõik jõud: niihästi orjad, koloonid kui ka barbarid.

Orjade ja käsitööliste ülestõus. Barbarite sissetung. III sajandi keskpaiku m. a. j. puhkes Sitsiilias uus orjade liikumine, mis suruti maha suuri vaevu. Roomas endas toimus linna käsitööliste ja orjade ülestõus. Ülestõus oli niivõrd tõsine, et selle mahasurumisel kaotasid valitsuse sõjaväed 7 tuhat sõdurit. Samasugused ülestõusud toimusid samal ajal ka teistes impeeriumi linnades.

Kallaletung Roomale kasvas ka väljastpoolt. „Barbarid" (germaanlased, gallialased, pärslased, sküüdid) tungisid impeeriumi. 260. aastal m. a. j. langes imperaator Valerianus lahingus pärslastega vangi. Ta surigi vangis.

Barbarid ei rünnanud mitte ainult impeeriumi piire, vaid tungisid ka ta sügavusse. Reini ja Doonau piirialadel hakkasid barbarid ühinema suuremaiks liitudeks. Alam-Doonaul

kerkisid esile goodid, Reinil frangid ja saksid. Daakia läks Roomale täiesti kaotsi; Väike-Aasiat ja Balkani poolsaart laastasid kohutavalt goodid, sküüdid ja avaarid. Rooma vastu tõusis üles ka Idamaa: Partia ja Palmüra riigid (Süürias).

Bagaudide ülestõus. Välis- ja sisejõudude (barbarite ja orjade ning talupoegade) ühinemine võitluseks orjapidava Rooma vastu toimus enam kui saja aasta kestel. Eriti tähelepandavalt ilmnes see Gallias. III sajandi lõpul m. a. j. algas Gallias hiiglasuur ülestõus. Ülestõusnuid nimetati „bagaudideks", mis gallia keeles tähendab „lahinglasi" ehk „võitlejaid". Maksudega, raskete koormistega ja imperaatorite ametnike rõhumistega meeleheitele viidud rahvamassid tõusid üles kogu Gallias. Tõusid orjad, koloonid kui ka piiriäärsete alade sulased. Nad lõid korraliku sõjaväe, milles põllupidajad moodustasid jalaväe, rohkearvulised karjused hobustel aga ratsaväe.

Bagaudid vallutasid härrasmõisad ja halvasti kindlustatud linnad ning purustasid need. Hirmunud maaomanikud põgenesid vähestesse suurematesse linnadesse varju. Ülestõusnud kuulutasid Gallia lahkulöönuks ja valisid oma kaks juhti Aelianuse ja Amanduse imperaatoreiks.

Bagaudide vastu saadeti suured sõjajõud, kes ajutiseks summutasid ülestõusu. Kuid see süttis mitmel korral uuesti ja haaras koguni Hispaaniagi. Üldse kestis bagaudide ülestõus kokku umbes 150 aastat. Niisugused massilised ülestõusud olid revolutsiooni saabumise ja Rooma huku alguse tunnusteks.

§ 92. Diocletianus. Kristlus.

Ainuvalitsuse kõvenemine. 284. a. haaras impeeriumis võimu lossi vahtkonna ülem Diocletianus. Kogu tema poliitika oli suunatud imperaatori isevalitsusliku võimu

kõvendamisele ja revolutsiooni summutamisele. Et oma autoriteeti veelgi enam tõsta, käskisid Rooma imperaatorid end Diocletianusest alates nimetada „d o m i n u s'eks" — isandaks, mispärast ka seda võimuvormi, mis kujunes Roomas välja Diocletianusest peale, ei nimetata enam p r i n t s i p a a d i k s, vaid d o m i n a a d i k s. Imperaatorid hakkasid idamaade eeskujul kandma rikkalikke riideid, ümbritsema end arvukate õukondlastega, nõudma endale jumalike austusavalduste osutamist (põlvili laskumist). Imperaatori isiksust loeti jumalikuks, pühaks.

Diocletianus.

Diocletianuse ja tema järglaste aegu lakkas senat lõplikult impeeriumi valitsemisest osa võtmast. Valitsemine läks imperaatorliku nõukogu kätte, mille liikmeks olid lihtsalt ametnikud. Niisuguste ametnike arv suurenes aegade jooksul suuresti.

Impeeriumi jagunemine nelja ossa. Juba esimesed valitsusaastad näitasid Diocletianusele, et üksinda on tal võimata toime tulla revolutsioonilise liikumisega ja barbarite kallaletungiga impeeriumi piiridele. Seepärast nimetas ta endale kolm abilist-kaasvalitsejat. Igaüks neist valitses impeeriumi teatud ala. Sel viisil jagunes Rooma riik nelja ossa.

Mõnda aega õnnestus ülestõusud maha suruda, barbarite suguharud tagasi paisata ja riigi piirid uuesti kindlustada.

Sisereformid. Kõik see nõudis suuri summasid ja armee jõupingutusi. Seepärast suurendati makse, kuigi nende kogumine tühjakskurnatud rahvalt muutus aina raskemaks.

Pandi maksma kahekordne maks: pearaha, mis koguti igalt täiskasvanud inimeselt, ja maamaks, mida võeti sõltuvalt maa hulgast ja väärtusest.

Diocletianus püüdis samuti parandada rahandussüsteemi. Elukallidusega võitlemise eesmärgil määras ta kindlaks tähtsamate kaupade hinnad, samuti määras ta kindlaks töötasud. See seadus ei andnud siiski mingisuguseid tulemusi ja ta tuli kaotada.

Kristlus. Impeeriumi pingeline seisund sundis kahtlustavalt suhtuma kõigisse massiliikumistesse. Esialgu oli niisuguseks liikumiseks ka kristlus. Kristlaste jälitamine algas juba Nero ajal, kuid eriti kõvenes ta Diocletianuse ajal.

Kristlus tekkis I sajandil m. a. j., kui Rooma ekspluateeritavad massid olid sügavas pettumuse seisukorras. Siis oli ju revolutsiooniline liikumine lämmatatud. Sõjaline diktatuur rõhus rahvast. Töötajad ei näinud ees mingisugust pääsu, nende materiaalne seisund aina halvenes. Sellel pinnal hakkasid orjade, Rooma kehvikkonna, proletaarlaste ja väikekäsitööliste seas kõvenema usulised meeleolud. Engels näitab, et algul oli kristlus rõhutute liikumine ja tekkis orjade, vabakslastute, vaeste ja õigusteta või Rooma poolt vallutatud ja rõhutud rahvaste usundina. Juuda usundis esines iidsetest aegadest usk „messiasse" („võietusse"). Messias oli jumal-inimene, kes pidi ilmuma maa peale ja päästma inimsoo kurjusest ja kannatustest. Samasugune messia kujutelm esines ka mõningais teistes usundeis.

Üle jõu käivast ikkest rõhutud rahvamass ei näinud väljapääsu oma seisundist ja hakkas uskuma seda, et teda päästab messias.

Kõikjal ilmusid rändavad prohvetid ja jutlustajad. Nad kutsusid rahvast üles valmistuma messia vastuvõtule, kes pidi karistama rikkaid, purustama Rooma riigi, puhastama maailma tulega ja looma maa peale „jumalariigi". „Ennem

läheb kaamel läbi nõelasilma, kui rikas pääseb jumalariiki," jutlustasid prohvetid.

Siis tekkiski rahva seas müüt Jeesus Kristusest, jumal-inimesest, kes õpetas, et kannatusi tuleb taluda alandlikult, sest kõik kannatajad ja rõhutud saavad tasu pärast surma. Patused mõistetakse aga igavesse piinasse. See müüt tekkis idamaade müütide tugeva mõju all. Ta tekkis ja pärandati algul edasi suuliselt ning alles pärastpoolt pandi ta kirja.

Üheski selle ajastu ajaloolises teoses pole sõnagi Jeesus Kristuse elust.

Kiriku teke. Kristusesse uskujad, s. o. kristlased, moodustasid linnades väikesed kogudused. Nad kogunesid kokku jutlustamiseks ja palvetamiseks, korraldasid ühiseid söömaaegu, aitasid üksteisel tööd leida. Ühe linna kogudused astusid läbikäimisse teiste linnadega. Niisugune organisatsioon meelitas ligi suure arvu linnakehvikuid ja peagi kattus kogu impeerium ristikoguduste võrguga.

Kuid II ja III sajandil hakkavad ristikogudustesse aina tugevamini tungima jõukad elemendid. Riigi surve muutus üha enam talumatuks. Selle raskust ei kogenud ainuüksi kehvikkond, vaid ka rahvastiku keskkihid. Seetõttu pöörduvad ka need kihid ristiusku.

Rikaste inimeste tungimise tõttu ristikogudustesse rikastuvad ka kogudused ise. Neis tekivad valitavad ameti-isikud, kes valitsevad koguduste varandusi: piiskopid, diakonid jt. Rooma impeeriumi ristikogudused ühinevad; tekib kristlik kirik.

Kiriku ja riigi kokkupõrge. III sajandil tekivad tõsised kiriku ja riigi kokkupõrked. Varemalt pööras riigivõim kristlusele vähe tähelepanu, kuigi kristlaste esimene jälitamine toimus juba Nero ajal. Kuid III sajandil muutus seisukord. Rooma valitsus vaatas kristlastele kui mässulistele, kes mitmekordistasid maal valitsevat rahutut meele-

olu. Peale selle tahtis rahapuuduses viibiv valitsus saada kristlaste varandusi konfiskeerides raha.

Seetõttu tugevneb III sajandi keskpaiku kristlaste jälitamine: suletakse ristikogudused, keelatakse neil pidada jumalateenistusi, konfiskeeritakse varandused, hukatakse eriti kangekaelseid kristlasi.

Kristluse tunnustamine. Diocletianuse-aegne tagakiusamine oli siiski viimane. Tema järglased leppisid kirikuga ja võtsid ise vastu ristiusu. Ristiusku tunnustama sundis neid paratamatus. Ühelt poolt ei saavutanud tagakiusamine peaaegu üldse eesmärki ja kristlaste arv jätkas kasvamist. Palju kristlasi tekkis sõjaväes, kõrgemas ametkonnas ja isegi õukonnas. Teiselt poolt muutis ristiusu kirik sellest saadik, kui sinna astusid ka rikkad, pikkamisi oma iseloomu. Nüüd oli riigil kasulikum teda tunnustada ja seejärel tugineda talle võitluses revolutsiooniga. Kirik ju ei kutsunud masse klassivõitlusele; vastupidiselt, ta jutlustas alandlikkust ja isandaile alistumist.

„Teie, orjad, alistuge oma isandatele nagu jumalale," loeme kirikuraamatutest.

Nõnda toimus kiriku tunnustamine riigi poolt. Kristlus hakkas levima mitte ainult roomlaste, vaid ka barbarite seas, viies neile kaasa ladina keele, rooma kultuuri, tehnika, kirjanduse, filosoofia. Selles mõttes etendas kristlus tollal suurt positiivset osa.

§ 93. Constantinus ja ta järglased. Impeeriumi lagunemine.

305. a. loobus haige Diocletianus ise valitsemisest. Impeeriumi valitsemine läks ta kaasvalitsejate kätte. Varsti algas nende vahel võitlus võimu pärast.

Milaano edikt. Võitjatena väljusid sellest Constantinus ja Licinius. 313. a. kohtusid nad Milaanos ja sõlmisid vastastikuse leppe; Constantinus sai oma valitseda

Lääne, Licinius Ida. Sealsamas Milaanos andsid nad välja käskkirja, mille põhjal ristiusk sai võrdsed õigused vana rooma usundiga (Milaano edikt).

Constantinus. Constantinuse ja Liciniuse vaheline lepe kestis aga lühikest aega. Varsti algas nende vahel võitlus, mille tulemusena Licinius võideti lõplikult. Constantinus sai impeeriumi ainuvalitsuslikuks käskijaks.

Constantinuse ajal isevalitsus tugevnes. Ametnike arv suurenes. Nad liigitati klassidesse ja said mitmesugused tiitlid, nagu „kõrgus", „hiilgus" jne. Ametnikud olid müüdavad; nende seas õitses altkäemaksu võtmine.

Constantinus.

Constantinuse ajal kinnistati koloonid lõplikult maa külge ja nende pärisorjastamine võttis hoogu.

Constantinuse üks tähtsamaid samme oli pealinna rajamine itta, vana kreeka koloonia Bütsantioni kohale (a. 330 m. a. j.). Linn nimetati Konstantinoopoliks. Pealinna üleviimise oli tinginud see, et idapoolne impeeriumi osa oli majanduslikult tugevam ja kultuursem. Lisaks oli Bütsantioni asend geograafilises ja sõjalises suhtes väga sobiv.

Kuigi Constantinus ise oma elu lõpuni ei võtnud vastu ristiusku, kasvatas ta oma lapsed uues usundis. Ta soosis laialdasel määral ristiusu kirikut: tema ajal vabastati

ristiusu vaimulikkond maksudest ja kohustustest, kogudusele anti äritehingute sõlmimise õigus ja pärimisõigus, piiskopid said kohtupidamise õiguse.

Kiriklikud väärõpetused. Agonistikute liikumine. Constantinus aitas energiliselt kirikut võitluses v ä ä r õ p e t u s t e g a, mis kandsid sageli revolutsioonilist iseloomu. Väärõpetuseks nimetati voolu, mis oli vaenulik kirikus valitsevate vaadete vastu. Eriti palju väärõpetusi tekkis IV sajandil m. a. j. seoses sellega, et kirik rikastus ja sai riikliku tunnustuse. Paljud kristlased, eriti need, kes olid vaesemad, vihjasid piiskoppide rikkusele ning nende luksuslikele eluviisidele ja astusid välja kiriku leppimise vastu riigiga.

Väga tugevaks kujunes a g o n i s t i k u t e liikumine. „Agonistik" tähendab „usu eest võitlejat". Need olid Põhja-Aafrika orjad ja koloonid, kes käisid nuiadega varustatult mööda külasid. Nad lõhkusid mõisu, vabastasid võlgnikke ja orje. Kui agonistikud kohtasid mõne rikka sõidukit, mida saatsid kiirkõndijad-orjad, asetasid nad orjad sõidukisse ja sundisid isandat jooksma sõiduki ees.

Mõni aeg pärast Constantinuse surma algas uuesti pikk omavaheline võitlus võimu pärast.

Julianus. Üks Constantinuse järglasi oli ta vennapoeg J u l i a n u s (a. 361—363 m. a. j.). Kristlased hüüdsid teda „Taganejaks", sest ta püüdis paganlusele tema endist tähendust tagasi anda.

Ristiusu kirik pidi Julianuse ajal paganluse templitele tagasi andma neilt konfiskeeritud varandused, piiskopid kaotasid kohtuniku õigused, kristlastel keelati õppetöö.

Kuid Julianuse katse paganlusele tagasi pöörduda ei õnnestunud. Teda toetas ainult käputäis preestreid ja kreeka filosoofe, kogu elanikkonna mass suhtus aga Julianuse reformile vaenulikult. 363. a. hukkus Julianus ühel oma

sõjaretkel. Varsti pärast tema surma lagunes impeerium kahte ossa — Lääne- ja Ida-Rooma riigiks. Riigi ühtsuse säilitamine oli juba võimatu.

§ 94. Barbarite vallutused. Rooma impeeriumi langus.

IV sajandi lõpul nõrgenes kahte ossa jagunenud Rooma impeerium lõplikult ega suutnud ümbritsevate suguharude pealetungile enam vastu panna.

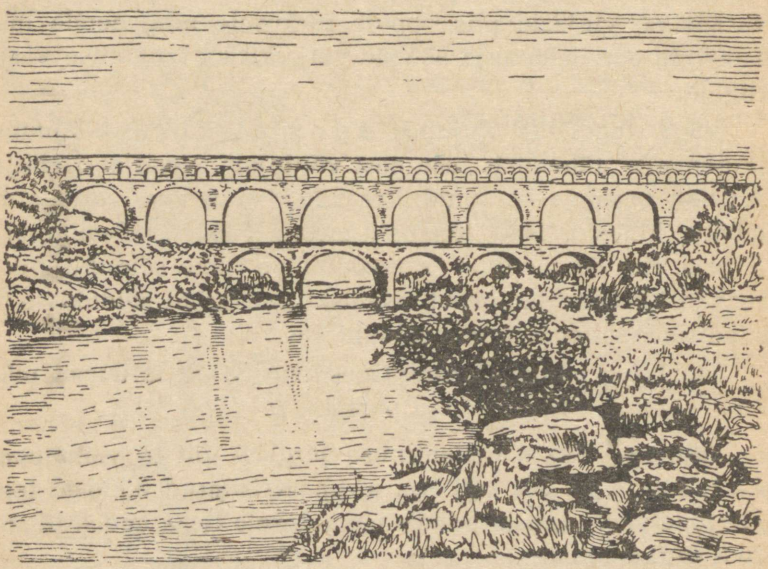

Rooma akvedukt (Lõuna-Prantsusmaal).

Hunnid ja läänegoodid. Selleks ajaks oli Musta mere põhjarannikule ilmunud uus rändrahvas — hunnid. Tohutu parvena liikusid nad ratsa ja veokitel läände. Oma liikumisel tõmbasid nad endiga kaasa ka idapoolsed goodid.

Läänepoolsed goodid (läänegoodid), kes elasid Alam-Doonau rajoonis, ei soovinud hunnidele alistuda. Nad pöördusid Ida-Rooma imperaatori Valensi poole palvega lubada neil tulla üle Doonau ja asuda impeeriumi territooriumile.

Valens andis nõusoleku ja määratu suur suguharu tuli üle Doonau. Mitusada tuhat läänegooti asus Rooma piirile.

Läänegootide ülestõus. 376. a. tõusid läänegoodid Rooma vastu üles. Nad liikusid mööda Traakiat, kõike oma teel laastates. Nendega liitusid orjad, samuti koloonid ja töölised, kes olid kinnistatud kullakaevandustesse. Nad juhatasid läänegootidele kätte rikkad asundused ja peidupaigad, kuhu kohalik elanikkond oli peitnud oma vara.

Imperaator Valens astus läänegootidele suure sõjaväega vastu, kuid sai nende käest rängasti lüüa Adrianoopoli linna juures ja langes ise lahingus (378. a.).

Lääne-Rooma imperaator saatis Itta oma parima väejuhi Theodosiuse, andes talle Augustuse tiitli. Theodosius rahustas läänegoodid ja asustas nad Doonau äärde liitlastena, kes olid kohustatud andma imperaatori käsutusse sõjaväeüksusi. Theodosius sai imperaatoriks, ühendades oma kätesse kogu impeeriumi.

Pärast Theodosiuse surma (395. a.) jagunes impeerium lõplikult kahte ossa. Surres jättis Theodosius idapoolse osa ühele pojale, läänepoolse osa teisele. Theodosiuse poegade ajal algas uus läänegootide ülestõus Alarichi juhtimisel. See ülestõus ühendas roomlaste ja barbarite jõud üheks ja nende ühiste hoopide all lagunes Rooma impeerium lõplikult. Revolutsioon oli nüüd võiduteel.

Rooma vallutamine Alarichi poolt. Kui Alarich tungis Itaaliasse ja liikus Rooma suunas, avasid linnaorjad, kes nägid temas oma vabastajat, talle südaöösel väravad. Läänegoodid vallutasid linna (410. a.) ja koos orjadega panid linnas toime kohutava rüüstamise. Seejärel läksid lääne-

goodid Lõuna-Itaaliasse. Alarich suri sel ajal ja ta järglane sõlmis imperaatoriga leppe ning viis läänegoodid Galliasse.

Attila. V sajandi keskpaigu m. a. j. tormasid Ida-Rooma impeeriumi hunnide väehulgad. Nende eesotsas seisis andekas väejuht Attila, keda tolleaegsed rooma kirjanikud nimetasid „jumala vitsaks". Hunnid laastasid Ida-Rooma impeeriumi, ja saanud suure lunaraha, siirdusid Galliasse. 451. a. kohtas neid Katalaunia lagendikul Ida-Gallias suur Rooma sõjavägi. See koosnes peamiselt liiduvägedest, läänegootidest, frankidest ja teistest barbarite suguharudest. Toimus äge lahing. Pärimuse järgi olevat lagendikult läbivoolavad ojad verevoolust üle ajanud. Mõlemad pooled kandsid tohutuid kaotusi. Hunnide jõud oli vapustatud ja Attila pöördus tagasi Reini taha.

Järgmisel aastal laastas Attila Põhja-Itaaliat. Varsti pärast Itaaliast tagasipöördumist ta suri.

Vandaalid Aafrikas. V sajandi keskpaiku vallutasid Lääne-Rooma riigi provintse mitmesugused suguharud. Läänegoodid, kes tungisid Hispaaniasse, surusid sealt välja vandaalide suguharu. Vandaalid siirdusid Põhja-Aafrikasse. Sealt tungisid nad 455. a. Itaalia kallale ja panid Roomas toime kohutava hävitustöö. Sellest ajast peale hakkas sõna „vandalism" tähendama kultuuri mälestusmärkide hävitamist.

Imperaatorlikku võimu kasutasid tollal barbarlike armeede ülemad, kes oma soovi järgi panid imperaatoreid troonile või kukutasid neid.

Romulus Augustuluse kukutamine. 476. a. kukutas ühe niisuguse armee juht viimase Rooma imperaatori, noore Romulus Augustuluse. 476-ndat aastat m. a. j. loetakse Lääne-Rooma riigi viimaseks olemasolu aastaks.

Impeeriumi idapoolne osa osutus vastupidavamaks. Kuid ka tema muutis pikkamööda oma ilmet. Tema piiridesse tungisid avaarid ja slaavlased. Nad moodustasid hiljem Ida-

Rooma impeeriumi varemetel tekkinud Bütsantsi riigi põhilise rahvastiku.

Rooma huku põhjused. Rooma orjapidamisühiskond hukkus revolutsiooni ja barbarlike vallutajate ühiste hoopide all. „Orjade revolutsioon," ütles seltsimees Stalin, „kõrvaldas orjapidajad ja kaotas töörahva ekspluateerimise orjapidamisvormi." [1].

Orjapidamisühiskond lõi kõrge kultuuri, mis osutas määratu suurt mõju inimkonna kogu edasisele arenemisele. Orjalik ekspluateerimisviis impeeriumi ajal muutus edasisele arengule siiski juba piduriks. Orjus takistas tehnika, kultuuri ja teaduse arengut.

Ori polnud huvitatud oma tööst, ta töötas ainult kepi sunnil. Seetõttu oli ta töö vähese tootlikkusega. Põllumajanduses kurnas orjatöö maad ja kutsus esile viljakuse languse. Orjuse juures oli võimatu keerukamate tööriistade, peente instrumentide ja masinate tekkimine. Orjalik ekspluateerimisviis kurnas töötajaid üle igasuguse määra, andmata neile mingisugust arenguvõimalust. Vabade inimeste töö aga oli põlguse all. Orjapidamismajandus vajas alalist värskete orjade juurdevoolu. Neid andsid peamiselt sõda ja piraatlus. Lakkamatud sõjad ja rüüstamised laastasid tühjaks terved maad ja kurnasid nende elanikkonda.

Sel viisil viis orjus impeeriumi lõppaegadel tootlike jõudude langusele, mis kutsus esile ka orjapidamisühiskonna huku.

Orjuse asemel tuli feodaal-pärisorjuslik süsteem. Sellega avaneb klassiühiskonna arenemises uus lehekülg — k e s k a e g.

---

[1] S t a l i n, Leninismi küsimusi, Tallinn, 1945, lk. 364.

Vana-aja kronoloogiline tabel.

	Aastad enne meie ajaarvamist
Egiptus.	
Riikide teke Egiptuses	Umbes 3500
Ühtse Egiptuse riigi teke	„ 3200
Püramiidide ehituse algus	Enne 2800
Talupoegade ja orjade ülestõus	„ 1750
Tutmosis III-nda vallutusretkede algus	„ 1500
Pärsia vallutab Egiptuse	„ 525
Mesopotaamia.	
Sumeri linnade teke	Enne 3500
Hammurapi seaduste koostamine	Umbes 2000
Tiglatpilesar III	745—727
Ninive hävitamine	612
Assüüria hukk	605
Babüloonia hukk	538
Foiniikia.	
Foiniikia linnriikide (Tüürose ja Siidoni) esilekerkimine	Enne 1000
Iisraeli ja Juuda kuningriigid.	
Heebrea riigi teke Palestiinas	Umbes 1000
Iisraeli kuningriigi langus	722
Juudamaa vallutamine	586
Pärsia.	
Dareios I	521—486
Aleksander Suur vallutab Pärsia	330
India.	
Linnriikide teke Indias	Enne 3000
Brahmaanide valitsus	Umbes 1000—500
Tšandragupta	320—291
Ašoka	273—237

Hiina.

Tsin-Ši Huangti . . . . . 221—210 e. m. a.
„Punakulmude" ülestõus . . . . . 18—23 m. a. j.
„Kollaste turbanite" ülestõus . . . . . 184 m. a. j.

Aastad enne meie ajaarvamist

Kreeka.

Esimene olümpiaad 776
Soloni reformid 594
Kleisthenese reformid 509
Kreeka-Pärsia sõjad . . . . . 500—449
Maratoni lahing 490
Salamise lahing 480
Ateena mereliidu moodustamine 478
Periklese valitsus . . . . . 445—430
Peloponnesose sõda . . . . . 431—404
Nikiase rahu 421
Sitsiilia sõjaretk . . . . . 415—413
Chaironeia lahing. Kreeka iseseisvuse lõpp 338
Makedoonia Aleksander . . . . . 336—323
Sellasia lahing ja revolutsiooni lämmatamine Spartas 221
Rooma vallutab Kreeka 146

Rooma.

Legendaarne Rooma asutamise aasta 753
12 tahvli seadused . . . . . Umbes 451—450
Plebeid saavutavad konsulivõimu 366
Võlaorjuse kaotamine 326
Esimene Puunia sõda . . . . . 264—241
Teine Puunia sõda . . . . . 218—201
Cannae lahing 216
Zama lahing 202
Kolmas Puunia sõda . . . . . 149—146
Viriatuse ülestõus Hispaanias . . . . Umbes 150—139
Esimene orjade ülestõus Sitsiilias . . . . . 137—132
Aristonikose ülestõus Pergamonis . . . . . 133—130
Gracchuste liikumus . . . . . 133—121
Teine orjade ülestõus Sitsiilias . . . . . 104—100

Aastad enne meie ajaarvamist

Itaalia talupoegade ülestõus (sõjad liitlastega) 90—88
Sulla diktatuur . . . . . 82—79
Sertoriuse ülestõus Hispaanias . . . . . 80—71
Spartacuse ülestõus . . . . . 74—71
Catilina vabariigivastane vandenõu 63
Esimene triumviraat 60
Caesari tapmine 44
Teine triumviraat 43
Aktioni lahing 31
Augustuse valitsemisaeg . . . 30 e. m. a. — 14 m. a. j.

Aastad meie ajaarvamise järgi

Nero . . . . . 54—68
Titus hävitab Jeruusalema 70
Traianus . . . . . 98—117
Marcus Aurelius . . . . . 161—180
Septimius Severus . . . . . 193—211
Impeeriumi vaba elanikkond saab kodanikuõigused 212
Orjade revolutsiooni algus ja barbarite sissetung III saj.
Diocletianus . . . . . 284—305
Pealinna üleviimine Konstantinoopolisse 330
Läänegootide ülestõus . . . . . 376—379
Impeeriumi lõplik jagunemine kahte ossa 395
Alarich vallutab Rooma 410
Katalaunia lahing 451
Romulus Augustuluse, viimase Rooma imperaatori kukutamine 476

SISUKORD.

SISSEJUHATUS.

Lk.

§ 1. Urginimeste elu 3
§ 2. Kuidas tekkisid orjapidamisriigid 6

VANA-IDAMAA.

I. Egiptus.

§ 3. Egiptuse loodus ja rahvas 13
§ 4. Põllunduse areng. Riigi teke 16
§ 5. Muistsete egiptlaste usund 19
§ 6. Egiptuse riigikord 24
§ 7. Talupoegade ja orjade ülestõus. Hüksoste sissetung 29
§ 8. Egiptuse maadevallutused 32
§ 9. Võitlus hetiitidega. Ramses II 37
§ 10. Egiptuse iseseisvuse lõpp 38
§ 11. Egiptuse kultuur 40

II. Vanimad Mesopotaamia riigid.

§ 12. Lõuna-Mesopotaamia, selle loodus ja rahvastik 44
§ 13. Babüloonia riik 45
§ 14. Assüüria vallutamine 48
§ 15. Assüüria sõjaväeriik ja selle langus 53
§ 16. Uus-Babüloonia (Kaldea) riik 55
§ 17. Assüüria-babüloonia kultuur 57

III. Foiniikia, Juudamaa, Pärsia.

§ 18. Foiniikia 63
§ 19. Iisraeli ja Juuda riik 66
§ 20. Pärsia 69

IV. Vana-India.

§ 21. Vana-India. Maa ja rahvastik 73
§ 22. Brahmaanide riik. India kastiline kord 77
§ 23. Budhism. India vallutamine 79

V. Vana-Hiina.

§ 24. Maa ja selle rahvastik 83
§ 25. Hiina vanim ajalugu. Tšou, Tsini ja Hani ajastud 86
§ 26. „Punakulmude" ja „Kollaste turbanite" ülestõusud 90
§ 27. Vana-Hiina kultuur 92

VANA-KREEKA.

Lk.

I. Kreeka vanim periood.

§ 28. Maa ja selle rahvastik 95
§ 29. Kreeka-mükeene kultuur 98
§ 30. Kreeka usund 101
§ 31. Kangelasmüüdid 105
§ 32. Argonautide müüt 110
§ 33. Vana-kreeka eepos „Ilias" 112
§ 34. „Odüsseia" 116
§ 35. Sugukonna lagunemine ja riigi teke 120
§ 36. Linnriik (polis) 122
§ 37. Kreeka kaubandus ja kolonisatsioon 123
§ 38. Sõjandus ja ühiskondlikud mängud. Oraaklid . 127

II. Sparta.

§ 39. Sparta ühiskondlik kord 131
§ 40. Spartalaste elu-olu ja kasvatus. Peloponnesose liit 134

III. Ateena riigi tekkimine.

§ 41. Maa ja selle rahvastik. Vanim Atika 136
§ 42. Revolutsiooniline võitlus. Solon 138
§ 43. Türannia Ateenas. Kleisthenese reform 142

IV. Kreeka-Pärsia sõjad ja Ateena õitseng.

§ 44. Sõja algus 145
§ 45. Xerxese sõjaretk 148
§ 46. Ateena mereriik 150
§ 47. Orjus 152
§ 48. Perikles. Orjandusliku demokraatia õitseng . . 155

V. Peloponnesose sõda.

§ 49. Sõja põhjused ja algus 160
§ 50. Sitsiilia sõjaretk ja Ateena lüüasaamine . . . 163
§ 51. Sõja lõpp ja „kolmekümne türannia" 165
§ 52. Orjade ja kehvikkonna ülestõus 167

VI. Kreeka kultuur.

§ 53. Teater 169
§ 54. Kreeka kirjandus (tragöödia ja komöödia) . . . 172
§ 55. Kunst 175
§ 56. Teaduste teke 178
§ 57. Sokrates ja Platon. Aristoteles 180

VII. Kreeka Makedoonia võimu all.

§ 58. Kreeka seisund IV sajandil e. m. a. 183
§ 59. Makedoonia. Makedoonia Filippos 185
§ 60. Aleksander Suur ja ta sõjaretked 189

Lk.
§ 61. Hellenistlikud riigid ja nende kultuur 193
§ 62. Võitlus Makedooniaga ja orjapidajate võimuga. Kreeka vallutamine Rooma poolt 197

ROOMA.

I. Rooma ajaloo varane periood.

§ 63. Muistse Itaalia loodus ja rahvastik 200
§ 64. Patriitsid ja plebeid. Servius Tullius 204
§ 65. Patriitside ja plebeide võitlus 206
§ 66. Itaalia vallutamine 209
§ 67. Rooma sõjavägi. Itaalia Rooma valitsuse all . . 213
§ 68. Roomlaste usund 215

II. Rooma vallutused väljaspool Itaaliat.

§ 69. Esimene Puunia sõda (a. 264—241 e. m. a.) . . 217
§ 70. Teine Puunia sõda (a. 218—201 e. m. a.) . . . 221
§ 71. Makedoonia ja Kreeka vallutamine. Kolmas Puunia sõda (a. 149—146 e. m. a.) 226

III. Orjapidav Rooma (III—II sajandil e. m. a.).

§ 72. Orjatöö areng ja orjade seisund 228
§ 73. Rooma maksurentnike ja liigkasuvõtjate rikastumine 232
§ 74. Rooma elu-olu ja kultuur III ja II sajandil e. m. a. 234

IV. Orjade ja vaba kehvikkonna ülestõusud. Rooma vabariigi langus (a. 137—30 e. m. a.).

§ 75. Esimene orjade ülestõus Sitsiilias. Aristonikose ülestõus Väike-Aasias 235
§ 76. Vendade Gracchuste reformid. Tiberius Gracchus (133. a. e. m. a.) 239
§ 77. Gaius Gracchus (a. 123—121 e. m. a.) 242
§ 78. Marius ja sõjaline reform. Sõda kimbrite ja teutoonidega 244
§ 79. Teine orjade ülestõus Sitsiilias (a. 104—100 e. m. a. 246
§ 80. Itaalikute ülestõus. Sulla diktatuur 248
§ 81. Hispaania võitlus Roomaga. Viriatus ja Sertorius 251
§ 82. Spartacuse ülestõus 254
§ 83. Catilina vandenõu. Pompeius ja Caesar . . . 259
§ 84. Esimene triumviraat. Caesari diktatuur 261
§ 85. Vabariigi langus 264

V. Rooma impeerium I ja II sajandil m. a. j. (Printsipaat).

§ 86. Octavianus Augustuse valitsemine (30. a. e. m. a. kuni 14. a. m. a. j.) 268
§ 87. Rooma elu-olu ja kultuur vabariigi lõpul ja I sajandil m. a. j. 271

Lk.
§ 88. Rooma impeerium I sajandil m. a. j. 276
§ 89. Impeeriumi seisund. Ulestõusud provintsides . . 281
§ 90. Rooma impeerium II ja III saj. vahetusel m. a. j. Võitlus barbaritega 285

VI. Orjade revolutsioon. Barbarite vallutused ja impeeriumi hukk.

§ 91. Revolutsiooni saabumine 289
§ 92. Diocletianus. Kristlus 291
§ 93. Constantinus ja ta järglased. Impeeriumi lagunemine 295
§ 94. Barbarite vallutused. Rooma impeeriumi langus 298
Vana-aja kronoloogiline tabel 302

1939 Jalukse rahvaraamatukogu Läänemaal, Oru vald

Neljas trükk.

Vastutav toimetaja V. Orav.

Keeleline toimetaja M. Arro.

Kaanejoonise valmistanud G. Reindorff.

Ladumisele antud 11. X 1948. Trükkimisele antud 25. XI 1948. Trükiarv 6000. Paber 56×79 sm, 1/16. Trükipoognaid 19,25. Trükitähti trükipoognas 35 580. Arvutuspoognaid 17,0. MB-09504. Tellimise nr. 1489. Trükikoda „Punane Täht", Tallinn, Pikk tn. 54/58.

На эстонском языке.

А. В. Мишулин. История древнего мира.

1939 Jalukse
rahvaraamatukogu
Läänemaal, Oru vald

-.40
Rbl. 4.-

A
17402
96 798

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00485962 7